reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yılda üç defa yayınlanır / Published tri-annually
Yaygın süreli yayın / Periodical publication
ISSN: 2717-9842, e-ISSN: 2718-0344

Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi (ISSN: 2717-9842, e-ISSN: 2718-0344) hakemli bir dergidir ve İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından yayınlanmaktadır. Beşeri ve sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlamaktadır. Yazılarda ifade edilen düşünce ve görüşlerden yazarlar sorumludur.

Reflektif Journal of Social Sciences (ISSN: 2717-9842, e-ISSN: 2718-0344) is refereed journal and published by Istanbul Bilgi University. The journal publishes original Turkish and English articles on humanities and social sciences. The views expressed in the articles are those of the authors.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
ISTANBUL BİLGİ UNIVERSITY PRESS
Sertifika No / Certificate: 51672
Adres / Address: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Eski Silahtarağa Elektrik Santrali,
Kazım Karabekir Cad. No: 2/13, 34060 - Eyüpsultan - İstanbul
E-posta / E-mail: reflektif@bilgi.edu.tr
Çevrimiçi / Online: dergi.bilgi.edu.tr

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

ISSN: 2717-9842

İMTİYAZ SAHİBİ / PROPRIETOR
Koray Akay, İstanbul Bilgi Üniversitesi

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ / MANAGING EDITOR
Emre Erdoğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi

YARDIMCI EDİTÖRLER / CO-EDITORS
Tuğçe Erçetin, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Fırat Genç, İstanbul Bilgi Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ / LANGUAGE EDITORS
Rana Tekcan, İstanbul Bilgi Universitesi (İngilizce/English)

YAYIN KURULU / PUBLISHING BOARD
Murat Dağlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Mine Eder, Boğaziçi Üniversitesi
Emre Erdoğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Ayça Ebru Giritligil, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Öner Günçavdı, İstanbul Teknik Üniversitesi
Ulaş Karan, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Haluk Levent, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Yağmur Nuhrat, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Adil Sarıbay, Kadir Has Üniversitesi
Diane Sunar, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Zeynep Talay Turner, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Emre Toros, Hacettepe Üniversitesi
Aslı Tunç, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Pınar Uyan Semerci, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Kübra Doğan Yenisey, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Nurhan Yentürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Devran Koray Öcal, University of North Carolina
Ziya Öniş, Koç Üniversitesi

DANIŞMA KURULU / ADVISOR COMMITTEE
Asaf Savaş Akat, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Nazan Aksoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Senem Aydın Düzgit, Sabancı Üniversitesi
Hale Bolak, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Zeynep Bulutgil, University College London
Dawn Chatty, University of Oxford
Melis Cin, University of Lancaster
Kenan Çayır, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Feride Çiçekoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Saniye Dedeoğlu, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Alan Duben, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Lale Duruiz, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Suraiya Faroqhi, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Alpay Filiztekin, Sabancı Üniversitesi
İpek İlkkaracan, İstanbul Teknik Üniversitesi
Deniz Kantur, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Ekrem Karakoç, Binghamton University, SUNY
Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Jean Lainé, Conservatoire National des Arts et Métiers
Mert Moral, Sabancı Üniversitesi
Serra Müderrisoğlu, Boğaziçi Üniversitesi
Halil Nalçaoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Ziya Öniş, Koç Üniversitesi
Burak Özçetin, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Emilia Palonen, University of Helsinki
Erkan Saka, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Remzi Sanver, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Nilgün Sarp, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Özden Sözalan, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Thanasis Stengos, University of Guelph
Ümit Şahin, Sabancı Üniversitesi
İbrahim Kaya Şahin, Indiana University
Burhan Şenatalar, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Turgut Tarhanlı, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Walter Trockel, Bielefeld University
İlter Turan, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Zuhal Ulusoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Ege Yazgan, İstanbul Bilgi Üniversitesi
Erinç Yeldan, Kadir Has Üniversitesi
Volkan Yılmaz, Boğaziçi Üniversitesi

TEKNOLOJİ VE ALTYAPI / TECHNICAL SUPPORT
Sami Çuhadar, Mehmet Genç

TASARIM / LAYOUT
Görkem Didem Öztuncer

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Sertifika No: 51672
İstanbul Bilgi Üniversitesi, Eski Silahtarağa Elektrik Santralı,
Kazım Karabekir Cad. No: 2/13, 34060 - Eyüpsultan - İstanbul
e-posta: reflektif@bilgi.edu.tr

ISSN: 2717-9842
Cilt: 7, Sayı: 2, Yıl: 2026

İÇİNDEKİLER
CONTENTS

291-294 **Editörden**

Emre Erdoğan

MAKALELER / ARTICLES

297-323 **Kadın, Çevre ve Kalkınma: Çay Üreticisi Kadınların Eşitsizliklere Direnme Stratejileri**

Ayşenur Emer

325-348 **How Are Migrant Nanny Identities Materialized on Social Media? A New Materialist Analysis**

Begüm Sena Önal Özmalatyalılar, Gülsüm Baydar

349-365 **A Thematic Analysis of Five-Minute Speech Samples in the Transition to Motherhood**

Nihal Yeniad

367-385 **Duygularla Düşünmek: Türkiye'de Kadın Cinayeti Haberlerine Kronik Tanıklığın Otoetnografisi**

Sıla Demirci

387-406 **Modern Tarihçilikte Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Ortaya Çıkışı**

Erdem Sönmez

407-432 **Zihinsel Yetersizliği Olan Bireye Sahip Ailelerin Dışlanma Pratikleri ve Mücadele Biçimleri**

İbrahim Alpdoğan, Celal İnce

433-449 **Belgesel Fotoğraf, Terör Deneyimi ve Kimlik: Ergun Çağatay Üzerine Bir İnceleme**

Banu Coşkun, Ayşegül Özerdem

451-465 **Türkiye'de Dış Borçlar Sürdürülebilir mi? Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analizinden Yeni Kanıtlar**

Yusuf Yakşi, Bayram Kayantaş

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

469-473 **William Nordhaus (2013) İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat**

Burçin Yazar

GÖRÜŞ / REFLECTION

477-492 **Metabiliş: Kendini Bilmek, Ötekine Erişmek, Kamusallaşmak**

Hakan Yılmaz

Editörden

Emre Erdoğan

Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi'nin Haziran 2026 sayısında sosyal bilimlerin çok boyutlu yapısını yansıtacak biçimde; tarih, sosyoloji, psikoloji ve iktisat disiplinlerinin kesişim noktalarında üretilmiş makalelere yer veriyoruz. Bu sayıda yayımlanan makaleler; kimlik inşası, toplumsal dışlanma, emek süreçlerinin dönüşümü, travma, makroekonomik kırılganlıklar, iklim krizi ve metodolojik kökenler gibi farklı fakat birbirine temas eden sorun alanlarını ele almaktadır. Çalışmaların ortaklaştığı temel sorunu ise bireylerin, toplulukların ve kurumların belirsizlik, dışlanma, tahakküm ve kriz koşulları karşısında nasıl düşündükleri, nasıl konumlandıkları ve hangi uyum, direnç ya da yeniden inşa mekanizmalarını geliştirdikleri çerçevesindedir.

Dergimizde yer alan araştırma makalelerini dört ana eksen etrafında birbirleriyle güçlü bağlar kurduğunu gözlemleyebilirsiniz.

İlk eksen, emek, toplumsal cinsiyet ve gündelik direnç mekanizmalarıdır. Emer'in "Kadın, Çevre ve Kalkınma: Çay Üreticisi Kadınların Eşitsizliklere Direnme Stratejileri" başlıklı çalışması ile Önal Özmalatyalılar ve Baydar'ın "How Are Migrant Nanny Identities Materialized on Social Media? A New Materialist Analysis" ("Göçmen Çocuk Bakıcısı Kimlikleri Sosyal Medyada Nasıl Vücut Buluyor? Yeni Materyalist Bir Çözümleme") başlıklı makalesi, farklı üretim ve bakım rejimleri içinde kadınların konumunu tartışmaktadır. Emer, Rize Pazar'da geçimlik üretimden ticari çay tarımına geçiş sürecinde hane içi emek, mülkiyet ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri karşısında çay üreticisi kadınların geliştirdikleri gündelik direnç stratejilerini feminist politik ekoloji bağlamında incelemektedir. Önal Özmalatyalılar ve Baydar ise göçmen çocuk bakıcılarının Instagram ve TikTok gibi dijital mecralarda kurulan idealize edilmiş, itaatkâr ve bakım odaklı kimlik temsilleriyle ilişkisini yeni materyalist bir çerçevede tartışmaktadır. Her iki çalışma da tahakküm altındaki öznelerin yalnızca edilgen konumlarda kalmadığını; mevcut güç ilişkilerini esneten, dönüştüren ve kimi zaman yeniden üreten pratikler geliştirdiğini göstermektedir.

İkinci eksen, toplumsal beklentiler karşısında kadınlık deneyimi ve travmanın bilgisel statüsüdür. Yeniad'ın "Longitudinal Narratives of Motherhood Construction: A Thematic Analysis of Five-Minute Speech Samples in the Transition to Motherhood" ("Anne Olma Sürecinde Beş Dakikalık Konuşma Örneklerinin Tematik Analizi") başlıklı makalesi, ilk kez anne olan kadınların deneyimlerini yoğun annelik ideolojisi, uzman bilgisi, anne sezgisi ve sürekli pozitif olma beklentisi etrafında ele almaktadır. Çalışma, anneliğin yalnızca bireysel

bir deneyim değil, aynı zamanda toplumsal normların, psikolojik baskıların ve kimliksel dönüşümlerin kesiştiği bir süreç olduğunu göstermektedir. Demirci'nin "Duygularla Düşünmek: Türkiye'de Kadın Cinayeti Haberlerine Kronik Tanıklığın Otoetnografisi" başlıklı çalışması ise kadın cinayeti haberlerine sürekli maruz kalmanın yarattığı acı, korku ve öfke gibi duyguları feminist bilgi üretiminin parçası olarak değerlendirmektedir. Sara Ahmed'in duygu politikası yaklaşımıyla yürütülen bu analiz, bireysel tanıklığın yalnızca öznel bir anlatı değil, aynı zamanda toplumsal şiddeti kavramak için güçlü bir akademik veri alanı olabileceğini ortaya koymaktadır.

Üçüncü eksen, sosyal dışlanma, şiddet ve kimliğin yeniden inşasıdır. Alpdoğan ve İnce'nin "Zihinsel Yetersizliği Olan Bireye Sahip Ailelerin Dışlanma Pratikleri ve Mücadele Biçimleri" başlıklı makalesi, engellilik bağlamında ailelerin karşılaştığı damgalanma, izolasyon ve dışlanma süreçlerini fenomenolojik bir yaklaşımla analiz etmektedir. Bitlis örneği üzerinden yürütülen çalışma, ailelerin dini inanç, kadere bağlama, normalleştirme ve sosyal geri çekilme gibi baş etme stratejileri geliştirdiğini göstermektedir. Özerdem ve Coşkun'un "Belgesel Fotoğraf, Terör Deneyimi ve Kimlik: Ergun Çağatay Üzerine Bir İnceleme" başlıklı makalesi ise travmatik bir şiddet deneyiminin profesyonel kimlik üzerindeki dönüştürücü etkisini incelemektedir. 1983 Paris Orly Havalimanı saldırısında ağır yaralanan foto muhabiri Ergun Çağatay'ın, bu olay sonrasında gündelik haber fotoğrafçılığından uzaklaşarak aidiyet ve Türk kültürel kimliği temalı belgesel projelere yönelmesi, Sosyal Kimlik Teorisi bağlamında değerlendirilmektedir. Bu iki çalışma, dışlanma ve şiddetin yalnızca yıkıcı etkilerini değil, aynı zamanda kimlik onarımı ve yeniden konumlanma süreçlerini de görünür kılmaktadır.

Dördüncü eksen, yapısal analizler ve metodolojik temellerdir. Yakşi ve Kayantaş'ın "Türkiye'de Dış Borçlar Sürdürülebilir mi? Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analizinden Yeni Kanıtlar" başlıklı çalışması, Türkiye'nin dış borç dinamiklerini 1993-2024 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleriyle analiz etmektedir. Zivot-Andrews ve Kapetanios testleriyle yürütülen analiz, dış borç göstergelerinin önemli bir bölümünde uzun dönemli istikrarın zayıf olduğunu ve sürdürülebilirlik açısından ciddi kırılganlıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu ampirik uyarı, makroekonomik politika tasarımı açısından önemli sonuçlar taşımaktadır. Öte yandan Sönmez'in "Modern Tarihçilikte Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Ortaya Çıkışı" başlıklı makalesi ise akademik bilgi üretiminin tarihsel ve metodolojik temellerine yönelmektedir. Sönmez, tarih disiplininde kaynak, belge ve anlatılara eleştirel yaklaşma pratiğinin 19. yüzyılda nasıl kurumsallaştığını; Barthold Georg Niebuhr ve Leopold von Ranke gibi isimler üzerinden modern tarihçiliğin eleştirel yöntem anlayışını tartışmaktadır.

Bu yapısal ve toplumsal tartışmaları küresel ölçekte tamamlayan metinlerden biri Yazar'ın "William Nordhaus (2013) İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat" başlıklı kitap incelemesidir. Yazar, iklim krizini yalnızca ekolojik bir sorun olarak değil, aynı zamanda risk, belirsizlik ve dışsallıklar üzerinden şekillenen bir iktisadi ve politik karar alanı olarak değerlendirmektedir. Karbon vergileri, emisyon kotaları ve normatif politika tercihleri

etrafında yürütülen tartışma, sayının makro-krizler, sorumluluk ve kamusal akıl eksenindeki çerçevesini tamamlamaktadır.

Bu sayının kavramsal ufkunu belirleyen bir diğer metin ise Yılmaz'ın "Metabiliş: Kendini Bilmek, Ötekine Erişmek, Kamusallaşmak" başlıklı makalesidir. Yılmaz, bireyin kendi zihinsel süreçlerini izleme, denetleme ve yönetme yetisi olarak tanımlanan metabiliş kavramını yalnızca nöro-psikolojik bir işlev olarak değil, aynı zamanda politik ve sosyolojik bir imkân olarak ele almaktadır. Çalışma, narsisizm tuzağını aşarak ötekini etik bir eşit olarak tanımanın ve Habermas'ın iletişimsel akıl yaklaşımıyla ilişkili demokratik bir kamusal alan inşa etmenin önkoşullarından biri olarak metabilişi tartışmaktadır. Bu yönüyle makale, sayının diğer çalışmalarında karşımıza çıkan kimlik, dışlanma, çatışma ve tanıklık pratiklerini değerlendirmek için önemli bir analitik başlangıç noktası sunmaktadır.

Bu sayı, makroekonomik kırılganlıklardan iklim krizine, annelik deneyimlerinden kadın cinayeti haberlerine tanıklığa, engellilik bağlamındaki dışlanmadan göçmen bakım emeğinin dijital temsillerine, tarihsel yöntemin kuruluşundan metabilişin kamusal imkânlarına uzanan geniş bir tartışma alanı sunmaktadır. Farklı disiplinlerden gelen bu çalışmalar, sosyal bilimlerin yalnızca toplumsal sorunları betimlemekle kalmadığını; aynı zamanda öznelerin kriz, baskı ve belirsizlik koşullarında geliştirdiği düşünsel ve pratik yanıtları anlamak için vazgeçilmez bir eleştirel araç sunduğunu göstermektedir.

Bu sayının hazırlıkları devam ederken içinde bulunduğumuz ortamın ve tabii ki *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*'nin sağkalımı konusunda hepimizi kaygılandıran bazı gelişmeler yaşandı. Günümüz itibarıyla bu konuda kaygı duymamızı gerektirecek herhangi bir neden bulunmuyor. Ancak kaygıyla geçirdiğimiz o günlerde endişe duyduğumuz konulardan birinin de Reflektif'in nasıl devam edeceği konusu olması, meslektaşlarımızın ve okurlarımızın bu konuda bizimle iletişim geçmeleri Reflektif'in nasıl benimsendiğini bir kere daha bize gösterdi. O belirsizlik günlerinde bize destek olan herkese özel bir teşekkür borçluyuz. Bu süreçte aldığımız dayanışma ve destek, kurumsal yapılardaki en radikal değişikliklere bile direnebilecek, "yılmaz" bir akademik yayının temellerini atmış olduğumuzu gösterdi. Her zamanki gibi bu sayının var olmasını bir dizi kişinin yoğun çabasına borçluyuz. Dergimizin yardımcı editörleri Tuğçe Erçetin-Sabuncu ve Fırat Genç; İngilizce Editörümüz Rana Tekcan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları Müdürü Cem Tüzün, görsel tasarımdan sorumlu Görkem Didem Öztuncer ve İstanbul Bilgi Üniversitesi süreli yayın sorumlusu Nisa Melisa Özdemir bu sayıyı yoğun emekleriyle mümkün kıldılar kendilerine teşekkür etmek isterim. Keza bu sayıda da makaleleri titizlikle inceleyen ve sıkışık takvimimize uyum sağlayan hakemlerimiz ve dergimizi yazılarına layık gören yazarlarımız da büyük bir teşekkürü hak ediyorlar.

Makaleler
Articles

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 297-323
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.279
Article type: Research Article

Received: 09.12.2025
Accepted: 11.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Ayşenur Emer*

Kadın, Çevre ve Kalkınma: Çay Üreticisi Kadınların Eşitsizliklere Direnme Stratejileri**

Women, the Environment, and Development: Resistance Strategies of Women Tea Producers to Inequality

Öz

6 Şubat 1924'te 407 sayılı kanunla Rize ili ve Borçka ilçesinde fındık, portakal, limon ve mandalinanın yanı sıra çay tarımının yapılması konusunda hükûmete yetki verilmiş; çay tarımı yapılması hâlinde uygulanacak destek ve teşvik esasları belirtilmiştir. Yazıda kalkınma, refah, kendi kendine yetme gibi ilkeler doğrultusunda 1950'li yıllardan itibaren hem ekolojik hem toplumsal olarak değişen Rize Pazar'ın bir köyünde emek ve toprak üzerinde yaşanan hane içi kaynak mücadeleleri analiz edilecektir. Feminist politik ekoloji yaklaşımından yola çıkılarak, devlet desteğiyle geçimlik üretimden ticari çay tarımına geçiş sürecine eşlik eden hane içi toplumsal cinsiyetli iktidar ilişkileri ve çay üreticisi kadınların bu ilişkilerdeki failliği takip edilecektir. Yaklaşık bir yıl süren etnografik araştırmaya ve 24 çay üreticisiyle yapılan derinlemesine görüşmelere dayanan araştırma sonucunda çay tarımının emek ve mülkiyet alanında toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerle var olduğu ve kadın çay üreticilerinin bu eşitsizliklerle "gündelik direniş" çerçevesinde çeşitli yollarla mücadele ettikleri görülmektedir.

Abstract

On February 6, 1924, Law No.407 authorised the government to cultivate hazelnuts, oranges, lemons, tangerines, and tea in Rize province and the Borçka district. The law also established support and incentive principles for tea cultivation. This study investigates intra-household struggles over labour and land in a village in Pazar, Rize, which has undergone significant ecological and social transformation since the 1950s, driven by principles of development, prosperity, and self-sufficiency. Employing a feminist political ecology framework, the analysis explores gendered power relations within households that accompanied the transition from subsistence production to state-supported commercial tea cultivation, as well as the agency of women tea producers. Based on approximately one year of ethnographic research and in-depth interviews with 24 tea producers, the findings demonstrate that tea cultivation is marked by gender-based inequalities in labour and ownership, and that women tea producers respond to these inequalities through various forms of "everyday resistance."

Anahtar Kelimeler
Toplumsal cinsiyet ve çevre, tarımda kadın, çay tarımı, feminist politik ekoloji, gündelik direniş, feminist etnografi

Keywords
Gender and environment, women in agriculture, tea cultivation, feminist political ecology, everyday resistance, feminist ethnography

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, aysenuremer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6034-0969.

** Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Doç. Dr. Emine Sevgi Uçan Çubukçu danışmanlığında Aralık 2023'te tamamladığım *Toplumsal Cinsiyet Ekseninde İnsan, Doğa ve Devlet İlişkileri: Rize Pazar Örneği* başlıklı doktora tezinin beşinci bölümünden üretilmiştir.

Giriş

Çay tarımının Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki önemini, Rize Pazar'ın bir köyünde yürüttüğüm doktora tezimin saha araştırması esnasında dinlediğim çay üreticilerinden biri olan Meryem (49) şöyle anlatır:

> *Çaydan işte gelir oldu, para daha güzel geldi. Herkes hani kalkınmak için bütün arazilerini çaya çevirdi. Yani o zaman zaten köy toparlandı daha işte, herkesin eline para, pul, ev, araba işte ondan sonra oldu zaten. Önceden fakirlik, ondan yani, yok bir şey yoktu yani.*

1920'li yıllarda yoksulluğu azaltma, ilerleme, kendi kendine yetme gibi hedeflerle devlet desteği verilmeye başlanan çay tarımının bölgeye getirdiği refaha, çay tarımı ve sanayisiyle ilgili literatürde ve çeşitli raporlarda da 1990'lı yıllara kadar bu minvalde sık sık değinilir (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 79; Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1968: 30-31; Daysal, 1952: 49). Keza bölgede çayın 407 sayılı yasayla bir meta olarak üretilmeye teşvik edilmesi geç kapitalistleşen toplumlarda görüldüğü gibi "*kalkınma*" kavramıyla meşrulaştırılmıştır (Ercan, 2021: 236). Kalkınma kavramı burada iktisadi büyümeyle ve "*meta-yönelimli*" (Tuna, Öztürk ve Ercan, 2008: 70) olarak tanımlanmış[1] ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında hem sermaye birikiminin hem de ulus-devlet inşasının başlarında olan Türkiye için "*sınıf-güç ilişkilerinden arınmış bir ortak iyi*"ye işaret etmiştir (Ercan, 2003: 267).

Feminist kalkınma eleştirileri geleneksel kalkınma kavrayışının ve pratiğinin piyasa ilişkilerini ve ekonomik büyümeyi odağına almasına ve üretim ve dağıtım sistemlerinin içinde işlediği toplumsal bağlamı göz ardı etmesine dikkat çekmektedir. Bu eleştiriler "*ortak iyi*" kavramını toplumsal cinsiyeti analitik bir kategori olarak kullanarak masaya yatırmakta ve kalkınma süreçlerini ve sonuçlarını biçimlendiren sosyal, politik ve ekonomik kurumlara içkin güç asimetrilerini açığa çıkarmaktadır (Floro, 2016: 418-421). Örneğin Agarwal'ın (1994a:1456) Hindistan örneği üzerinden ifade ettiği gibi kalkınma politikalarında hane halkı ortak çıkarlara ve tercihlere sahip bir yapı olarak kavramsallaştırılmakta ve hane halkının toplumsal cinsiyetlerine bakılmaksızın kaynaklardan eşitçe faydalandığı varsayılmaktadır. Bu eğilime Türkiye'deki çay tarımı politikalarında da rastlanmaktadır. Bilindiği kadarıyla 1950 sonrasında Rize'de çay tarımının ve sanayisinin yaygınlaşmasının arkasında yatan planlama sürecinde hane içindeki toplumsal cinsiyete dayalı farklılaşmalara dair herhangi bir girişimde bulunulmamıştır (Hann, 1993: 135).

Ancak Doğu Karadeniz literatüründe derinleştikçe bölgede yaşayan veya bölgeden köken alan bazı kadın yazarların, çay tarımına eşlik eden hane içi emek ve mülkiyet ilişkilerindeki eşitsizliklere dikkat çekerek çay tarımıyla birlikte erişilen "*ortak*" refah anlatısına ve kaynaklardan eşit bir biçimde faydalanan hane halkı varsayımına içeriden birer çentik attığı görülür. Örneğin Hopa'dan yayımlanan Biryaşam dergisinde, "Çay yeşillenirken biz sararıyoruz..." adlı yazısında bir kadın, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne işaret ederek "*erkek*

şehirli, biz köylü" demektedir. Yazara göre, kadınlar mart ayından itibaren köyde çay tarımıyla uğraşmakta ancak çay parasını erkekler almaktadır. Bu esnada erkekler şehirde esnaf ve işçi olarak çalışmaktadır. Çay tarımıyla kadınlar ilgilendiği için kadınların sosyal ilişkileri akrabalarla sınırlı kalmakta; erkekler ise şehirde "*bin bir türlü insanla*" muhatap olmakta ve bunun üzerinden kendilerine güvenleri gelmekte ve lider olmaktadırlar (Anonim, 2008: 13-14). Taşkın (2016: 137-138) ise "*ezilmeyen, kendi ayakları üstünde duran güçlü kadınlar*" olarak kurgulanan "*Laz kadınları*" stereotipini eleştirir, miras hukukunun kadınların aleyhine olduğunu hatırlatır. Bu bakımdan Türkiye'de devletin kalkınma ve çay politikalarını bütüncül bir biçimde değerlendirebilmek ve bu politikalara yön verebilmek için genel refah göstergelerinin yanı sıra yerelde ve hane içinde biçimlenen çay tarımına içkin bu eşitsizliklere bakmak önem kazanmaktadır.

Bu doğrultuda makalede hem sahada hem literatürde tekrar edilen refah anlatısının ve genel refah göstergelerinin ötesine geçerek Türkiye'de çay tarımına yereli, haneyi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini merkeze alarak bakıyorum. Çay tarımıyla birlikte hem ekolojik hem toplumsal olarak değişen bir coğrafyada emek ve toprak üzerinde yaşanan hane içi toplumsal cinsiyetli iktidar ilişkilerini feminist politik ekoloji yaklaşımından ve etnografik saha araştırmasından yola çıkarak anlamaya çalışıyorum. Çay üreticisi kadınların bu sürece nasıl katıldıklarına ve karşılaştıkları eşitsizliklere nasıl cevap verdiklerine odaklanarak Türkiye'de uygulanan kalkınma politikalarının yerelde aldığı biçimleri ve muhtemel yönünü çok daha ayrıntılı bir şekilde tespit etmenin mümkün olduğunu öne sürüyorum. Son olarak, eşitsizliklere ve kadın direnişine duyarlı bir bakış açısıyla, çay tarımında eşitsizliklerin giderilmesi ve çay üreticisi kadınların yaşamlarının iyileştirilebilmesi için gerekli politikaların üretilmesine akademik katkı sağlayabilmeyi umut ediyorum.

Bir sonraki bölümde araştırmada kullandığım feminist politik ekoloji yaklaşımını ele alıyorum ve bu yaklaşımın Doğu Karadeniz'de çay tarımını anlamada bize verdiği imkânları değerlendiriyorum. Üçüncü bölümde araştırmada kullandığım yöntemi açıklıyorum ardından saha araştırmasını birlikte yürüttüğüm Flamuri köyü sakinlerinin demografik özellikleri üzerinde duruyorum. Bu bölümde çay tarımında süregiden eşitsizliklere, çay üreticilerinin demografik özellikleri ve bu özellikleriyle sıkı sıkıya bağlı emek ve mülkiyet ilişkileri çerçevesinde değiniyorum. Dördüncü bölümde çay üreticisi kadınların bu eşitsizliklere karşı geliştirdikleri direnme stratejilerini beş alt başlık hâlinde sunuyorum. Beşinci bölümde çay üreticisi kadınların direnme stratejilerini hane ve köy ölçeğinin ötesindeki makro süreçlerle teyelleyerek anlamlandırmaya çalışıyorum.

Doğu Karadeniz'de Çay Tarımına Feminist Politik Ekoloji Çerçevesinden Bakmak

Türkiye'de toplum-doğa ilişkilerini anlamak için kalkınma söylemiyle hayata geçirilen çevre temelli projelere odaklanmak yöntemsel olarak doğru tercihlerden biridir. Zira Harris ve Işlar'ın

(2014: 54) aktardığı gibi Türkiye'nin çevre karşısındaki yaklaşımı çoğunlukla ulusal büyüme, kalkınma söylemi ve neoliberalizasyon süreçleriyle bağlantılı politik-ekonomik reformlarla şekillenmektedir. Bu söylem ve reformlar Doğu Karadeniz'de özellikle 2000'li yıllardan itibaren Karadeniz Sahil Yolu Projesi, HES projeleri, Yeşil Yol Projesi gibi çevre merkezli ihtilafları ve mücadeleleri de beraberinde getiren uygulamalarda somutlaşmıştır (Karataş, 2006; Dönmez, 2013). Ancak Erensü'nün (2016: 59) ifade ettiği gibi Doğu Karadeniz'de piyasa ilişkilerinin tarihi HES'lerden çok daha önceye, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmakta, piyasa için üretim yapma amacı taşıyan çay tarımı politikalarını da içine almaktadır. Kalkınma söylemi ise yalnızca hükûmetler nezdinde değil, Doğu Karadeniz başta olmak üzere Türkiye toplumunda "*popüler ve insanları cezbeden bir rüya*" olmaya devam etmektedir (Erensü, 2019: 7). Bu bakımdan toplum-doğa ilişkileri ekseninde, Doğu Karadeniz'de tarihsel olarak HES'lerden çok daha önceye uzanan, daha yaygın bir coğrafyayı ve ekolojik yaşamı etkileyen, gündelik hayatı temelden dönüştüren ancak yerelde ve taban örgütlerinde belirgin bir ekoloji mücadelesini tetiklememiş olan çay tarımına odaklanmak önem taşımaktadır.

Doğu Karadeniz'de 1950'li yıllardan bu yana çaylıkların hızla fındık ağaçlarıyla mısır tarlalarının yerini almasıyla ortaya çıkan ekolojik dönüşüm Bellér-Hann ve Hann (2012: 13-19 ve 79) tarafından bölgede 20. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en önemli değişim olarak nitelendirilmiştir. Bu süreçte kadınların sorumluluğunda ve kontrolünde olan mısır ve fasulyeye dayanan geçimlik üretim ve erkek dış göçüyle ayakta kalan pek çok hane, pazar için çay üretimine geçerek küçük meta üreticilerine dönüşmüş (Hann, 1985: 102); çay fabrikalarının açılmasıyla da köylüler kendi bölgelerinde işçileşmiştir (Karaçimen ve Değirmenci, 2021: 113-114). Bu sürecin toplumsal cinsiyetler arasında ortaya çıkardığı farklılaşmalara ve eşitsizliklere literatürde sıklıkla değinilmektedir (Hann, 1985; Hann, 1990; Bellér-Hann ve Hann, 2012; Taşkın, 2012; Yasan Ataseven, 2018; Yılmaz Uzun 2019; Karaçimen ve Değirmenci, 2019b; Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2022; Karaçimen, Değirmenci ve Çelik, 2025).

Doğu Karadeniz'de toplumsal cinsiyetler arasında çeşitli eşitsizlikler içeren bu dönüşümü anlamaya çalışırken feminist politik ekoloji yaklaşımı verimli bir çerçeve sunmaktadır. Zira politik ekoloji yaklaşımı kalkınma ve çevresel değişimin yükünün ve faydalarının farklı gruplar tarafından eşitsiz paylaşılma biçimlerine dikkat çekmekte ve bu alandaki siyasaların gizli maliyetlerine ve olası alternatiflerine yönelik soruları canlı tutmaktadır (Robbins, 2012: 200-201). Bu çalışmaların önemli bir özelliği devlet dışı politik çıkarlara işaret ederek daha geniş bir "*politika*" anlayışına sahip olmaları (Bryant ve Bailey, 1997:17) ve Judith Butler ve Michel Foucault'a referans vererek, her türden insan ilişkisinin politik unsurlar taşıdığını, kaynaklara erişim kazanmak için temsil, bilgi ve konumların stratejik kullanımının ortaya konduğunu ileri sürmeleridir (Paulson, Gezon ve Watts, 2005: 27-28). Feminist politik ekoloji çalışmaları ise bir adım daha atmakta ve kalkınma süreçlerinde çevresel kaynaklar etrafında ulus devletler ve yerel çıkarlar arası ihtilaflara odaklanılarak gözden kaçırılan topluluk ve hane içi iktidar ilişkilerine dikkat çekmektedir. Analiz düzeyi yerelden haneye doğru daraltılarak genişletilmekte ve ortak çıkarların mevcut olduğu varsayılan homojen "*topluluk*", "*yerel*" ve

"*hane*" gibi yapıların heterojen karakteri ortaya konmaktadır (Rocheleau, 2008: 722; Bryant ve Bailey, 1997: 23-24). Bu heterojen yapıyla birlikte, kaynak erişimi ve kontrolü çerçevesinde hane, mülkiyetin ve ataerkinin iç içe geçtiği bir çatışma alanı; dolayısıyla yoğun bir müzakere ve mücadele alanı olarak (Carney ve Watts, 1991) ele alınmaktadır. Çevresel kaynaklar etrafında süregiden ihtilaflar ve mücadelelerde hane ve topluluğun da politik birer alan olduğu hatırlatılarak ekolojik değişim ve çevresel müdahalelerin toplumsal cinsiyetli etkileri emek ve toprak gibi kırsal kaynaklara erişim üzerinden takip edilmektedir (Elmhirst, 2015: 520-522; Rocheleau ve Nirmal, 2015: 796). Bu yolla Paulson'un (2020:77) Alf Hornborg gibi politik ekolojistlerden aktardığı gibi "*...insan emeği ve enerjisi dahil olmak üzere kaynaklar üzerindeki kontrolün eşitsizliği üzerinden dışa vuru[lan]*" iktidarı çay tarımında da hane içinde toplumsal cinsiyet ekseninde takip etmek mümkün olmaktadır. Öte yandan 2000 sonrasında feminist politik ekoloji yaklaşımında yaşanan teorik gelişmelerle altı çizilen "*kesişimsellik*" kavramının, toplumsal cinsiyeti sınıf, din, cinsellik, uyruk, ırk, etnisiteyle birlikte gündelik pratikler yoluyla oluşan çoklu ve karmaşık öznelliklerin bir bileşeni olarak tanımlaması (Mollett ve Faria, 2013: 116), Doğu Karadeniz'de kaynaklar üzerindeki kontrolün kadınlar ve erkekler arasında olduğu kadar kadınlar arasında ve erkekler arasında da nasıl farklılaştığını daha ayrıntılı görmemize imkân vermektedir. Bu bakış özellikle çay üreticisi kadınlar arasındaki nesil farklılıklarına ve yarıcı/yevmiyeci yerli işçilerin yanı sıra 2000'ler sonrası artan göçmen işçilerin konumuna dair anlayışımızı güçlendirmektedir.

Bu makalede 1990'lı yılların Türkiye feminist literatürünün rehberliğinde bir adım daha atıyorum ve kadınların hangi eşitsizlik/baskı/ezilme altında yaşadıklarını anlamanın yanı sıra bu eşitsizlik/baskı/ezilme karşısında geliştirdikleri başa çıkma yollarını, direnme durumlarını ve stratejilerini de tespit etmeyi (Berktay, 2000: 30; Kandiyoti, 1997:13; Sirman, 2010: 223) önemsiyorum. Bu güzergâhta çay üreticisi kadınların çay tarımında emek ve mülkiyet alanında karşılaştıkları eşitsizliklere nasıl cevap verdiklerini, bu eşitsizliklere nasıl direndiklerini ve bu süreçte kazanımlarını nasıl arttırmaya çalıştıklarını soruyorum. Bu bakış 1990'lı yılların feminist politik ekoloji literatüründe de görülmekte; kadınların doğal kaynaklar ve çevresel meselelerle ilgili politik organizasyonlara, toplumsal hareketlere ve taban gruplarına katılımları ele alınmaktadır (Rocheleau, Thomas-Slayter ve Wangari, 1996: 14-16). Bazı politik ekoloji çalışmalarında ise toplumun eşitsiz iktidar ilişkileriyle yapılanmasının yalnızca açık ve kolektif mücadelelerle sonuçlanmadığı ve mücadelenin James C. Scott'un "*zayıfın silahları*" kavramıyla öne sürdüğü gibi bireysel ve örtük olmak üzere farklı biçimlerde ortaya çıkabileceği de dile getirilmektedir (Le Billion, 2015: 598-599).

Scott'un "*zayıfın silahları*" kavramı ve "*gündelik direniş*" perspektifi feminist yazarlarca direnişin sınıf veçhesine odaklanırken, bu veçheyi derinden biçimlendiren hane içi ilişkileri ve kimliğin toplumsal cinsiyet ve ırk/etnisite başta olmak üzere farklı kaynaklarını göz ardı etmesi bakımından eleştirilmektedir. Kavramın ve perspektifin cinsiyet odaklı bir analizle yeniden düşünülmesi ve formüle edilmesi önerilmektedir (Hart, 1991: 116-118). Ancak bu kısıtlarına rağmen Scott'un argümanının temel mantığı, toprak mülkiyeti gibi kaynak mücadelelerinde

kadınlara odaklanan toplumsal cinsiyete dayalı direniş analizi için uygun görülmektedir. Zira Agarwal'ın (1994b) Hindistan üzerinden ifade ettiği gibi kadınların toprak haklarını kazanmak için yürüttükleri direnişlerini sadece açık itirazlarına bakarak anlayamayız. Benzer biçimde Akbulut'un (2015: 31-34) da dikkat çektiği üzere Türkiye'de kadınların toprak mülkiyet hakları için eylemlilikleri çoğunlukla görünür olmayan, kıyıda kalmış mekânlarda ve gündelik pratikler üzerinden gerçekleşmektedir.

Scott (2018: 51) tabi gruplar söz konusu olduğunda "*rıza ve sükûn perdesinin aralanması için açık toplumsal protestoyu beklemek zorunda* olmadığımızı ve eğer beklersek "*olası bir ret alanını*" gözden kaçırabileceğimizi söylemektedir. Aynı şekilde tabi grupların formel siyasete katılımını, kamusal alanda politik örgütlenmesini veya sorunları karşısında resmî kurumlara başvurmasını beklemek de aynı sonucu verecektir. Zira Türkiye'de 1980'li yıllardan 2020'li yıllara dek yapılan çeşitli araştırmalar kadınların hem yerel siyasete hem ulusal siyasete katılımlarının önündeki engellere değinmektedir (Arat, 1985; Sancar, 2008; Alkan, 2009; Güneş-Ayata, 2010; Wedel, 2019; Çakır, 2019; Drechselová, 2022). Bu nedenle Scott'un (2018: 296-297) ifade ettiği gibi açık politik etkinlik engellendiği zaman direniş "*resmi bir örgütlenme olmaktan çok, gayri resmi akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ve topluluk ağlarıyla sınırlıdır.*" Bu da özellikle kadınların eylemliliklerini anlamak söz konusu olduğunda dikkatimizi "*korkmak için her türlü nedene sahip olan tabi grupların örtülü kültürel mücadelesi ve politik ifadesi*" (Scott, 2018: 274) olan "*altpolitika*"ya, yani "*dikkat çekmemeye dayalı çok çeşitli direniş biçimleri*"ne (Scott, 2018: 51) yöneltmemizi gerektirir.

Feminist politik ekolojide yer alan bu geniş politika, iktidar ve direniş anlayışı Doğu Karadeniz'de çay tarımıyla birlikte değişen hane içi ilişkileri anlamamıza imkân verir. Hane içinde emek ve toprak etrafında süregiden ilişkileri, çatışma ve mücadeleleri görünür kılar. Bu bakımdan kavramsal ve teorik olarak bu arka plana dayanarak yazının devamında Doğu Karadeniz'de çay üreticisi kadınların, devlet desteğiyle piyasa için çay tarımına geçiş sürecine eşlik eden emek ve toprak gibi kırsal kaynaklara erişim eşitsizlikleri karşısında "*altpolitika*" alanındaki gayri resmî, gizli, anlık, *de facto* kazanımlarıyla ilgili olan "*gündelik direniş*"lerini (Scott, 1985: 29-33) anlamaya çalışıyorum. Ancak öncelikle araştırmanın yöntemini ardından araştırmayı birlikte yürüttüğüm Flamuri köyü sakinlerini ve köyde emek ve mülkiyet alanında görülen eşitsizlikleri kısaca anlatmak istiyorum.

Yöntem ve Saha

Bu çalışmada Rize ili Pazar ilçesi Flamuri köyünde toplum, doğa ve devlet/iktidar ilişkilerini anlamak üzere etnografik saha araştırması ve yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemleri kullandım. Çay tarımına odaklanan bu araştırmayı Rize ilinin Pazar ilçesi ve Flamuri köyünde yürütme kararım, pek çok etnografik araştırmada olduğu gibi, sistematik bir taramaya dayanmayıp tesadüfler ve tavsiyelerle (Altuntek, 2009: 164-165) şekillenmiştir. İstanbul'da Lazca dersleri aldığım sivil toplum örgütünde tanıştığım, araştırma projelerinde birlikte ça-

lıştığım tanıdıklarımın tavsiyeleri ve araştırma sürecinde Flamuri köyünde kalabileceğim boş bir evi önermeleri; Pazar ilçesinde kış aylarında kalabileceğim bir öğretmenevinin ve Kredi ve Yurtlar Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir kız yurdunun olması bu coğrafyayı uzun süreli etnografik bir araştırma için elverişli kılmaktaydı. Bu karar aynı zamanda çay tarımı literatürüne ve istatistiklerine de uygundu. Zira 1930'lu yılların sonlarındaki çay yetiştirme denemelerinde "*Rize ve havalisi*"nin çay yetiştirmeye en elverişli kıyılar olduğu vurgulanmakta ve bu bölge "*asıl saha*" olarak nitelendirilmektedir (Zihnioğlu, 1960: 11). 2019 yılı verilerine göre de Türkiye'deki toplam çaylık alanlarının %67,23'ü, çay üreticilerinin %63,38'i, ÇAYKUR ve özel sektöre ait toplam 275 çay fabrikasının 216'sı Rize'de bulunmaktadır (ÇAYKUR, 2019: 9-12). Pazar ilçesi ise çaya ayrılan alan bakımından 6.113 hektarlık alanla Merkez ve Çayeli ilçelerinden sonra üçüncü sırada gelmektedir (TÜİK, 2013: 147-152). İlçe aynı zamanda sosyo-kültürel özellikleri bakımından bir kadın araştırmacı olarak uzun süreli etnografik bir araştırmayı yürütebileceğim bir yer gibi görünmekteydi. Zira literatürde Rize'de doğuya doğru gidildikçe toplumsal cinsiyete göre ev içi güç dengesini oluşturan unsurların daha eşitlikçi bir hâl aldığı belirtilmekteydi (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 195-196). Flamuri'deki ev sahibim de bölgeler arası bu farklılaşmalardan bahsetmiş; Flamuri'nin yer aldığı vadideki köylerin politik olarak "*sosyal demokrat*" ağırlıklı olduğunu ve bir kadın araştırmacı olarak köyde yalnız kalabileceğimi ve araştırmamı rahatça yürütebileceğimi ifade etmiştir.

Etnografik saha araştırması çerçevesinde Şubat 2017 – Aralık 2019 arasında çeşitli aralar vererek Flamuri köyünde ve Pazar ilçesinde yaklaşık bir yıl yaşadım. Çay üreticilerinin mevsimlik ritmine uyarak kış aylarını ilçede, bahar ve yaz aylarını köyde geçirdim. Kısıtlı da olsa İstanbul'daki evlerine konuk oldum. Gündelik rutinlere elimden geldiği kadar katıldım, bu esnada gördüklerimi ve öğrendiklerimi saha notları olarak düzenli ve sistematik bir biçimde yazdım. Bu çerçevede insanların "*anlamlı*" ve "*önemli*" olarak gördükleri deneyimlerini kavramaya çalıştım (Emerson, Fretz ve Shaw, 1995:1-2).

Etnografik saha araştırmasının yanı sıra Ağustos 2018-Aralık 2019 arasında Flamuri köyünün bir mahallesinde 13'ü kadın, 11'i erkek olmak üzere 14 haneden toplam 24 çay üreticisiyle yüz yüze açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yürüttüm. 2017 ve 2018'de sahada edindiğim deneyimler doğrultusunda derinlemesine görüşme örneklemini kaldığım evin yer aldığı mahalle ile sınırlamaya karar verdim. Öncelikle arabası olmayan bir araştırmacı olarak Doğu Karadeniz coğrafyasında eğimli arazi ve dağınık yerleşim nedeniyle farklı mahalleler arasında dolaşımımın oldukça kısıtlı olacağını kısa zamanda anladım. Dağınık yerleşimin yanı sıra kışın köyde kalan hanelerde beslenen ve zaman zaman serbest bırakılan köpekler de yaşadığım evin bulunduğu mahallenin dışına tek başına çıkmamı zorlaştırıyordu. Bu kısıtların yanı sıra mahallemdeki kadınların da gündelik hayatlarında diğer mahallelerle münasebetlerine pek rastlamadım. Köyde gündelik hayat kadınlar için ev, mahalle, çaylık arasında geçmekteydi. Kadınlar diğer mahallelere düğün ve cenazeler dışında pek gidip gelmemelerini diğer mahallelerle mekânsal uzaklığın yanı sıra "*dedelerin dedesi zamanı*"ndan kalma anlaşmazlıklarla açıklamaktaydı. Ayrıca farklı bir mahalleden derinlemesine

görüşme yapmak için randevu alma denemelerimin başarısız olması da bu kararımı pekiştirdi. Ancak örneklemi mahalleyle sınırlamak mahalleyle uzun süreli ve yakın ilişkiler kurmama, derinlemesine görüşmeler için rahatlıkla randevu almama, derinlemesine görüşmelerin "*etnografik görüşme*"ye (Heyl, 2001: 369) evrilmesine, mahalle sakinlerinin Pazar'daki ve İstanbul'daki evlerini sık sık ziyaret edebilmeme imkân verdi. Böylece gündelik hayatta yakın ilişki kurduğum mahalle sakinleriyle, cinsiyet ve yaş olmak üzere iki temel ayrımı gözeten amaçlı örneklem tekniğini takip ederek ve "*doyum noktası*"na (Baker ve Edwards, 2012) ulaşana dek derinlemesine görüşmeleri sürdürdüm.

Derinlemesine görüşmelerde feminist politik ekolojinin temel konularından yola çıkarak demografi, yer/mekân, iş bölümü ve sorumluluklar, kaynak erişimi ve sahiplik, ekoloji olmak üzere beş ana bölümden oluşan soru formunu kullandım. Görüşmeler esnasında izin alarak ses kayıt cihazı kullandım. Tüm katılımcılar ses kaydı almamı kabul etti. Analiz esnasında MAXQDA programını kullandım. Verilerin sunumunda etnografik araştırmayı yürüttüğüm yerleşim yerlerinin ve görüştüğüm kişilerin isimlerini değiştirdim. Zira Murphy ve Dingwall'in (2001: 340-347) belirttiği gibi tek bir ortamda gerçekleştirilen etnografik araştırmalarda fayda-zarar karşılaştırması ve katılımcıların gizlilik, saygı ve özgür irade gibi hakları ekseninde belirlenen etik prensiplerin pratikte uygulanması esnasında çeşitli sorunlar yaşanmaktadır. Buna göre katılımcılar veri toplama esnasında endişe, stres, suçluluk, utanma, kendine güvenini kaybetme gibi duygulara kapılabilmekte; yayım zamanı ise anonimlik korunsa dahi bu duygular pekişebilmektedir. Katılımcıların bu tahmin edilemeyen duyguları ve tepkileri nedeniyle araştırmacıların erken safhalarda takma isim kullanmaları, katılımcıların kimliklerini ortaya çıkarabilecek bilgileri gizlemeleri önerilmektedir. Bu nedenle derinlemesine görüşmelerden önce katılımcılara yazılarımda başta isimleri olmak üzere kişisel bilgilerini kullanmayacağımı söyleyerek katılımcıların literatürde bahsedilen bu olumsuz duygulara kapılmasını bir nebze azaltmak ve ayrıca derinlemesine görüşmelerin bu yolla daha verimli geçmesini sağlamak istedim. Raporlama ve yayım aşamasında da bu tavrı sürdürdüm. Ancak raporlama ve yayım esnasında takma isimlerle birlikte katılımcıların kişisel bilgilerinden birini oluşturan yaşlarını açıkça kullandım. Zira derinlemesine görüşmelerde çay üreticileri deneyimlerini aktarırken "*nesil*" kavramını sıklıkla kullanmaktaydı ve saha notlarında bir araştırmacı olarak ben de çay üreticilerinin benzerlikleri ve farklılıkları noktasında kabaca bir yaş kategorizasyonundan bahsetmekteydim. Bu durum katılımcıların anlatılarını yaşlarıyla birlikte düşünmeyi, yorumlamayı ve aktarmayı gerekli kılmaktaydı.

Son olarak feminist araştırma pratiği bilginin inşasındaki güç dinamikleri üzerinde düşünmeyi merkezine almaktadır (Hesse-Biber, 2012: 17). Burada araştırmacının kendisi -sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, kültür, inanç ve davranışlarıyla bir bütün hâlinde- araştırmayı ve sonuçları şekillendiren bir unsur olarak resme dâhil olur (Harding, 1987:9). Ben de bu resimde çiftçi ve esnaf torunu, öğretmen çocuğu, Anadolu İmam Hatip Lisesi mezunu, "mühendis"le evli,[2] kendine ait geliri ve sosyal güvencesi olmayan bir doktora öğrencisi olarak yer aldım.

İstanbul'dan gelmiştim ve anadilim Türkçeydi. Annem ise başörtülüydü. Kimliğimin bu dağınık parçaları bir araştırmacı olarak sahadaki varlığımı Flamuri sakinleri için hem "*içeriden*" hem "*dışarıdan*" konumlarına oturtuyordu. Bu konumlar ise sabit değildi; araştırmanın bir "*kurucu müzakere*" (*constitutive negotiation*) süreci olması nedeniyle zamanla performanslar yoluyla araştıran ve araştırılan arasındaki kırılgan ve akışkan ilişkiler içerisinde salınıp durmaktaydı (Rose, 1997: 316). Araştıran ve araştıran arasındaki güç dinamikleri ise bu konumların salınımıyla farklı biçimlere bürünmekteydi.

Öte yandan etnografik araştırmalarda araştırmacı ve katılımcı arasındaki asimetrik ilişkinin, katılımcıların azımsanmayacak güç kullanma kapasiteleri nedeniyle, diğer araştırma türlerine göre daha az olduğu belirtilmektedir. Örneğin topluluk içinde güçlü katılımcılar, araştırmacının topluluğa erişimini engelleme gibi yollarla araştırma sürecinin kontrolünü araştırmacıyla paylaşabilmektedirler (Murphy ve Dingwall, 2001: 344). Ancak bir araştırmacı olarak kısmen sahip olduğum araştırmayı başlatma, şekillendirme, sürdürme ve sonlandırma gücümü olabildiğince eşit dağıtmak için çeşitli yollar izledim. Örneğin derinlemesine görüşme sorularını sahada edindiğim deneyimlerle ve birlikte zaman geçirdiğim çay üreticilerinin anlatılarını takip ederek oluşturdum ve geliştirdim. Ev ziyaretleri ya da derinlemesine görüşmeler için randevuları katılımcıların istedikleri yerde, tarihte ve saatte aldım. Bu durumun mesleklerine ve gündelik uğraşlarına verdiğim kıymetin bir göstergesi olmasını umdum. Görüşmeler esnasında objektif bilgi toplayan "*madenci*" konumunda öte "*gezgin*" konumunda durmayı tercih ettim ve araştırma yolculuğunda katılımcılarla "*karşılıklı konuşma*" (*conversation*) yaparak hikâyelerini dinledim (Heyl, 2001: 370-371). Görüşmeler esnasında katılımcıların sorulardan farklı konulardan bahsetmeye başlamalarına engel olmadım. Bunun araştırmaya dair daha derin bir kavrayış sunmasının yanı sıra görüşme sürecini daha eşitlikçi yapacağını düşündüm. Özellikle kadınlar üzerimde kendi araştırmalarını yaptılar, araştırma sürecini diyaloğa (Mies, t.y.:62) çevirdiler. Bir kadın katılımcının dediği gibi "*araştırma yapan*" sadece ben değildim; ben de hayatıma dair ayrıntılara odaklanan pek çok soruyla karşılaştım. Doktora tezimi yazarken de katılımcıların sesine ve kelimelerine olabildiğince fazla yer verebilmek için çoğunlukla betimleyici bir tarzı tercih ettim ve derinlemesine görüşmelerden doğrudan alıntıları sık sık kullandım. Araştırma metninin oluşturulmasındaki katılımcı ve araştırmacı arasındaki hiyerarşiyi bu yolla kısmen azaltabileceğimi düşündüm.

Araştırma sürecine derinlemesine görüşmeler yoluyla dâhil olan ve araştırma sürecini diyaloğa çeviren katılımcılar 1952-1991 yılları arasında doğmuştur ve çay tarımında çalışan ikinci ve üçüncü kuşaklardır. Erkek katılımcıların eğitim düzeyi kadın katılımcılara göre daha yüksektir. Kadınların çoğunluğu bir okul bitirmemişken erkek katılımcıların hepsi örgün eğitime belirli bir düzeye kadar devam etmiş, bazıları lisans ve yüksek lisans eğitimine ulaşmıştır. Buna bağlı olarak kadın katılımcılar çoğunlukla yalnızca çay tarımıyla meşgul olurken erkek katılımcılar çoğunlukla çay tarımının yanı sıra gelir getiren ve sosyal güvencesi olan tarım dışı bir işte çalışmıştır/çalışmaktadır. Hanede kısıtlı miktarda yürütülen tarım dışı enformel işler, geçimlik üretim faaliyetleri ve ücretsiz ev/bakım işleri de kadınların sorumluluğundadır.

1990'lı yıllarda çoğunlukla ekonomik nedenlerle köyden Pazar ilçesine veya İstanbul'a "*göç etmek mecburiyeti*" doğmuş; katılımcıların çoğunluğu "*iki taraflı*" veya "*üç taraflı*" yaşamaya başlamıştır. Katılımcılar çay tarımı takvimine göre bu üç yerleşim yeri arasında gidip gelmektedirler. Köy-kent göçü sürecinin başlarında bazı kadınların kocalarıyla İstanbul'a göç etmelerinin, çay tarımındaki sorumlulukları nedeniyle, kayınbabaları ve kayınvalideleri tarafından engellendiği de görülmektedir. Bu durum eğitim düzeyleriyle beraber kadınların gelir getiren ve sosyal güvencesi olan tarım dışı işlere erişimlerini kısıtlamıştır. Görüşülen erkeklerin hepsinin sosyal güvencesi varken yalnızca üç kadının tarım dışı kaynaklardan sosyal güvencesi bulunmaktadır.

Çay tarımındaki iş bölümüne bakıldığında da kadınların çoğunlukla köy içinde çay tarımının mekanize olmamış emek yoğun çay toplama kısmıyla ilgilendiği; erkeklerin ise çayların arabayla çay alım evine taşınması ve satılması, kurumlarla ilişkilerin sürdürülmesi, aletlerin temini ve kullanımı gibi teknik bilgi isteyen, şehirle ilişkileri mümkün kılan, geniş bir sosyal ağı gerektiren işlerle uğraştığı görülmektedir. Böylece tarihsel olarak kadınların birincil sorumluları oldukları mısır tarlalarının yerini erkekler tarafından kontrol edilen çaylıkların alması sürecinde kadınlar ücretsiz aile işçilerine dönüşmüş, "*niteliksiz emek*" ile özdeşleştirilmiş (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 180-181) ve emekleri "*görünmeyen emek*"e (Acar Savran, 2016: 11-13) dahil olmuştur.

Çaylık topraklarının paylaşımında da toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler görülmektedir. Çaylık arazileri bireysel mülkiyete geçiş sürecinde, atayerli ve atasoylu yapı çerçevesinde hanenin erkekleri üzerine kaydettirilmiştir. Görüşülen her hanenin İstanbul'da ve/veya Pazar ilçe merkezinde evleri bulunmaktadır ancak bu evler de resmî olarak hanenin erkeklerinin üzerine kayıtlıdır. Kadınların bu süreçte emeklerine el konularak mülksüz ve sermayesiz bir konuma itildiği ve bu durumun miras paylaşım örüntüleriyle devam ettirildiği görülmektedir (Ecevit, 1994: 100-106; Kandiyoti, 1988: 279).

Flamuri sakinlerinin yukarıda bahsedilen temel özelliklerine bakıldığında, Flamuri köyünde 1950'li yıllarda "*kısmen*" başlayan ve 1970 sonrasında yaygınlaşan çay tarımına eşlik eden tarımda metalaşma ve tarımsal topraklarda bireyselleştirilmiş mülkiyete geçişin, emek ve mülkiyet alanında kadınlar ve erkekler arasında farklı biçimlerde deneyimlendiği ve hane içinde toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklere yol açtığı söylenebilir.[3]

Kadınların Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizliklere Direnme Stratejileri

Flamuri köyünde çay üreticisi kadınlar toprak paylaşımında ve emek kontrolü sürecinde ortaya çıkan eşitsizlikleri pasif bir biçimde kabul etmemektedirler. Bu durum, etnografik araştırmanın sunduğu imkânlarla ilk olarak saha notlarına yansıyan söz ve şikâyetlerde kendini belli eder. Bu notlarda örneğin genç kadınlar kız çocuklarına temizlik işlerini kadınların yaptığına dair söylemleri dinlememelerini salık vermekte; genç anneler çocuk bakımında kendilerine yar-

dım etmeyen kocalarını şikâyet etmekte; 50 yaş üstü kadınlar bitmeyen ev işlerinden "*Kadın hep asker*." veya "*Ev işi çok da görünmez! Ne biter ne görünür*." diyerek sızlanmaktadır. Bu şikâyetleri çay tarımındaki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklere dair yorumlarda da takip etmek mümkündür. Kadınlar "*Kadın çayı biçer, erkek parayı çeker*." sözünü tekrarlamakta; çay tarımında çalışmayan ya da kendilerine yardım etmeyen kocalarına "*tembel*" demekte; "*Bizim adamlar düşünse adam olurlardı, hiç kâr-zarar bilmiyorlar*." ya da "[*Kocam*] *Bir şey yapmaz, hesap yapar, o da tutmaz*." diyerek kocalarının finansal konulardaki hâkimiyetlerinin altını oymaktadırlar. Bazı kadınlar ise çaylık sahibi olmamalarını "*maalesef*" diyerek yorumlamakta; bazıları ise "*Ben de mal sahibi olsam. İsterdim*." demektedir.

Kadınların çay davetlerinde yaptıkları sohbetlerde yer alan bu şikâyet ve eleştiriler, kadınların gündelik hayatlarında görünürdeki "*rıza ve sükun perdesinin*" (Düzenli, 2007: 234; Şendeniz ve Yıldırım, 2018: 13; Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193) arkasında "*olası bir ret alanını*"nın (Scott, 2018: 51) varlığına işaret eder. Bu olasılığın peşinde veri setine dikkatle bakıldığında kamusal alanlara erişimleri kısıtlı olan çay üreticisi kadınların formel politik alanın dışında var olan direniş örüntüleri dikkat çeker. Bu örüntüleri pazarlık yaparak rıza göstermek, hane dışına ait çaylıklarda çalışmak, emeğini söz ve bedenle görünür kılmak, bostan tarımına devam etmek, tarım dışı evlilik ve iş tercihi olmak üzere beş başlıkta ele alıyorum.

Pazarlık Yaparak Rıza Göstermek

Flamuri'de atasoyuna ve atayerliliğe dayanan sistemle birlikte toprak "*baba toprağı*" ya da "*ata toprağı*" olarak adlandırılır. Atasoyuna ait olan bu toprağın, miras ve arazi satışı düzenlemeleriyle erkeklerin üzerine kaydettirilmesi ve atasoyunda kalması sağlanır. Katılımcıların anlatılarına bakıldığında her yaştan kadının bu uygulamaları kabul ettiği ve ataerkil ideolojiyle uyumlu bir biçimde açıkladığı görülür. Ancak her toplumsal yapı aynı zamanda kişilere ideolojinin dışında belli davranış alanları açar ve bu nedenle kadınların bu alanların sınırları içerisinde neler yaptıklarına bakmak önem kazanır (Sirman, 2010:224).

Öncelikle Flamuri'de toprak mirasının paylaşımında çoğunlukla iki yolun izlendiği görülür. 2000'li yıllarda kadastro çalışmaları yapılırken çaylık arazileri çoğunlukla hanenin erkek çocukları üzerine kaydettirilmiştir ya da sağlar arası mülk aktarımı yoluyla toprak erkek çocuklarına devredilmiştir. Ancak babanın ölümü hâlinde devreye giren miras düzenlemesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini temel alan yasal çerçeve[4] uyarınca, toprak mirası paylaşılırken kız çocukları için bir manevra alanı açılmaktadır. Erkek katılımcıların anlatılarına bakıldığında bu durumda kız kardeşlerin miras haklarından feragat ettiklerine ve erkek kardeşlerine bu haklarını devrettiklerine dair sözlü ya da yazılı onayını almanın önemi ve gerekliliği görülür. Kadir (59) şöyle demektedir: "*Zaten hakkı vardır, zorla bir şey alamazsın zaten. Anlaşarak, onun razısını alarak yaparsın her şeyi.*" Kadınların anlatılarında da kadınların rızalarının alınmasının öneminin ve Medeni Hukuk'a dayanan haklarının farkında oldukları görülür. Bazı kadınlar çaylıkları erkek kardeşlerine bırakmalarından bahsederken "*Ben verdim*!" (Zehra,

61) vurgusu yapmakta, "*Şimdi gitsem, istesem hakkımı alabilirim*" (Hanife, 62) veya "*İhtiyacım olsa yani gene de istesem gene de alırım da! Babamın! Siz erkekler babanın da ben xoşi başka yerden gelmedim.*" (Melek, 55) diyerek Medeni Hukuk'a dayanan haklarına işaret etmektedirler. Bu bakımdan kadınlar miras paylaşımında erkek kardeşlerine miras haklarını devretmiş olsalar da bu karar sürecindeki failliklerinin altını çizmektedirler.

Ayrıca kadınlar miras haklarından çeşitli şartlar altında feragat etmekte; bu rızaları karşılığında çeşitli taleplerde bulunmaktadırlar. Bu şekilde miras sürecini olabildiğince kendi lehlerine çevirmektedirler. Örneğin çaylık mirası yerine konut talep etmek kadınların bu süreçte yürüttükleri stratejilerden biridir. Bazı kadınlar babalardan kalan çaylık arazilerinin erkek kardeşlere bırakıldığını ama "*fazla*" olduğu taktirde kız çocuklarının da konut isteyebileceğini ve bunun verilebileceğini aktarmaktadır (Meryem, 49). Bazı kadınlar ise kendi ebeveynlerinden miras kalacak çaylık arazilerini almak istemediğini, bunun karşılığında kendisine ev verilmesini istediklerini belirtir (Elif, 39). Ancak kadınların bu süreçte kimi zaman mücadele etmeleri gerekmektedir. Derinlemesine görüşmelere bakıldığında bazı kadınların kız çocuklarına ev veya araba miras bırakma çabasında oldukları; bu konuda kocalarını ikna etmeye çalıştıkları (Hanife, 62) ya da erkek çocuklarını sürekli tembihledikleri (Seher, 57) görülmektedir.

Kadınlar, çaylık miras haklarının erkek kardeşlerine verilmesine rıza göstermelerinin karşılığında, ihtiyaç duymaları hâlinde erkek kardeşlerinden maddi yardım alabilmeyi de talep etmektedirler. Bu durum özellikle bekâr ya da dul kadınlar için yaygın bir uygulama gibi görünmektedir. Örneğin bekâr olan ve erkek kardeşlerinin çaylıklarında çalışan Cemile (49) şöyle demektedir: "*Ya arazi bizim için hiç önemli değil, bizim ailede. Kardeşim zaten baktıysa beni, bakacak. O arazi benim olsa ne olur, olmasa ne olur? Benim bakıma ihtiyacım olduğu sürece o araziyi yapamam ki ben. Bana bakım lazım.*" Cemile (49) bu durumu "*sahip çıkmak*" olarak adlandırmakta, ihtiyacı olan kız kardeşine maddi destek olmayan erkeklerin "*yadırgandığını*" ve kendilerine "*gülündüğünü*" aktarmaktadır. Erkek kardeşlerin evli olup yoksul olan veya maddi desteğe ihtiyaç duyan kız kardeşlerine de yardım ettiği görülmektedir. Örneğin çaylık haklarını erkek kardeşlerine devreden Sultan (52) evli bir kadındır ancak erkek kardeşi kendisine maddi yardımda bulunmaktadır: "*[...] Benim kardeşlerimin de durumu olsa benim olmasa bir şeyim eksik olsa kardeşlerim yapar bana da. Mesela bu evimin doğalgazını kardeşim döşemiş, kombisine varana kadar her şeyini kardeşim yaptırdı.*"

Çaylık mirası yerine konut talep etme veya maddi yardım bekleme gibi stratejilerin yanı sıra kadınlar bazı durumlarda erkek kardeşlerinden çaylıklarının kullanım hakkını talep etmektedir. Sevgi (56) "*iyiyken*" verdiği çaylıkların karşılığında "*kötüyken*" yani boşandığında kendisine bakılmasını, kullanması için çaylık verilmesini ya da maddi yardımda bulunulmasını talep eder. Taleplerinin karşılanmaması hâlinde erkek kardeşlerinin "*utanma*"sının gerektiğini söyler. Erkek kardeşlere devredilen çaylıkların kullanım hakkına sahip olmak yalnızca boşanıp baba evine dönen, bekâr veya dul kadınlara özgü değildir. Evli olup çocukları okul çağında olan veya maddi sıkıntı çeken kadınlar da erkek kardeşlerinin çaylığının kullanım hakkına sa-

hiptir. Örneğin Sultan'ın (52) evli olan iki görümcesi erkek kardeşlerinin çaylıklarında çalışıp çocuklarını üniversitede okutmuşlardır.

Flamuri örneği, Doğu Karadeniz'de miras haklarından feragat etmeleri karşılığında kadınlara çeşitli olanakların ve güvencelerin sunulması (Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193) sürecine kadınların aktif olarak katıldıklarını göstermektedir. Bu bakımdan kadınların çaylık mirası yerine konut, korunma ve toprak kullanım hakkını talep etmelerini birer "sus payı" veya "bir parmak bal" olarak görmek yerine Kandiyoti'nin kavramsallaştırmasıyla "*ataerkil pazarlık*" olarak görmek mümkündür. Zira kadınlar çaylık mirasının dağılımının kendi aleyhlerine olmasına gösterdikleri rızalarını yalnızca "*birtakım normları içselleştirmeleri yoluyla değil aynı zamanda sistemin içinde edinebildikleri bazı güç ve güvence alanları sayesinde de*" (Kandiyoti, 2021; Kandiyoti, 1997: 13) ortaya koymaktadırlar. Flamurili kadınlar bu "*güç ve güvence alanlarını*" kazanmak için gündelik konuşmalarında bu taleplerini dile getirmekte ve taleplerinin karşılanmaması durumunda erkek kardeşlerinin karşı karşıya kalacağı hukuki ve toplumsal müeyyideleri hatırlatmaktadırlar.

Hane Dışına Ait Çaylıklarda Çalışmak

Flamuri'de çay tarımıyla kazanılan paralar çoğunlukla erkekler adına açılan banka hesaplarına yatırılmış ve bu paralarla alınan toprak ve mülkler erkekler adına kaydettirilmiştir. Ancak kadınların anlatılarına bakıldığında evlilik dışında toprak erişiminin sağlandığı başka bir yolun daha olduğu görülmektedir. Yaş gruplarına bakılmaksızın bazı kadınlar bir yandan kocalarının "*baba toprağı*"nda çay üretimini devam ettirmiş bir yandan da yarıcı olarak veya yevmiye usulü hane dışı kişilerin özel mülkiyetine tabi çaylık arazilerinde çalışmışlardır. Bu çaylıklar çoğunlukla enişte, baba, amca, dede gibi yakın akrabalara ya da komşulara aittir.

Bu çalışma şekli hanenin borcunun olmaması veya hanenin çaylıklarının az olmaması gibi durumlarda kadınlara üzerinde kendi denetimlerini kurabilecekleri bir geliri getirmektedir. Kocaya veya babaya ait çaylıklarda çalışmanın aksine kadınlar başkalarına ait çaylıklardan kazandıkları geliri kişisel ihtiyaçlarına ayırabilmekte ve bu geliri nereye harcayacaklarına kendileri karar verebilmektedirler. Bunun bir örneği genç kadınların evlilik öncesinde başkalarına ait çaylıklarda çalışıp kendilerine çeyiz, eşya, kıyafet ve takı almalarıdır. Bir diğer örnek ise evli kadınların başka hanelere ait çaylıklarda çalışarak kazandıkları geliri, bekâr kadınlarda olduğu gibi, kendi kararlarına göre değerlendirmeleridir. Örneğin, Elif (39) ve Makbule'nin (53) İstanbul'da ve Pazar'da kocalarına ait apartman daireleri bulunmakta, kocaları tarım dışı bir işte çalışıp haneye düzenli gelir getirmektedir. Çay tarımı bu şekilde hanenin temel geliri olmadığında kadınlar, başkalarının çaylıklarında çalışarak kazandıkları paraları "*kızları*"na veya "*kendi ihtiyaç*"larına harcamakta, takı almakta veya birikim yapmaktadırlar.

Bu uygulamanın aksine Makbule (53) kocasının "*baba malı*" çaylıklarından çalışarak kazandığı parayı kocasının aldığını, "*O benim babamın malıdır*" diyerek kendisine vermediğini anlatır. Başkalarına ait çaylıklardan kazandığı parayı kendi kararları doğrultusunda harca-

yan veya birikim yapan Elif (39) de, hane gelirinin harcanması konusunda nasıl karar aldıkları sorulduğunda, kocasının ağırlığına ve kendisinin uyumluluğuna işaret eder. Genç bir kızken başkalarının topraklarında çalışarak kazandığı paralarla kendisine çeyiz alan Melek (55) ise babasının çaylıklarında çalışarak kazandığı parayla erkek kardeşinin evlilik hazırlıklarının ve iş kurma giderlerinin karşılandığını anlatmaktadır.

Bu şekilde toprakların "*baba toprağı*" olarak adlandırıldığı ve bu topraklardan kazanılan gelirin erkeklerin kontrolünde kullanıldığı bir sistemde, başka hanelere ait çaylıklarda çalışmak kadınlar için üzerinde denetim kurabilecekleri türde para kazanmalarının bir yolu gibi görünmektedir. Bellér-Hann ve Hann da (2012: 189) benzer eğilimden bahserder; Lazistan'da kızların kendi çay bahçelerinde karşılık almadan çalıştıklarını, komşularının bahçelerinde günlük işçi olarak kazandıkları parayı ise diledikleri gibi harcadıklarını aktarır. Flamuri'de de kadınlar çeyizlerini hazırlamak, kendilerine eşya, kıyafet ve takı almak, kızlarının veya kendilerinin diğer ihtiyaçlarını karşılamak veya birikim yapmak için bu yolu kullanmakta; bu yolla kendilerine bir özgürlük alanı açmaktadırlar.

Emeğini Söz ve Bedenle Görünür Kılmak

Karaçimen ve Değirmenci'nin (2019b: 73-74) çay tarımında kadın emeği üzerine yoğunlaştıkları saha araştırmalarında vurgulandığı gibi kadınlar sıklıkla emeklerinin görünmüyor olmasından şikâyet eder ve yaptıkları işin zorluğunun fark edilmesini isterler. Flamurili kadınlar da "*alenen söylenip durma*" pratiğiyle (Bayat, 2016: 161) ve bedenlerindeki çalışma izlerini sergileyerek hoşnutsuzluklarını ısrarla dile getir; emeklerini görünür ve duyulur hâle getirmeye çalışırlar.

Kadınların "*görünmeyen*" emeklerini görünür kılmaya çalıştıkları anlatılardan ilki "*babaevi*" kavramıyla geçmişe ve evlilik öncesine ait görece daha kolay olduğu vurgulanan bir hayatın kadınların gündelik sohbetlerinde sık sık tekrarlanmasıdır. Bazı kadın katılımcıların anlatılarına bakıldığında "*babaevi*"yle "*kocaevi*" arasına bir çizgi çektikleri ve bu iki yaşam evresini iş yükü ve çalışma koşulları bakımından karşılaştırdıkları görülür. Bu karşılaştırma mekânlara ait bir takım güç ilişkilerini (Kolivar, 2007: 65) içerir. Örneğin Rahime (51) "*Akşama yatıyordum babamın evinde. Orada [kocasının hanesi] akşama iş yaptım.*" demektedir. Ağaçların köklerini çekmek ve yeni çaylıklar kurmak, sırta otuz kilodan fazla yük almak, yağmurda çay toplamak, akşam namazına kadar çalışmak kadınların "*babaevi*"nde görmedikleri çalışma koşullarıdır. Meryem (49) bu durumu şöyle özetler: "*Biz bekârken daha rahattık yani*!" Kadınlar bu şekilde evlendikten sonra artan iş yüklerine ve değişen çalışma koşullarına dikkat çekerler.

Bu anlatılardan ikincisi eskiden işlerin daha çok ve daha zor olmasıdır. Kadınlar sıklıkla eskiden ne kadar çok çalıştıklarından dem vurur; söze "*Çok zorluklar vardı*", "*eskiden daha çok çalışma vardı*", "*o zamanki iş daha zor idi*" diye başlarlar. Bu anlatılarda uzun bir iş listesi

ortaya çıkar: yemek yapmak, elde çamaşır yıkamak, çocuk bakmak; inekler için ot ve yaprak toplamak, taşımak; mısırlar için bahçe kazmak, mısır ve fasulyeleri kurutmak; kışlık odunları taşımak ve kesmek, dağlarda tarla kazmak ve çay koymak/ekmek ve nicesi. Kadınların bu çerçevede kullandıkları diğer anlatı ise çaylıklarda çalışan ücretli göçmen işçilerden, "*Ruslar*"-dan, önce "*Ruslar*"ın yaptığı tüm işleri kendilerinin yapmasıdır. Kadınlar bunu ifade ederek geçmişteki emeklerinin yoğunluğuna ve zorluğuna dikkat çekerler. Örneğin Zehra (61) şöyle demektedir: "*Bazen işçilere diyorum, 'bunları ben yalnız yapıyordum' diyorum, 'gerçekten sen yalnız mı yapıyordun?' diyorlar. O aynı bahçeler duruyordu, ben yalnız yapıyordum.*" Zehra'nın iş yükü genç bir kadınken çaya ettiği beddualarda belirginleşmektedir: "*Çok yoruluyorduk ya. Çaya beddua ediyorduk: 'Bir daha kökü kurusun, bir daha gelmesin.'*"

Kadınlar çay tarımında harcadıkları emeklerinin hanelerinin ihtiyaçlarının karşılanmasındaki ve bölgenin refah ve kalkınmasındaki payının bilincindedir. Bu bilinçle birlikte emeklerini görünür kılmanın üçüncü yolunu izlerler. Kocalarıyla sohbetlerinde veya çay davetlerinde çaylıklarda çay toplayarak çok para kazandıklarını anlatırlar; bu paralarla ev ve araba almalarının veya çocuklarını okutmalarının altını çizerler. Saha notlarına yansıyan bir sahne ve Rahime Abla'nın (51) toprağın mülkiyeti karşısında toprakta verilen emeğe dikkat çekmesi bu durumu anlatmaktadır:

> *Rahşan Abla Kavacık'taki evin anayollara yakın olduğunu ve çok gürültülü olduğunu söylüyor. Eşine binayı satıp başka ev alalım, diyormuş. Eray Abla [Rahşan Abla'nın kızı] giriyor söze ve kızıyor; "Orası baba evi, satılmaz hep orada kalacak, istemeyen başka eve çıkar!" diyor. Rahşan Abla yıpranmış ellerini açıp gösteriyor ve kendisinin de o ev için çalıştığını söylüyor. Eray Abla da "Çalıştıysan kocanın çaylığında çalıştın!" diyor. Rahime Abla giriyor araya, "Çalışmasan kazanabilir misin?" diye soruyor.* (Saha notları, Mart 2018)

Kadınların emeklerini görünür kılma yollarından dördüncüsü çalışmaktan yıpranmış bedenlerine dikkat çekmeleridir. Saha notlarında kadınlar bir araya geldiklerinde yorgunluklarından bahsetmekte ve çay tarımının bedenlerinde bıraktığı izlere sızlanmaktadırlar. Bu sohbetler esnasında yorgun bedenler adeta masaya yatırılır; çaylıkta diken batan, su toplayan, çizikler oluşan eller gösterilir; moraran, çizilen, şişen, tutmayan bacaklar açığa çıkarılır; fıtıktan, bel ağrısından hafif bir iniltiyle dem vurulur. Örneğin bir kadın çay üreticisi bir anda gömleğini sıyırarak kol altını açar, kızarıklıkları gösterir, kanser tedavisi gördüğünü, çay topladığını ve kol altını pudralamadan çıkamadığını belirtir (Saha notları, Temmuz 2018).

Kadınların söz ve beden yoluyla emeklerini görünür kılmalarının beşinci yolu çaylıklarda sırtlarında taşıdıkları yüklerin miktarının ve hamileyken dahi çalışmalarının altını çizmeleridir. Kadınlar için bu iki farklı "*yükü*" kimi zaman aynı anda kimi zaman birbirinden bağımsız olarak sırtlarında taşımış olmaları şaşkınlıkla veya hüzünle anlatılan bir deneyimdir. Bu anlatılarında kadınlar taşıdıkları çay bezlerinin ağırlığına, sırtlarında çay bezleriyle yürü-

dükleri yolların uzunluğuna ve eğimine, "*doğurana kadar*" çalışmalarına ve yük taşımalarına değinirler. Örneğin (Meryem, 49) şöyle der: "*[...] ne kadar düşmüşüm sırtımda yükler var, karnımda, düşüyorum yuvarlandım kalktım gene yürüdüm, bir saatlik yol yürüyorduk sırtımızda yükle.*"

Bostan Tarımına Devam Etmek

Flamuri'de bostan üretiminin özellikle 1980 öncesinde doğan kadınların gündelik yaşamlarının önemli bir parçası olduğu görülmektedir. Bu yaş grubundaki kadınların yaptıkları bostan üretimi kadınların geçim, emek ve toprak üzerinde otonomilerini sürdürmeleri ve pekiştirmeleri bakımından önemlidir. Federici'nin (2013: 239-240) ifade ettiği gibi bu tür pratikler kadınların "*karşı-güç oluşturma*" ve "*kendini değerli kılma*" sürecinin parçalarıdır.

Öncelikle kadınlar bostanları yoluyla, bir monokültüre dönüşen ve erkeklerin kontrolünde olan ticari çay tarımının dışında ekonomik bir faaliyeti devam ettirmektedirler. Kadınlar geleneksel bilgileri ve pratikleri yoluyla küçük bostanlarında ve köy içindeki ve dışındaki toprakları kaplayan çaylıkların kenar ve köşelerinde ticari çay tarımının dışında bir geçim stratejisini, geçimlik üretimi sürdürmektedirler. İkincisi kadınlar bostan üretimi yoluyla emekleri üzerindeki otonomilerini pekiştirirler. Zira bostan tarımında çalışma zamanlarını ve çalışma koşullarını kendileri belirlerler. Kadınların çay tarımıyla bostan üretimini karşılaştırdıkları anlatılara göre bostan işleri çay tarımında olduğu gibi "*yorucu*" değil "*zevk*"lidir (Meryem, 49). Çay alım evi kapanmadan çayları yetiştirmek gibi bir endişeleri bulunmadığı için işlerini dinlenerek, birbirleriyle sohbet ederek yürütebilirler. Yaptıkları ise "*iş*"ten sayılmaz; keza belirli bir yaşa gelince çay tarımını bırakmak ve yalnızca bostan işleriyle ilgilenmek arzulanır (Cemile, 49). Bostanların üçüncü önemi ise kadınların kocalarının ve erkek kardeşlerinin sahip olduğu toprakların dışına çıkıp akrabalık ve sosyal ilişkileri yoluyla başka hanelere ait topraklara erişim sağlamalarıdır. Flamurili kadınlar köyde akrabalık ve sosyal ilişkileri üzerinden başka hanelere ait topraklarda da bostan üretimlerini sürdürmektedir. Başka hanelere ait topraklarda bostan üretimi yapmanın en önemli yolu akrabalarla anlaşmaktır. Örneğin Cemile (49) amcasının "*diken*" olmuş arazisinde bostan üretimi yaptığını, amcasının bu araziyi kendisine "*sen kullan burayı*" diyerek verdiğini anlatmaktadır. Bu topraklara akrabalık ilişkileri dışında komşuluk ilişkileri üzerinden de erişim sağlanabilmektedir. Örneğin Sultan'ın (52) yeğeniyle Rize'de yaptığımız sohbette İstanbul'da yaşayan babaannesinin topraklarında köydeki kadınların bostan üretimine devam ettiklerini anlatır. Karşılığında babaannesinin yazın köye geldiğinde sebzeleri kullanma hakkı bulunduğunu aktarır.

Böylece 1980 öncesinde doğan ve köyde bostan tarımını devam ettiren kadınlar köyün içini ve etrafını saran ticari çay tarımı karşısında hanelerinin geçim stratejilerini çeşitlendirirler, piyasa ilişkilerinden özerk bir üretime hayat verirler. Ayrıca çaylık arazilerine ve tarımsal artı değere erkeklerin sahip olduğu çay tarımının aksine kadınlar bostanlar yoluyla kendilerine

görece otonom oldukları ekonomik bir alan açarlar. Bu ekonomik alanda hangi tohumların nerede ve nasıl kullanılacağı, ne zaman ve nasıl çalışılacağı ve ürünlerin nasıl değerlendirileceği aşamalarında karar verici olma konumlarını devam ettirirler. Son olarak akrabalık ve komşuluk ilişkileri yoluyla kocalarının/erkek kardeşlerinin sahip olduğu toprakların sınırlarını aşarlar ve kocalarından/erkek kardeşlerinden bağımsız bir şekilde toprak erişimlerini güçlendirirler.[5]

Tarım Dışı Evlilik ve İş Tercihi

Flamuri'de 1980 öncesinde doğan bazı kadınların ve erkeklerin evliliklerinde hanenin emek ihtiyacı veya geniş çaylık arazilerinin cazibesi sıklıkla tekrarlanan bir temadır. Bu anlatılarda öncelikle "*gelin demek, iş demek*"tir; geniş çaylık arazileri ise kadınların evlilik kararında göz ardı edilemeyen bir kriterdir. Ancak 1980 sonrasında doğan katılımcıların anlatılarına bakıldığında, emek gücü ihtiyacı veya geniş çaylık arazileri için evlenme/evlendirilme kalıbındaki değişim göze çarpmaktadır. Artık "*gelin demek, iş demek*" değildir; aksine çay üreticisi damat adayları, gelin adayları ve aileleri tarafından daha az tercih edilmektedir.

Saha notları ve derinlemesine görüşmeler bu değişimin örnekleriyle doludur. Örneğin bekâr olan Yusuf (27) çay üreticisi bir erkeğin içinde yaşadıkları toplumda "*eşek*" görüldüğünü, evlenmek istediğinde "*Ha kızım da çay mı toplayacak*?" diye sorulduğu için "*rencide*" olduğunu, "*yerin dibine*" girdiğini anlatır. Pazar ilçe merkezinde gittiğim bir lokantada da bir garson çayları artık Gürcülerin topladığını söyler ve şöyle devam eder: "*[…] artık kız verirken baştan söylüyorlar; kızımız hayvancılık yapmaz, çay toplamaz. Oysa annesi, annesinin annesi hep toplamıştır.*" (Saha notları, Şubat 2017). Sultan (52) bu durumu "*kanun çıktı*"[6] şeklinde ifade eder. Buna göre artık kadınlar düşünebiliyor ve biliyorlardır; kızları kendileri gibi zorluk çekmesin diye damat adayının bir evinin ve tarım dışı bir işinin olmasını istiyorlardır. Damat adayları ve yakınları ise bu "*kanun*" karşısında zorlanmaktadır. 28 yaşındaki yeğenine çay tarımında çalışacak uygun bir "*kısmet*" bulamayan Cemile (49) dertlenmekte; gelin adayının köy işlerini yapmasa da sevmesinin hatta "*Aman bu da yapılır mı!*" dememesinin dahi yeterli olduğunu söylemektedir.

Bu eğilime paralel olarak Pazar ilçe merkezinde kadınların tarım dışı işlerde çalışmayı giderek daha fazla tercih ettiği görülmektedir. Saha çalışması esnasında bu konuda karşılaştığım ilk örnekler bir kamu kurumunda tanıştığım kadın personellerdir. Kurumun temizlik, yemek ve güvenlik işlerinden sorumlu olan bu kadınlar aynı zamanda hafta sonları veya tatil günlerinde köylerinde çay tarımına devam etmekteydi. Ancak tarım dışı işlerini birincil işleri olarak görüyorlar ve bu işlerinden vazgeçmeyeceklerini dile getiriyorlardı. Örneğin bir kadın personel eskiden tarım dışı bir işte çalışan kadınlara "*Aç mı kaldı!*" dendiğini ama artık "*Bir iş olsa da çalışsa!*" denildiğini aktarmaktadır. Benzer eğilime Flamuri köyünde de rastlanmakta ve bu süreçte İŞKUR'un dönemlik iş fırsatlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Meryem (49) köyde görülen bu eğilimi şöyle anlatır: "*[…] Şimdi bütün kadınlar… Diyorum ya artık herkes yani o [çaylıkta] çalışmayı bırakıp da hani bu şekilde [tarım dışı işlerle] yani parayı bu şekilde hani kazanmanın derdinde artık*."

Flamuri'de tarım dışı bir işte çalışmaya olumlu bakan ve iş fırsatlarını takip eden kadın katılımcılar çoğunlukla 1980 sonrasında doğan kadınlardır. Ancak bu kadınlar arasında 50'li yaşlarının başında olan kadınlara da rastlanır. Örneğin çaylık arazileri kısıtlı olan ve hane gelirini arttırmak isteyen Makbule (53) ilçe merkezinde iş aramaya ve İŞKUR'a başvuru yapmaya devam etmektedir. Kış aylarını İstanbul'da geçiren ve hane gelirini arttırmaya çalışan Sultan (52) ise çocukları üniversiteyi kazanıp gittikten sonra "*Ben de artık iş bulacağım, ben de çalışacağım*." demiş ve çocuk bakıcılığı yapmıştır. Flamurili kadınların bu tercihleri neoliberalizme geçişle birlikte tarımsal üretimden geri çekilen devlet desteği karşısında hanelerde geliştirilen "*beka stratejileri*"nden (Aydın, 2001:13-22) biri olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan 1980 sonrasında doğan kadınların tarım dışı iş arayışlarındaki motivasyonlarının daha ileri yaş grubundaki kadınların motivasyonlarından farklılaştığı görülmektedir. Örneğin Tuğba (28) tarım dışı bir işte çalışmayı "*kendi işi*"nde "*sigorta*" sahibi olarak çalışmak için istemektedir. Elif (39) ise İstanbul'da tarım dışı iş arayışını sürdürmekte, motivasyonunu "*kocaya boyun eğmemek*", "*kendi para*"sını kazanmak olarak dile getirmekte ve şöyle devam etmektedir:

> *Yani ben onun için çocuklarıma diyorum, kesinlikle okuyun, ben yapmadım ama siz yapın. Benim yaptığım hataya sakın düşmeyin. Kocalarınıza boyun eğmeyin. Kendi mesleğiniz olsun, çalışın, kendi paranızı kendiniz kazanın. Tamam kocan belirli bir yere kadar verir ama icabında sorar: "Ne yapıyorsun? Ne ediyorsun?" Ama kendin mesela aldığın zaman dersin ki 'Al sana da vereyim!', yani ortaya bir şey koyabilirsin.*

Bu bakımdan hane gelirini arttırmanın yanı sıra "*kendi işi*"ni yapmak, "*kendi parası*"nı kazanmak, "*sigorta*" sahibi olmak ve "*kocaya boyun eğmemek*" de Flamurili kadınların tarım dışı iş bulma motivasyonları arasındadır. Zamanında örgün eğitime devam edememiş bazı genç kadınların açık liseden lise diploması almaya çalışmaları ve bu diplomalarla iş aramak istemeleri de göz önünde tutulduğunda 1980 sonrasında doğan kadınların tarım dışı bir işte çalışmayı yoksulluğa bağlı bir zorunluluktan öte açık bir şekilde aile içindeki statülerini arttırmak ve otonomi kazanmak için de tercih ettikleri ve gelir getirici tarım dışı işleri yaşamlarının merkezine koydukları söylenebilir.

Kadınlar bu şekilde, karşılaştıkları eşitsizliklere karşı koymak için "*çıkış ihtimali*"ni (*exit option*) (Onaran İncirlioğlu, 1993: 122-123) tercih etmekte; tarım dışı evlilik ve iş tercihini bir direnme stratejisi olarak kullanmaktadırlar. Kadınların bu şekilde kamusal alanlarda çalışarak veya eğitim hayatlarına devam ederek sıradan gündelik pratiklerle direnmeleri (Bayat, 2016: 138) aynı zamanda kadınların toprakla kurdukları ilişkide de bir dönüşüme

işaret etmektedir. Kadınlar çay tarımında sırtlandıkları yüklerden ve mülksüz ve sermayesiz konumdan kurtulmak üzere artık topraktan kopmaktadırlar.

Tartışma

Kandiyoti (1997: 119-123) "*klasik ataerkillik*" sisteminin görüldüğü Kuzey Afrika, Müslüman Ortadoğu, Güney ve Doğu Asya ülkelerinde kadınların tarımsal kalkınma projelerinin getirdiği değişimler karşısında atayerli ve atasoylu yapı nedeniyle "*klasik ataerkillik*" sistemiyle uzlaşmalarından, eşitsiz emek ilişkileri ve emeklerinin değersizleştirilmesi karşısında "*pasif direniş*" sergilemelerinden bahsetmektedir. Bu nedenle bu bölgede tarımda pazar ekonomisine "*nispeten sorunsuz bir geçiş*" yaşandığını öne sürer (Kandiyoti, 1997: 62). Doğu Karadeniz literatüründe de ticari çay tarımında çalışan kadınların emek yoğun tarımsal üretim içerisindeki iş yüklerine ve hane içi eşitsiz kaynak dağılımı karşısındaki sessiz kabullenişlerine sık sık değinilir (Düzenli, 2007: 234; Şendeniz ve Yıldırım, 2018; 13; Bellér-Hann ve Hann, 2012: 192-193). Bu makalede ise bu sürece uzlaşmanın ve sessizliğin yanı sıra "*olası bir ret alanı*"nın (Scott, 2018: 51) da eşlik ettiğini; kadınların konut, maddi yardım, çaylıkların kullanım hakkını talep etmek gibi çeşitli şartlar altında miras haklarından feragat etmelerinin; gelir üzerinde denetim kurabildikleri bir çalışma biçimi olan başka hanelere ait çaylıklarda ücretli çalışmayı sürdürmelerinin; "*alenen söylenip durma*" pratiğiyle (Bayat, 2016) emeklerini söz ve bedenle görünür kılma çabalarının; geçim, emek ve toprak üzerinde otonomilerini sürdürebildikleri bostan tarımına devam etmelerinin; evlilik yoluyla tarımsal üretimi bırakma ve "*çıkış ihtimali*"ni (Onaran İncirlioğlu, 1993) tercih etmelerinin; ücretsiz aile işçiliğinin yerine giderek artan bir biçimde eğitimlerine devam etme ve sosyal güvencesi olan tarım dışı işlerde çalışma eğilimi göstermelerinin "*gündelik direniş*"lerinin somut görünümleri olduğunu öne sürüyorum. Emek ilişkileri ve kaynak paylaşımına yapılan bu itirazların "*çıkış ihtimali*"ne (*exit option*) (Onaran İncirlioğlu, 1993) ve ilçe/şehirde sigortalı iş tercihine dek uzanıp kadınların topraktan ve tarımdan kopması ise kadınların toprak gibi çevresel kaynaklarla kurdukları ilişkilerin biçimlenmesinde toplumsal, maddi, tarihsel bağlamın önemini (Jackson, 1993) göstermektedir.

Bu makalede ayrıca kadınların hayata geçirdikleri "*gündelik direniş*" stratejilerinin daha geniş ölçekli politik-ekonomik dönüşümlere eklemlenerek nesiller arasında farklılaştığını öne sürüyorum. Kadınların miras haklarından çeşitli şartlar altında feragat etmeleri ve üzerinde denetim kurabildikleri geliri temin eden başka hanelere ait çaylıklarda yevmiye usulü veya yarıcı olarak çalışmaya devam etmeleri tüm yaş grubundan kadınlar arasında görülmektedir. Buna karşın emeğini söz ve bedenle görünür kılmak ve otonomilerini sürdürebildikleri bostan tarımına devam etmek çoğunlukla 1980 öncesinde doğan çay üreticisi kadınlar arasında yaygındır. Bu kuşak kadınlar devlet destekli tarımsal rejim altında doğup toplumsallaşan, çay tarımının genişleme dönemini deneyimleyen ikinci kuşak çay üreticisi kadınlardır. Bu dönem katılımcıların dile getirdiği gibi "b*ir kilo yaş çayla bir kilo zeytinin parası*"nın "*aynı*" olduğu,[7]

çay geliriyle İstanbul'dan arsaların alındığı; DPT (1968: 30-31) raporunun aktardığı gibi kayıtlı motorlu araç, inşaat ve bankalardaki tasarruf mevduatlarının arttığı dönemdir.

Evlilik yoluyla tarımsal üretimi bırakma veya sosyal güvencesi olan tarım dışı işlerde çalışma eğilimi ise çoğunlukla 1980 sonrasında doğan çay üreticisi kadınlar arasında görülmektedir. Bu kuşak kadınlar neoliberal tarım politikaları koşullarında yetişen, çay tarımının kriz ve çözülme evresini deneyimleyen üçüncü kuşak kadınlardır. Bu dönem literatürde bahsedildiği gibi IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla yapılan düzenlemelerle tarımda sübvansiyonların ve çiftçiye yapılan desteklerin kaldırılmaya başlandığı (Aydın, 2001: 13); devletin tekelinde olan çay alımı, işlenmesi ve pazarlanmasının özel girişimcilere açıldığı, çay tarım alanlarının ruhsatlandırıldığı (Genç, 2016: 268-269), ÇAYKUR'un yeniden yapılandırıldığı, kamu harcamalarının daraltılması, tarımsal desteklerin en aza indirilmesi ve tarımda ticarileştirme uygulamalarının hedeflendiği (Genç, 2010:113) dönemdir. Bu dönemde neoliberal tarım politikalarına tüketim alışkanlıklarının değişmesi, arazilerin miras yoluyla bölünmesi ve ücretli emek kullanımının artması eşlik etmiş, çay tarımı hane geçimini sağlayacak bir ürün olmaktan çıkmıştır (Karaçimen ve Değirmenci, 2019a:77). Flamuri'de hane ekonomisinin temel olarak çay tarımına dayandığı bazı hanelerde yeni çay ekimi hâlâ devam etse de hanelerin çoğunda çay üreticileri kendi nesillerinden sonra çay tarımının devam etmeyeceğini ifade etmektedirler. Küçük araziden "*büyük kıymetler*" (Hatipoğlu, 1939:73-79) çıkarma hedefiyle başlanan çay tarımının bugün içinde bulunduğu durumu Zehra (61) şöyle ifade etmektedir: "*Çay, arazinin de kıymeti kalmadı, bostanın da kıymeti kalmadı. Yapan olmadı. Bir şeyin kıymeti kalmadı.*" Bu bakımdan iş bırakan ve topraktan kopan Flamurili kadınlar 1980 sonrasında "*köylülüğün itibar kaybı*" (Eren, 2017) ve küçük üreticinin tasfiyesi sürecinde, Karadeniz Bölgesi'nde benzer emek ve mülkiyet rejimlerine sahip tütün (Yaman Öztürk ve Akduran, 2016) ve fındık sektöründe (Ciğerci Ulukan, 2019) de olduğu gibi, kadınların tarımdan "*kitlesel kopuşu*"nun (Uyar, Büke ve Eren: 2017) bir parçasıdırlar.

Son olarak Flamuri köyü ilçe merkezine nispeten uzak ve katılımcılar tarafından "*dağ köyü*" olarak nitelendirilen bir köydür. Köy 2000'li yıllardan sonra artan bir biçimde ilçe merkezine ve İstanbul'a göç vermiştir. Saha araştırması esnasında farklı köylerde farklı süreçlerin işlediğine dair anlatılar ortaya çıkmıştır. Örneğin ilçe merkezine daha yakın köylerde miras haklarından feragat etmeyen ve konuyu mahkemeye taşıyan kadınların olduğu anlatılmaktadır. Ya da nüfusu daha kalabalık olan bazı köylerde ücretli emeği daha az kullanan, hane emeğine daha fazla dayanan veya yalnızca çay tarımıyla geçimini sağlayan daha fazla hane olduğu da belirtilmektedir. Bu bakımdan ilçe merkezine daha yakın veya nüfusu daha kalabalık köylerde kırsal dönüşüm Flamuri köyünden farklı biçimlerde yaşanmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmanın verilerinden yola çıkarak bir genelleme yapmak mümkün değildir. Bulguları ve iddiaları yeni araştırmalarla farklı köy tiplerinden elde edilecek yeni bulgu ve iddialarla birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Son Söz

Bu makalede Flamuri köyünde kadınların emek ve toprak üzerinde karşılaştıkları eşitsizlikler karşısında "sessiz" kalmadıklarını, direndiklerini ve kazanımlarını çeşitli yollarla arttırmaya çalıştıklarını iddia ediyorum. Kaynaklar etrafındaki bu iktidar mücadelesinde kadınların failliğini görebilmek için geleneksel olarak kamusal alana odaklanılarak tanımlanan politikanın sınırlarının özel alanı da kapsayacak biçimde genişletilmesi gerekmektedir. Bu alan Ankara merkezli bürokratlar ve bilim insanları tarafından tasarlanan çay tarımının cisimleştiği alan olan Doğu Karadeniz'deki çaylıklar ve hanelerdir. Zira Flamurili kadınlar eğitim, gelir getiren bir iş, örgütlenme deneyimi, mekânsal hareketlilik gibi siyasal katılım olanaklarından (Wedel, 2019: 225-226) yoksun olmaları nedeniyle liberal kuramın tanımladığı formel politik alanın dışındadırlar (Bora, 2004:537). Ayrıca gündelik yaşamlarında cami, muhtarlık, kaymakamlık, ilçe merkezi gibi kamusal alanlara erişimleri ve bu alanlara dair bilgi ve deneyimleri de kısıtlıdır. Bu nedenle kadınların yüz yüze geldikleri eşitsizlikler karşısında bu alanlarda varlık göstermeleri ve mücadele etmeleri söz konusu değildir. Devlet bu bakımdan çay tarımında norm koyucu ve teşvik edici bir güçtür ancak Flamurili kadınların eşitsizlikler karşısında sürdürdükleri mücadelede görüş alanımızın dışındadır. Etnografik araştırmam esnasında tanık olduğum Flamurili kadınların özel alanda süren yaşamları ve bu yaşamlarından kaynak alan anlatıları bu mücadeleyi tam da gündelik yaşamları içinde ve özel alanda birtakım stratejiler yoluyla verdiklerini göstermektedir.

Agarwal (1994b: 95) kadınların hane içinde karşılaştıkları eşitsizlikler karşısında ortaya koydukları açık veya örtük bireysel eylemlerinin sınırlarına işaret eder. Bu eylemlerin kadınların mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri karşısındaki muhalefetlerini ve direnişlerini açıkça gösterdiğini belirtir. Ancak bu muhalefetin ve direnişin bireysel ve örtük kaldığı müddetçe etkisinin kısıtlı olacağı konusunda uyarır. Bu bakımdan geniş kapsamlı bir değişim dalgası için kadınların kolektif açık direnişlerinin gerekliliğinin altını çizer. Flamurili kadınların gündelik hayatlarında izledikleri direnme stratejileri de anlık ve *de facto* kazanımları hedeflemekte; yapısal bir dönüşümü getirmemektedir. Ancak Bayat'ın (2016: 164) ifade ettiği gibi kadınların bu türden gündelik "*sıradan pratikler*" yoluyla direnmeleri aynı zamanda direnişlerini fiilen bastırılamaz hâle getirmekte ve giderek daha fazla mesafe kat etmelerine olanak sağlamaktadır. Kadınlar bu yolla "*izin verilebilir olanın sınırlarını*" yavaş yavaş zorlayarak yaşamlarının gidişatına yön vermekte, "*daha gelişkin kurumsallaşmış politik eylemin*" esaslarını inşa etmekte ve yapısal bir dönüşüm için uygun şartları oluşturmaktadırlar (Scott, 2018: 298). Neoliberal dönüşümün etkilerinin, modernleşmenin getirdiği imkânların yanı sıra ikinci nesil çay üreticisi kadınların oluşturduğu uygun şartlar çerçevesinde bu dönüşümün özellikle 1980 sonrasında dünyaya gelen kız çocuklarının yaşamlarında vücut bulmaya başladığını söyleyebiliriz.

Feminist politik ekoloji literatüründe belirtildiği gibi çevresel müdahalelere ve kalkınma uygulamalarına eşlik eden hane içi mülkiyet ve emek üzerindeki toplumsal cinsiyet temelli

kaynak mücadeleleri ve kadınların bu mücadelelerdeki failliği, bu uygulamaların karakterini ve yönünü şekillendirmektedir (Carney ve Watts, 1991). Bu bakımdan çay tarımının içinde bulunduğu "*çözümsüz yapı*" (Karaçimen ve Değirmenci, 2019a: 63) ve geleceği üzerine düşünürken ve bu konuda politikalar üretirken çay üreticisi kadınların deneyimlerine dikkat edilmeli ve seslerine kulak verilmelidir.

1 Bu kavrayış 1935 yılında dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen'in teknik incelemelerde bulunmak üzere Rize'ye gönderdiği heyette yer alan Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu'nun çalışmasında billurlaşır. Bu çalışmada yeni Türkiye'nin ekonomi politikası "*memleketin bütün varlıklarını ve kuvvetlerini kıymetlendirmek*", "*memleketde iktisadi faaliyeti ve istihsali çeşitlendirmek*" ve "*kendi kendine yetme davası*" olarak sıralanmakta ve bu doğrultuda çay yetiştirmenin "*zaruri*" olduğu ifade edilmektedir (Hatipoğlu, 1939:73-79).

2 Sahaya ilk adımımı attığım 2016 yılında evliydim ancak kısa bir süre sonra boşandım. Sahayı bitirdiğim 2019 yılına dek medeni durumumdaki bu değişiklikten Flamuri sakinlerini haberdar etmedim. "*Kendini açma*" (*self-disclosure*) (Murphy ve Dingwall, 2001: 343) konusundaki endişelerim, bu değişikliğin araştırmanın gidişatına olası etkileriyle ilgili olmakla birlikte daha çok benim bu konu hakkında konuşmaya henüz hazır olmamamdan kaynaklanmaktaydı.

3 Çay tarımında hane içinde görülen toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler konusunda ayrıntılar için doktora tezimin (Emer, 2023a) "Çay Tarımında Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler" başlıklı dördüncü bölümüne ve bu bölümden geliştirdiğim makaleye (Emer, 2026) bakılabilir.

4 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (Madde 495-682).

5 Kadınların köydeki gündelik yaşamlarının önemli bir parçası olan bostan üretimini, Pazar ilçe merkezinde başkalarının özel mülkiyetine tabi topraklarda da sürdürdükleri görülür. Bu konuyu ayrıntılı bir biçimde ele aldığım (Emer, 2023b) çalışmaya bakılabilir.

6 Sultan derinlemesine görüşme esnasında kullandığı "*kanun çıktı*" tabiriyle köyde geçerli olan evlilik kurallarındaki değişime işaret etmekte ve bu tabiri şöyle açıklamaktadır: "*Kanun dediğim yani bunları anladık gördük, okumak çok okumak oldu, her şey oldu. Yaşadık bunları görüyoruz mesela kendimiz çektik çocuğumuz çekmesin, kızımız öyle yere gidip zorluk çekmesin. Kızım istese bile dersin ki kızım bak bunun yolu böyledir, bu yola gidilmez.*"

7 Derinlemesine görüşme esnasında katılımcı (İbrahim, 49) çocukluklarında "*en kötü*" zeytinin 15 TL, yaş çayın fiyatının ise yaklaşık 2 TL olduğunu ifade ediyor. Bir başka katılımcı ise (Emin, 62) "*çayın ilk zamanlarında*" bir kilo çaydan iki kilo zeytin ya da iki-üç kilo şeker aldıklarını söylüyor.

Kaynakça

Acar Savran, G. (2016). İkinci basıma önsöz. G. Acar-Savran & N. T. Demiryontan (Ed.), *Kadının görünmeyen emeği: Maddeci bir feminizm üzerine* içinde (ss. 9-16). (3nd ed.) Yordam Kitap.

Agarwal, B. (1994a). Gender and command over property: A critical gap in economic analysis and policy in South Asia. *World Development, 22*(10), 1455–1478. https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)90031-0

Agarwal, B. (1994b). Gender, resistance and land: Interlinked struggles over resources and meanings in South Asia. *The Journal of Peasant Studies, 22*(1), 81–125. https://doi.org/10.1080/03066159408438567

Akbulut, B. (2015). Sofradaki yemeğin ötesi: Gıda müşterekleri ve feminizm üzerine. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar, 26*, 25–36. https://feministyaklasimlar.org/wp-content/uploads/2015/06/3_BengiAkbulut.pdf

Alkan, A. (2009). Gendered structures of local politics in Turkey. *DOMES: Digest of Middle East Studies, 18*(1), 31–56. https://doi.org/10.1111/j.1949-3606.2009.tb00106.x

Altuntek, N. S. (2009). *'Yerli'nin bakışı: Etnografya, kuram ve yöntem*. Ütopya Yayınevi.

Anonim. (2008). Çay yeşillenirken biz sararıyoruz… *Biryaşam Dergisi, 5*, 13–14.

Arat, Y. (1985). Obstacles to political careers: Perceptions of Turkish women. *International Political Science Review, 6*(3), 355–366.

Aydın, Z. (2001). Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık köyleri örneği. *Toplum ve Bilim, 88*, 11–31.

Baker, S. E., & Edwards, R. (2012). *How many qualitative interviews is enough? Expert voices and early career reflections on sampling and cases in qualitative research*. National Centre for Research Methods. https://eprints.ncrm.ac.uk/id/eprint/2273/4/how_many_interviews.pdf

Bayat, A. (2016). *Siyaset olarak hayat: Sıradan insanlar Ortadoğu'yu nasıl değiştiriyor?* (Ö. Gökmen, Çev.). Metis Yayınları.

Bellér-Hann, I., & Hann, C. (2012). *İki buçuk yaprak çay: Doğu Karadeniz'de devlet, piyasa, kültür* (2. bs.). İletişim Yayınları.

Berktay, F. (2000). *Tektanrılı dinler karşısında kadın: Hıristiyanlık'ta ve İslamiyet'te kadının statüsüne karşılaştırmalı bir yaklaşım* (2. bs.). Metis Yayınları.

Bora, A. (2004). Kamusal alan sahiden kamusal mı? M. Özbek (Ed.), *Kamusal alan* içinde (ss. 529–538). Hil Yayınları.

Bryant, R. L., & Bailey, S. (1997). *Third world political ecology*. Routledge.

Carney, J., & Watts, M. (1991). Disciplining women? Rice, mechanization, and the evolution of Mandinka gender relations in Senegambia. *Signs, 16*(4), 651–681. https://doi.org/10.1086/494698

Ciğerci Ulukan, N. (2019). Kırsal dönüşüm, tarım dışı istihdam ve kadın emeği: Fındık fabrikalarında çalışan kadınlar. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD), 10*(16), 123–140.

Ciğerci Ulukan, N., & Ulukan, U. (2022). Doğu Karadeniz tarımında kadın: Hane halkı anketlerinin söyle(me) dikleri. *Fiscaoeconomia, 6*(2), 726–742. https://doi.org/10.25295/fsecon.1102482

Çakır, S. (2019). *Erkek kulübünde siyaset*. Sel Yayıncılık.

ÇAYKUR. (2019). Çay Sektörü Raporu 2019, (Çevrimiçi) https://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=72, 02 Eylül 2022.

Daysal, M. (1952). *Yurdumuzda çay sanayii*. Tek Gıda-İş Sendikası Yayınları.

Devlet Planlama Teşkilatı. (1968). *Madde araştırması: Çay*. Devlet Planlama Teşkilatı.

Dönmez, E. (2013). *Political ecology of small hydraulic power plant constructions in the province of Rize* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi.

Drechselová, L. (2022). *Türkiye'de yerel siyasette kadınlar: Dışlanma döngüleri*. İletişim Yayınları.

Düzenli, Y. (2007). Doğu Karadeniz örneğinde ateşin yakmadığı kadın: Fadime. A. Kolivar & L. Çelik (Ed.), *Fadime kimdir* içinde (ss. 228–250). Heyamola Yayınları.

Ecevit, M. (1994). Tarımda kadının toplumsal konumu: Bazı kavramsal ilişkiler. *Amme İdaresi Dergisi, 27*(2), 89–106.

Elmhirst, R. (2015). Feminist political ecology. T. Perreault, G. Bridge & J. McCarthy (Ed.), *The Routledge handbook of political ecology* içinde (ss. 519–530). Routledge.

Emer, A. (2023a). *Toplumsal cinsiyet ekseninde insan, doğa ve devlet ilişkileri: Rize Pazar örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi.

Emer, A. (2023b). 'Bostan emek ister': Bir müşterekleştirme pratiği olarak Rize Pazar'da bostanlar. B.Ö. Fırat & F. Genç (Ed.), *Mülkiyet ve müşterekler: Türkiye'de mülkiyetin inşası, icrası ve ihlali* içinde (ss.412-443). Metis Yayınları.

Emer, A. (2026). Eşitsizlik üzerinde düşünmek, eşitlik idealini korumak: Türkiye'de çay tarımına bir bakış. S. Uçan Çubukçu (Ed.), *Birlikte düşünmek: Fatmagül Berktay'a armağan* içinde (ss. 248-271). Metis Yayınları.

Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (1995). *Writing ethnographic fieldnotes*. University of Chicago Press.

Ercan, F. (2003). Türkiye'nin kalkınma seçeneklerinin eleştirisi ve alternatif bir çerçeve. *Ekonomik Yaklaşım, 14*(49), 263–277. https://www.ekonomikyaklasim.org/?mno=156047

Ercan, F. (2021). Doğu Karadeniz'i ne yapmalı? Kalkınma ideolojisinin gizledikleri ve çay üzerinden bir deneme. F. Genç & Ö. Şendeniz (Ed.), *Çaydan öte: Tarladan demliğe mekânda ve bellekte çay* içinde (ss. 235–247). Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları.

Eren, Z. C. (2017). Köylülüğün itibar kaybı: Bakırçay havzası dağ köylerinden kadınların anlatıları ve kırsal dönüşüm. *Praksis, 43*(1), 811–838.

Erensü, S. (2016). Neoliberalleşmenin doğası, doğanın neoliberalleşmesi: Su-enerji rabıtası üzerinden neoliberalizm ve müphemlikleri. A. Aksu, S. Erensü & E. Evren (Ed.), *Sudan sebepler: Türkiye'de neoliberal su-enerji politikaları ve direnişleri* içinde (ss. 37–64). İletişim Yayınları.

Erensü, S. (2019). Politik ekolojinin Türkiye (son)baharı. *Saha*, Ocak, 3–8. https://hyd.org.tr/attachments/article/510/saha5.pdf

Federici, S. (2013). *Sıfır noktasında devrim: Ev işi, yeniden üretim ve feminist mücadele* (D. Meral, H. Mertol & Ö. Avcı, Çev.). Otonom Yayıncılık.

Floro, M. S. (2016). Feminist approaches to development. E. S. Reinert, J. Ghosh & R. Kattel (Ed.), *Handbook of alternative theories of economic development* içinde (ss. 416–440). Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781782544685.00029

Genç, F. (2010). *Türkiye'de çay üretimi ve değişen sosyal ilişkiler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi.

Genç, F. (2016). Neoliberal dönüşümün çay evresi. D. Yıldırım & E. Haspolat (Ed.), *Değişen Karadeniz'i anlamak* içinde (ss. 257–280). Phoenix Yayınevi.

Güneş-Ayata, A. (2010). Türkiye'de kadının siyasete katılımı. Ş. Tekeli (Ed.), *1980'ler Türkiyesi'nde kadın bakış açısından kadınlar* içinde (ss. 261–278). (4. bs.). İletişim Yayınları.

Hann, C. M. (1993). The sexual division of labour in Lazistan. P. Stirling (Ed.), *Culture and economy: Changes in Turkish villages* içinde (ss. 126–139). The Eothen Press.

Hann, C. M. (1985). Rural transformation on the East Black Sea coast of Turkey: A note on Keyder. *Journal of Peasant Studies, 12*(4), 101–110. https://doi.org/10.1080/03066158508438277

Hann, C. M. (1990). *Tea and domestication of the Turkish state*. The Eothen Press.

Harding, S. (1987). Introduction: Is there a feminist methodology? S. Harding (Ed.), *Feminism and methodology* içinde (ss. 1–14). Indiana University Press.

Harris, L. M., & Işlar, M. (2014). Neoliberalism, nature and changing modalities of environmental governance in contemporary Turkey. Y. Atasoy (Ed.), *Global economic crisis and the politics of diversity* içinde (ss. 52–78). Palgrave Macmillan.

Hart, G. (1991). Engendering everyday resistance: Gender, patronage and production politics in rural Malaysia. *The Journal of Peasant Studies, 19*(1), 93–121. https://doi.org/10.1080/03066159108438472

Hatipoğlu, Ş. R. (1939). *Türkiye'de çay iktisadiyatı*. T.C. Ziraat Vekâleti Yayınları.

Hesse-Biber, S. N. (2012). Exploring, interrogating, and transforming the interconnections of epistemology, methodology, and method. S. N. Hesse-Biber (Ed.), *Handbook of feminist research: Theory and praxis* içinde (ss. 2-26). Sage Publications. https://doi.org/10.4135/9781483384740.n1

Heyl, B. S. (2001). Ethnographic interviewing. P. Atkinson et al. (Ed.), *Handbook of ethnography* içinde (ss. 369-383). Sage Publications.

Jackson, C. (2013). Doing what comes naturally? Women and environment in development. World Development, 21 (12), 1947-1963. https://doi.org/10.1016/0305-750X(93)90068-K

Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society, 2*(3), 274–290.

Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler*. Metis Yayınları.

Kandiyoti, D. (2021). Ataerkil pazarlık. *Feminist Bellek*. https://feministbellek.org/ataerkil-pazarlik

Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2019a). Doğu Karadeniz'de çay tarımının çelişkili sürekliliği. *Toplum ve Bilim, 150*, 63–93.

Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2019b). Kuşaktan kuşağa çay tarımında kadın emeği. Ö. Şendeniz (Ed.), *Aramızda kalmasın: Kır, kent ve ötesinde toplumsal cinsiyet* içinde (ss. 69–80). Aramızda Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Derneği Yayınları.

Karaçimen, E., & Değirmenci, E. (2021). Doğu Karadeniz'in değişen toplumsal, iktisadi ve ekolojik yapısını çay üzerinden okumak. F. Genç & Ö. Şendeniz (Ed.), *Çaydan öte: Tarladan demliğe mekânda ve bellekte çay* içinde (ss. 113–116). Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları.

Karaçimen, E., Değirmenci, E., & Çelik, C. (2025). Gendered dynamics of rural livelihood diversification: Tea farmers in the Black Sea region of Turkey. *Journal of Contemporary Asia*, 1–23. https://doi.org/10.1080/00472336.2025.2531382

Karataş, S. E. (2006). *Local reactions to a national road project: The case of Black Sea coastal road project, Turkey* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Kolivar, A. (2007). Fadime tipolojilerinden biri: Kritik eşiğin mağlupları. A. Kolivar & L. Çelik (Ed.), *Fadime kimdir* içinde (ss. 56–73). Heyamola Yayınları.

Le Billon, P. (2015). Environmental conflict. T. Perreault, G. Bridge & J. McCarthy (Ed.), *The Routledge handbook of political ecology* içinde (ss. 598–608). Routledge.

Mies, M. (t.y.). Feminist araştırmalar için bir metodolojiye doğru. S. Çakır & N. Akgökçe (Ed.), *Farklı feminizmler açısından kadın araştırmalarında yöntem* içinde (ss. 48–64). Sel Yayıncılık.

Mollett, S., & Faria, C. (2013). Messing with gender in feminist political ecology. *Geoforum, 45*, 116–125. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2012.10.009

Murphy, E., & Dingwall, R. (2001). The ethics of ethnography. P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland & L. Lofland (Ed.), *Handbook of ethnography* içinde (ss. 339–351). Sage Publications. https://doi.org/10.4135/9781848608337.n23

Onaran İncirlioğlu, E. (1993). Marriage, gender relations and rural transformation in central Anatolia. P. Stirling (Ed.), *Culture and economy: Changes in Turkish villages* içinde (ss. 115–125). The Eothen Press.

Paulson, S. (2020). Politik ekoloji. G. D'Alisa, F. Demaria & G. Kallis (Ed.), *Küçülme: Yeni bir çağ için kavram dağarcığı* içinde (ss. 73–78). (2. bs.). Metis Yayınları.

Paulson, S., Gezon, L. L., & Watts, M. (2005). Politics, ecologies, genealogies. S. Paulson & L. L. Gezon (Ed.), *Political ecology across spaces, scales, and social groups* içinde (ss. 17–37). Rutgers University Press.

Robbins, P. (2012). *Political ecology: A critical introduction* (2nd ed.). John Wiley & Sons.

Rocheleau, D. E. (2008). Political ecology in the key of policy: From chains of explanation to webs of relation. *Geoforum, 39*, 716–727. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.02.005

Rocheleau, D., & Nirmal, P. (2015). Feminist political ecologies: Grounded, networked and rooted on earth. R. Baksh & W. Harcourt (Ed.), *The Oxford handbook of transnational feminist movements* içinde (ss. 793–814). Oxford University Press.

Rocheleau, D., Thomas-Slayter, B., & Wangari, E. (1996). Gender and environment: A feminist political ecology perspective. D. Rocheleau, B. Thomas-Slayter & E. Wangari (Ed.), *Feminist political ecology: Global issues and local experiences* içinde (ss. 3–23). Routledge.

Rose, G. (1997). Situating knowledges: Positionality, reflexivities and other tactics. *Progress in Human Geography, 21*(3), 305–320. https://doi.org/10.1191/030913297673302122

Sancar, S. (2008). Türkiye'de kadınların siyasal kararlara eşit katılımı. *Toplum ve Demokrasi, 2*(4), 173–184.

Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.

Scott, J. C. (2018). *Tahakküm ve direniş sanatları* (A. Türker, Çev.). (3. bs.). Ayrıntı Yayınları.

Sirman, N. (2010). Köy kadınının aile ve evlilikte güçlenme mücadelesi. Ş. Tekeli (Ed.), *1980'ler Türkiyesi'nde kadın bakış açısından kadınlar* içinde (ss. 221–245). (4. bs.). İletişim Yayınları.

Şendeniz, Ö., & Yıldırım, E. (2018). Sunuş: N'olmuş ki Karadeniz kadınına? Ö. Şendeniz & E. Yıldırım (Ed.), *Sırtında sepeti: Bafra'dan Hopa'ya Karadeniz'de kadınlık halleri* içinde (ss. 11–17). Phoenix Yayınevi.

Taşkın, N. (2012). Laz mısınız? Estağfurullah! Laz kimliğinin politik sınırları. U. Biryol (Ed.), *Karardı Karadeniz* içinde (ss. 179–191). İletişim Yayınları.

Taşkın, N. (2016). *Bu bir isyan şarkısı değil! Lazlar, kimlik, müzik*. İletişim Yayınları.

Tuna, Ş. G., Öztürk, M. Y., & Ercan, F. (2008). Günümüz gerçeğinden hareketle geçmişe bakmak (2006–1960): Kalkınma mı sermaye birikimi mi? *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 10*(4), 59–86. https://dergipark.org.tr/en/pub/isguc/article/268893

TÜİK. (2014). *Seçilmiş Göstergelerle Rize 2013*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Uyar, E., Büke, A., & Eren, Z. C. (2017). Kırsalın emeği. *Ayrıntı Dergi, 20*. https://ayrintidergi.com.tr/kirsalin-emegi/

Wedel, H. (2019). *Siyaset ve cinsiyet: İstanbul gecekondularında kadınların siyasal katılımı* (2. bs.). Metis Yayınları.

Yaman Öztürk, M., & Akduran, Ö. (2016). Tütün tarlalarında kadın emeği: Bafra'da tütün üreticisi olmak. S. Dedeoğlu & M. Yaman Öztürk (Ed.), *Kapitalizm, ataerkillik ve kadın emeği: Türkiye örneği* içinde (ss. 217–250). Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Yasan Ataseven, Z. (2018). *Türkiye'de tarım politikalarında kadının toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında incelenmesi: Çay yetiştiriciliğinde kadının yeri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi.

Yılmaz Uzun, A. (2019). *Çay tarımında kadın emeği: Hopa örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ordu Üniversitesi.

Zihnioğlu, A. (1960). *Pratik çay ziraati*. Ziraat Vekâleti Mesleki Kitaplar Serisi.

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 325-348
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.280
Article type: Research Article

Received: 13.11.2025
Accepted: 11.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Begüm Sena Önal Özmalatyalılar*, Gülsüm Baydar**

How Are Migrant Nanny Identities Materialized on Social Media? A New Materialist Analysis

Göçmen Çocuk Bakıcısı Kimlikleri Sosyal Medyada Nasıl Vücut Buluyor? Yeni Materyalist Bir Çözümleme

Abstract

Social media platforms are potent sites of advertisement, promotion, and communication in Türkiye's migrant nanny market. While parents resort to recruitment agencies' social media accounts to find nannies, agencies compete to attract clients through posts featuring candidates. Nannies also form their own online networks to share experiences. Drawing on the diversity of posts featuring manifold nanny identities, the article examines social media's role in producing fluid and unstable identity categories. Despite the growing significance of digital platforms, scholarship has paid limited critical attention to how they shape migrant nanny identities. Whereas much of the digital media literature approaches identity as representational, this study adopts Karen Barad's performative perspective, foregrounding the role of materiality. From a new materialist standpoint, we contend that digital materializations of nanny identities are dynamic boundary-drawing practices that construct, confirm, disseminate, or subvert dominant social and cultural norms. The study combines interviews conducted using snowball sampling with a purposive analysis of social media posts, showing how physical settings, visuals, and captions participate in forming migrant nanny subjectivities as contingent and continuously evolving formations.

Öz

Sosyal medya platformları, Türkiye'nin göçmen çocuk bakıcısı pazarında reklam, tanıtım ve iletişimin güçlü mecraları haline geldi. Ebeveynler uygun bakıcı bulmak için istihdam ajanslarının sosyal medya hesaplarına başvururken, ajanslar bakıcı adaylarını öne çıkaran paylaşımlarla müşterileri çekmek için rekabet ediyor. Bakıcılar da deneyimlerini paylaşmak üzere kendi çevrimiçi ağlarını oluşturuyor. Farklı bakıcı kimliklerini ortaya çıkaran paylaşımların çeşitliliğinden hareketle bu çalışma, sosyal medyanın akışkan ve değişken kimlik kategorilerinin üretimindeki rolünü inceliyor. Dijital platformların artan etkisine rağmen, bu platformların göçmen bakıcı kimliklerini nasıl şekillendirdiğine ilişkin eleştirel çalışmalar sınırlı kalıyor. Dijital medya literatüründe kimlik çoğunlukla temsili bir çerçevede ele alınırken, bu çalışma Karen Barad'ın maddeselliğin rolünü öne çıkaran performatif yaklaşımını benimsiyor. Yeni materyalist bir bakışla, bakıcı kimliklerinin dijital maddileşmelerinin, baskın sosyal ve kültürel normları inşa eden, doğrulayan, yayan veya altüst eden dinamik sınır çizme pratikleri olduğu savunuluyor. Çalışma, kartopu örnekleme ile yapılan görüşmeleri amaçlı bir sosyal medya analiziyle birleştirerek fiziksel düzenlemelerin, görsellerin ve metinlerin göçmen bakıcı öznelliklerini koşullu ve sürekli dönüşen oluşumlar olarak nasıl şekillendirdiğini gösteriyor.

Keywords
Migrant nannies, recruitment agencies, nanny employers, social media, new materialism

Anahtar Kelimeler
Göçmen çocuk bakıcıları, istihdam ajansları, çocuk bakıcısı işverenleri, sosyal medya, yeni materyalizm

* Yaşar University, Graduate School, Department of Architecture, begum.onal@yasar.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7090-5062.

** Yaşar University, Faculty of Architecture, Department of Architecture, gulsum.baydar@yasar.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0309-9926.

Introduction

Among domestic workers, migrant nannies have been in increasing demand in major Turkish cities since the 1990s, particularly in middle- and upper-middle-class dual-income households.[1] As the market expanded, recruitment agencies became key actors in organizing access to migrant care labor. More recently, digital platforms have played a critical role in reshaping how care work is found, framed, and experienced. Social media, in particular, has emerged as a central site for circulating information, constructing reputations, and establishing visibility. Parents increasingly turn to agency-run accounts to browse potential employees and evaluate profiles, while agencies use these platforms as marketing tools to showcase candidates. At the same time, migrant nannies participate in digital spaces by sharing experiences, seeking advice, forming support networks, and, in some cases, self-advertising their labor.

Despite the growing significance of digital platforms, existing scholarship has largely focused on physical sites of labor and face-to-face engagements. Migration and domestic labor, of which care work is a central component, have long been key concerns for scholars examining global care dynamics. A substantial body of poststructuralist research has shown how migrant domestic work is embedded in gendered, racialized, and class-based hierarchies of power (Rollins, 1985; Lutz, 2002; Parreñas, 2015). These studies illuminate asymmetrical employer–employee relations and the systematic undervaluation of care labor. They also demonstrate how migrant workers are situated within transnational regimes of labor control, emotional expectations, and gendered ideologies of care (Federici, 2012; Safuta, 2016).

Traditionally an emigration country, Türkiye became a major destination for migrant care workers following the dissolution of the Soviet Union and subsequent economic instability in neighboring regions. Since the 1990s, women from the Caucasus and Central Asia, and more recently from Southeast Asia and Africa, have migrated to Türkiye to work in domestic labor, drawn by wage differentials, geographical proximity, and relatively accessible visa regimes (Erdoğdu & Toksöz, 2013). In later decades, this workforce diversified to include workers from countries such as the Philippines, Indonesia, Kenya, and Uganda, many of whom entered through recruitment agencies or personal networks. They are predominantly employed in urban middle- and upper-middle-class households, often in live-in positions that combine caregiving and household maintenance (Akalın, 2007; İçduygu et al., 2009).

Before the widespread use of digital platforms, recruitment and representation relied largely on informal networks, intermediary actors, printed advertisements, and face-to-face recommendations. During the 1990s and early 2000s, placement processes were mediated by personal referrals and small-scale agencies operating by telephone and in physical offices, limiting workers' visual and narrative self-presentation. The digitalization of care labor has significantly transformed these dynamics. Today, social media platforms enable the circulation of curated visual portfolios, short-form videos, and standardized narratives that render

caregiving identities continuously visible, comparable, and algorithmically distributed. By situating these digital practices alongside earlier forms of mediation, we show how digital infrastructures reconfigure visibility and access in care labor markets.

This study addresses the gap between research on domestic work and the expanding field of digital media studies. While digital platforms increasingly mediate labor relations and shape expectations in affective care economies, research has paid limited critical attention to how they shape migrant nanny identities in the Turkish context. We argue that nanny identities are neither purely self-produced nor externally imposed, but emerge through entangled relations between users, digital infrastructures, and socio-cultural norms. By attending to these entanglements, the study moves beyond representational accounts and foregrounds how subjectivities are materially enacted through socio-technical relations.

Drawing on an analysis of social media posts featuring migrant nannies, we show that social media operates as a performative space, in new materialist terms, where subjectivities are continuously produced, temporarily stabilized, and reconfigured. Platforms such as Instagram and TikTok foreground relations between nannies, employers, and recruitment agencies, through which dominant identities shaped by gendered, class-based, and cultural norms are reinforced and, at times, reworked or subverted.

Aim and Methodology

This study approaches materiality as constitutive of migrant nanny subjectivities on social media. Building on Karen Barad's new materialist approach, we examine how social media platforms function as sites where migrant nanny identities are materialized, circulated, and occasionally subverted through boundary-making practices.

To address this inquiry, we conducted semi-structured interviews with migrant nannies and employers located in Izmir. Methodologically, the study is situated within a post-qualitative orientation (MacLure, 2013; Lather & St. Pierre, 2013; St. Pierre, 2021), which prioritizes relational analysis over generalizable representation, focusing on processes of becoming rather than fixed categories. The analysis focuses on how migrant nanny identities become intelligible across digital and embodied contexts.

Izmir serves as the field site due to its significance as an urban context where migrant care labor is both visible and organized through formal and informal networks, making it a relevant site for examining the entanglement of digital mediation and everyday labor practices. The sample comprises 12 participants, including 9 migrant nannies—primarily from the Philippines, alongside participants from Kenya and Turkmenistan—aged between 33 and 42, and 3 Turkish employers aged between 31 and 44. This number was determined through an iterative process of data collection, with sampling continuing until sufficient variation across experiences was reached while maintaining analytical depth across cases. The sample size supports a detailed analysis of connections between nannies, employers, and digital environments.

Participant recruitment relied on snowball sampling through existing labor relations and social media networks. Initial contacts generated additional participants through referrals within these networks. Employers in the study include current or former employers of the interviewed nannies, enabling the analysis to capture perspectives from both sides of the employment context. Quotations in the study draw on these interviews; however, not all interviews are cited directly. Selections follow the criteria of analytical coherence and relevance to the study's conceptual framework.

Interviews took place face-to-face and via digital channels, including video calls and written messaging, depending on participants' availability and preferences. Participation remained voluntary, with informed consent in place and ethical approval in effect from the Ethics Commission Board of Yaşar University (No. 01, 21.10.2022). The study is grounded in the authors' positionality as non-migrant academic researchers. Access to the field was developed through social media mapping, professional networks, and direct contact with participants. Positionality functions as situated and relational, acknowledging that knowledge production emerges through engagements between researchers, participants, and methodological choices.

In addition to interviews, we analyze selected social media posts on Instagram and TikTok. We approach these platforms as distinct environments with different affordances, user dynamics, and modes of visibility that shape how subjectivities take form.

For the social media analysis, we adopt a purposive and exploratory approach. We identify posts through hashtags related to migrant nanny labor (e.g., *#bakıcı* [*#nanny*], *#çocukbakıcısı* [*#childcare*], *#bakıcıarıyorum* [*#lookingforananny*], *#bebekbakıcısı* [*#babysitter*], *#yabancıbakıcı* [*#foreignnanny*]) and through algorithmic recommendations that surface widely circulated content. The dataset consists of approximately 70 posts collected between 2022 and 2026 across Instagram and TikTok[2]. We select posts based on their relevance to identity formation, engagement levels, and the presence of visual and narrative features that highlight connections between bodies, objects, and spaces. Developed over an extended research period, these materials function as analytically significant cases that inform the study's conceptual framework beyond their specific moment of publication.

We follow a theoretically informed interpretive approach in the analysis. Through iterative engagement between empirical material and the conceptual framework of new materialism, we develop analytical categories including idealization, actualization, and subversion. We analyze visual and textual elements in relation to spatial arrangements, bodily positioning, object relations, spatial settings, and platform affordances, paying attention to how these elements contribute to the materialization of subjectivities.

The Migrant Nanny Market on Social Media

The increasing demand for migrant nannies in Türkiye is linked to Turkish nannies' reluctance to take on live-in positions that extend beyond daytime hours (Bora, 2010).[3] Driven by eco-

nomic instability in their home countries, women from neighboring former socialist regions, particularly the Caucasus and Central Asia, and more recently Southeast Asia and Africa, have migrated to Türkiye to work in the caregiving sector (Akalın, 2007; Turkish Statistical Institute, 2022). In response to this demand, recruitment agencies promoting migrant nannies have proliferated since the early 2000s (Deniz, 2018). These agencies act as intermediaries between employers and care workers by arranging placements and formalizing employment through contracts that offer legal protection.

Recruitment agencies highlight the quality of their services, the qualifications and experience of candidates, and the level of support they provide to families (Souralová, 2015). Today, social media environments, particularly Instagram and TikTok, have largely replaced agency websites, forums, and word-of-mouth channels in connecting candidates with potential employers. Their multimodal and algorithm-driven structures enable the circulation of visual profiles, short videos, and standardized descriptions. These features make them effective tools for organizing the nanny market[4]. Agency posts typically present individual candidates through photographs and lists of qualifications, which contribute to the circulation of an idealized image of a diligent and compliant worker. Employers participate by engaging with these posts and sharing their own expectations, while nannies' personal accounts introduce more varied and situated narratives that sometimes challenge these dominant portrayals.

The audiences addressed by agencies, employers, and nannies differ significantly. Social media algorithms (Cheney-Lippold, 2011; Gillespie, 2014) play a central role in directing content to specific groups and shaping which aspects of nanny identities become more visible. In this sense, identities take form within particular audiences and contexts. Social media environments thus support the circulation of multiple and shifting displays of migrant nannies, which vary depending on who produces the content and for whom it is intended.

Performativity and Identity Production

Academic work on performativity dates back to sociologist Erving Goffman's seminal work, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Goffman, 1956). There, Goffman theorizes how individuals function as theatrical performers on the social stage, strategically producing their identity and managing their impression. His work is unmistakably based on the essentialist assumption of a core identity, which a person may consciously adjust and stage differently in various settings[5]. This viewpoint is powerfully challenged by social constructivists who address the complex layering of specific circumstances and power relations in identity production. The latter view identity as multi-layered, unstable, and fluid. Emphasizing the significance of repeated performances in the production of identities, critical theorist Judith Butler (1990) draws on the notions of regulatory power and discursive practices propounded by Michel Foucault (1975). Although Butler's focus is specifically on the gendered formation

of the subject, their work helps to understand the social and performative aspects of identity production within discursive frameworks and language/power dynamics.

The anthropocentric perspective of social constructivist approaches is challenged by such new materialist theorists as Gilles Deleuze and Felix Guattari (1987), Karen Barad (2003; 2007), Bruno Latour (2005), and Rosi Braidotti (2013), who emphasize the importance of matter, and its entanglement with material and discursive elements in the production of identities. While their emphases may vary, they all underscore the entanglement of matter and meaning, directing attention toward the intra-actions between the body, the self, and the world, and ask how matter contributes to the workings of power on one hand, and identity production on the other[6]. Contemporary scholars of digital media examine social media performances, emphasizing their crucial role in shaping self-representation (van Dijck, 2009; Mendelson & Papacharissi, 2011; Lasén & García, 2015; Bhandari & Bimo, 2022). However, both a new materialist perspective and a specific focus on identity production in the childcare labor market remain conspicuously absent in current scholarship.

Building on new materialist premises, our approach critiques essentialist views on the relationship between performativity and identity production. Engaging critically yet affirmatively with social constructivist perspectives, new materialist studies understand identity as not only dynamic and shaped by space-time-specific conditions, but also as emerging through intra-relations with matter (Coole & Frost, 2010; Dolphijn & van der Tuin, 2012). In other words, identities are constituted through performative acts that involve the intra-action of subjects, materials, and spaces, as well as a broad range of material-discursive forces and iterative reconfigurations of power relations (Barad, 2007). Performativity is thus intricately entangled with apparatuses of power, through which identities are continuously produced and reproduced.

As Barad (2007: 49) contends:

> *Performative approaches call into question representationalism's claim that there are representations on the one hand, and ontologically separate entities awaiting representation, on the other, and focus inquiry on the practices or performances of representing, as well as the productive effects of those practices and the conditions for their efficacy.*

Extending this perspective, Barad (2007: 218) further argues:

> *There are different possibilities for reworking the material-discursive apparatuses of bodily production, including (but not limited to) acts of subversion, resistance, opposition, and revolution. The changes enacted will depend on the specific nature of the agential intra-actions (not all possibilities are open at each moment), which may include the distribution of agency across*

> *human, nonhuman, and cyborgian forms, or rather the iterative (re)constitution of humans and nonhumans through ongoing agential enactments.*

Barad's viewpoint underscores that identity production is not only iterative but also contingent, as specific configurations of agency shape which transformations become possible in particular contexts. Drawing on this anti-representationalist stance, we conceptualize nanny identities not as a priori entities to be represented, but as sites of ongoing intra-active becomings, continuously produced through complex agential intra-actions of multiple material-discursive practices (Barad, 2007: 206)[7]. We therefore examine how migrant nanny identities are performed and produced on social media, where they are continually reconfigured within specific material and discursive contexts.

From a Baradian perspective, we argue that social media posts function as apparatuses through which identities emerge and evolve via the "*entanglement of multiple material-discursive practices*" (Barad, 2007: 206). From this standpoint, such posts function as boundary-drawing practices, or apparatuses of bodily production. Our analysis of posts that feature migrant nanny performances shows that social media not only reinforces and produces idealized nanny identities, but also enables their diverse actualizations and subversions. In what follows, we focus on the performative possibilities of nanny identities.

Findings

We organize the findings around three analytically distinct yet connected modes through which migrant nanny subjectivities materialize on social media: idealizations, actualizations, and subversions. We do not treat these as thematic categories describing different types of nannies or as sequential stages of formation. Rather, we use them to identify distinct material-discursive apparatuses through which subjectivities emerge, stabilize temporarily, and undergo reconfiguration.

Idealizations refer to the formation of normative and aspirational nanny images through stylized and often exaggerated portrayals that foreground compliance, productivity, and emotional labor. Actualizations capture how these idealized forms become operational within standardized recruitment practices, where agency-driven formats translate abstract expectations into repeatable and marketable profiles. Subversions, in turn, describe practices through which nannies rework dominant formations by disrupting expected relations between bodies, objects, and spaces, often through playful, affective, or self-directed performances.

Drawing on Barad's (2007) conceptualization of apparatuses as boundary-drawing practices, in each subsection we examine how specific configurations of bodies, platforms, visual conventions, spatial arrangements, objects, and discourses intra-act to produce particular subjectivities.

Idealizations

> *My tasks as a nanny include caring for the twins, cooking, ironing, cleaning, and tidying. I learned Turkish cuisine here and initially felt anxious about managing both childcare and cooking.* (Gulya, Turkmen Nanny, Izmir, 2023)
> *Our Kenyan nanny, Brenda, struggles with using household items correctly while cooking. My new high-quality kitchen products are now scratched. She uses metal spoons with a non-stick frying pan, for instance. She is not aware of the value of certain household items, leading to somewhat careless use of household goods.* (Sera, Turkish Employer, Izmir, 2022)

In the above statements, both Gulya and Sera express their initial disappointment in their roles as a nanny and an employer, respectively. While Gulya struggles to fulfill the multiple tasks assigned to her, Sera is dissatisfied with Brenda's incompetence with household appliances, leaving Brenda feeling inadequate. It appears that neither nannies nor employers fully meet mutual expectations. The experiences of Gulya, Sera, and Brenda are not isolated instances. Many employers frequently change nannies, and many nannies are willing to change employers. Thus, nanny agencies' claims to deliver high-quality service through 'ideal matches' remain more a projection than a guarantee. How, then, is the figure of the 'ideal' nanny and employers' perceptions of it produced in digital media, and through which material-discursive entanglements?

To address these questions, we focus on two videos published on Instagram and TikTok. Both based in Istanbul, the first was published on December 4, 2023, by a collaboration of two recruitment agencies, and the second on January 7, 2024, by an employer. Shot in domestic settings, both videos narrate imaginary situations involving the relationship between a nanny and her work environment. Although presented as light-hearted parodies of working conditions, we argue that they must be taken seriously in relation to the production of the ideal nanny figure.

The first video is a Reel that opens with and intermittently features an agency representative shaking the hand of an African nanny who holds the agency's folder (Figure 1). In three separate sequences, separated by the opening image, the Reel shows the nanny frantically cleaning, ironing, and caring for the children. In each case, she is deeply entangled with objects (i.e., vacuum cleaner, iron, toys) and subjects (i.e., two young children) as the agency representative stands aside, watching her from a couch in postures that unmistakably signal control, criticism, and superiority. Standing motionless, almost like a disembodied gaze, she is not physically in touch with any object in the room. The couch and the representative's body are detached from the nanny, who is literally turned away from them. Despite their relative proximity, the entanglement of objects with distinct bodies creates both physical and social boundaries. In the final scene, the nanny falls to the floor in exhaustion, while the agency

representative is seated on the couch with a smile of satisfaction. The flickering sign on top reads, '*The nanny is over*.' While the configuration of the floor, the ironing board, the vacuum cleaner, and the nanny's body produce signs of slavish labor, the couch and the agency representative's body produce those of authority and control.

Figure 1
Screenshots from a collaborative Instagram Reel by two recruitment agencies: 'This is for those who say nannies earn money without doing anything'.

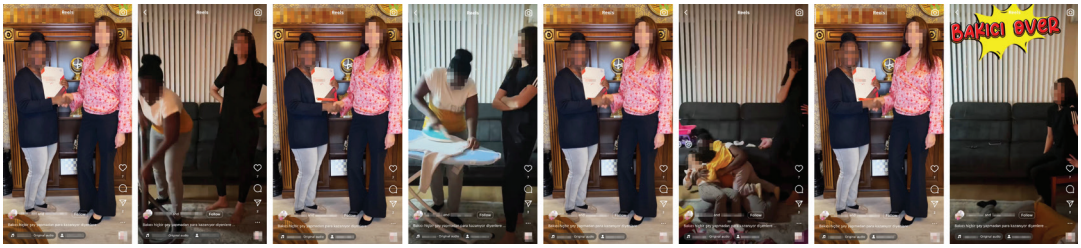

Source: Anonymized open-access Instagram post (2023), last accessed April 2026.

The fast-paced rhythm of the background techno music and the Reel caption, '*This is for those who say nannies earn money without doing anything*. 😂😂😂' are likely meant to communicate the intended cheekiness of the post. Yet there is something deeply disturbing about the caricatured display of power, hierarchy, and control on the one hand, and the agency's use of the latter as part of a promotional Instagram account on the other. What is the agency communicating there? That they continuously check on the performances of the nannies whom they market? That the potential employers may expect a diverse range of duties to be performed by their chosen nanny? Are nannies and recruitment agencies in agreement in terms of exhaustive work performance? Is customer satisfaction guaranteed in the end, even if the nanny is 'over'? And what about the African nanny who is asked to play the role of a tormented worker in front of the camera? What does she have to say? Used as part of the recruitment agencies' marketing strategy, the Reel can certainly not be dismissed merely as a distasteful joke. As an apparatus, the video not only parodies but materializes the idealized nanny image by positioning bodies, objects, and gestures in hierarchical relation to one another.

Research reveals that although nannies are initially hired for childcare, they are often assigned additional responsibilities (Ehrenreich & Hochschild, 2003; Akalın, 2007; Parreñas, 2015; Kim, 2017). The line between nannying and other household duties can become indistinct in the childcare sector, as nannies are expected to manage the household seamlessly. The Reel shows that the ideal nanny image is not a pre-existing category but emerges through the arrangement of bodies, objects, and actions within the scene. The distribution of the subjects and objects in space, their position in relation to each other, sounds, and discursive elements intra-act in boundary drawing performances that produce not only the idealized nanny iden-

tity but also the so-called professionalism of the agency and the expectations of the potential employer all entangled in a web of power relations.

The second video post on TikTok, captioned, '*The performance we put on to prevent our nanny from quitting*,' is like a response to the first one, which parodies employers' belief that '*Nannies earn money without doing anything*.' The video opens with a scene portraying a father struggling to manage his two children, who are playing on the living room floor (Figure 2). His visible effort to care for both children at once hints at his challenge, while an ethnically marked nanny figure sits comfortably on the couch, casually flipping through TV channels with a remote control. The scene shifts as the mother enters the room, carrying a tray with Turkish coffee, snacks, and water. With a timid smile, she approaches the nanny and offers the treats she has prepared. Her service does not stop there as she carefully takes a pillow from the couch, fluffs it up, and gently places it behind the nanny's back to ensure her comfort.

As the nanny watches TV, the noisy children playing nearby irritate her. Frustrated, she dismissively exclaims, '*Ugh, you are giving me a headache, hey!*' The father, immediately apologetic, ushers the children out of the room, leaving the nanny to relax. The final scene shows the nanny stretched out on the corner seat, fully at ease, while the father, mother, and two children are seated on the adjacent couch. The father turns to the nanny and, with a tone of gratitude, says, '*We know how tired you are. So, before you even ask, we have decided to give you a raise this month. We hope this decision makes you happy. Thank you, we appreciate your service*.' The nanny, with her eyes fixed on the TV screen, gives the father a thumbs-up.

Figure 2
Screenshots from a TikTok post by a nanny employer: 'The performance we put on to prevent our nanny from quitting'.

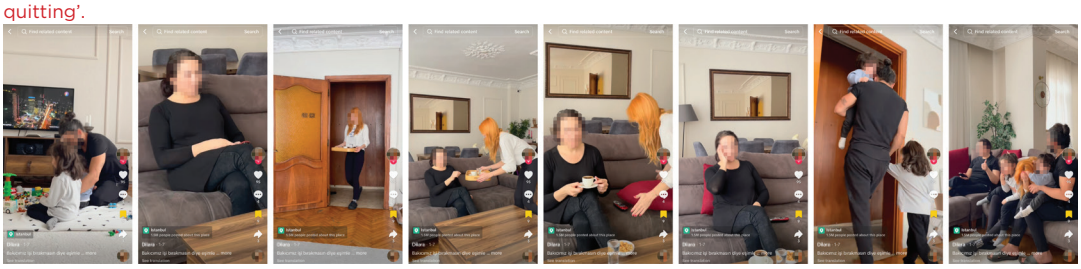

Source: Anonymized open-access TikTok post (2024), last accessed April 2026.

The post ironically reverses the expected roles of a nanny and employer, offering a hyperbolic portrayal of power relations within the domestic space. The nanny's position is constructed through her detachment from both domestic labor and caregiving responsibilities, while the parents' exaggerated attentiveness reconfigures them as service providers. Rather than dismantling dominant expectations, the video rearticulates them, highlighting the instability of this figure and the performative conditions through which it emerges. More than a humorous skit, this representation functions as an apparatus through which employers' expectations are materialized through domestic objects and spatial practices, consistent with

new materialist understandings of apparatuses as boundary-drawing practices (Barad, 2007). This configuration can also be read as an assemblage in which bodies, objects, and affects co-constitute one another (Deleuze & Guattari, 1987). This role reversal exposes underlying tensions in the employer–nanny relationship, revealing how expectations promoted by recruitment agencies persist in the lived realities of domestic labor.

Posts on digital media platforms play an important role in shaping identities, expectations, and power hierarchies in paid childcare. They contribute significantly to the formation of the figures of the agency, the employer, and the nanny as distinct identities emerging through performative materializations shaped by the entanglement of human and non-human elements (Braidotti, 2013; Latour, 2005). From this perspective, agency circulates across heterogeneous elements, including digital interfaces, domestic objects, and visual formats, understood as forms of vibrant matter (Bennett, 2010). The Instagram Reel constructs the agency as a professional auditor guaranteeing the quality of nannies' work, the employer as a satisfied customer, and the nanny as a compliant and industrious worker. The TikTok video reinforces this construction by presenting employers performing the tasks they expect from the nanny.

We argue that these videos function as material-discursive apparatuses that materialize this figure beyond representation. Power operates not only symbolically but materially, through the spatial positioning of bodies, the distribution of movement and stillness, the alignment of objects with laboring bodies, and the temporal acceleration produced through sound and editing. These intra-actions (Barad, 2007) draw boundaries between authority and submission, professionalism and exhaustion, and satisfaction and disposability. This figure thus emerges as an effect of boundary-drawing practices, momentarily stabilized through the orchestration of human and non-human elements that render intensive care labor both normalized and marketable. Although both posts can conveniently be put aside as rather distasteful jokes, what is disturbing is their exposure of an open secret: What is caricatured there also portrays an idealization that produces a clear power hierarchy in tandem with the figures of the agency, the employer, and the nanny. The question that follows is to what extent these idealizations are actualized by nanny performances in agencies' promotional posts.

Actualizations

> *I am personally against the use of agency-made nanny advertisement posts. Due to the intense competition among recruitment agencies, these advertisements only tend to highlight the agency rather than truly showcase the nanny's skills and abilities.* (Rose, Filipino Nanny, Izmir, 2024)
> *The nannies I worked with lacked any real knowledge of childcare. However, you would not know that from agencies' Instagram ad posts, where nannies try to come across as very charming, but to me, it feels fake.* (Belma, Turkish Employer, Izmir, 2023)

Rose's and Belma's statements point to a tension between the standardized presentation of nannies and the lived realities of care work. Recruitment agencies mediate this tension by producing and circulating curated profiles across social media platforms. Their posts mobilize a professionalized vocabulary (such as "service," "training," "guarantee," "support," "legal," and "skills") that situates care work within a service-oriented framework (Figure 3). Through the selection of images, captions, and hashtags, these elements participate in the materialization of a professional and competent nanny subject aligned with the agencies' institutional positioning, functioning as part of a material-discursive apparatus (Barad, 2007) that stabilizes particular forms of subjectivity as relational and emergent rather than fixed (Coole & Frost, 2010).

Figure 3
Recurrent terms in recruitment agencies' Instagram content.

Source: Compiled by authors, 2025.

Recruitment posts typically feature photographs or videos in which candidates present themselves directly to potential employers, often in controlled, uniform visual settings. Candidates introduce their background, experience, and skills in concise, standardized formats, while captions reproduce this information. A typical example reads:

> *Novette is a 32-year-old married Filipino woman with two children aged 4 and 10. She previously worked in Saudi Arabia for two years, where she carried out household tasks and cared for children aged 4, 7, and 13. If you are interested in working with her, please get in touch.* Reference number: 251605 *#FilipinoNanny #ForeignNanny*

Assigning reference numbers positions candidates as trackable units within a system of circulation, reinforcing a logic of standardization in which individuality is subordinated to efficiency and comparability. A similar approach prevails in the videos, where nannies typically provide an introduction dictated by the agency. This introduction includes basic details such

as their names, nationality, age, parental status, and childcare experience. Prior to filming, nannies are usually asked to visit the agency's offices for an initial interview. Once deemed suitable, they are informed about the terms and conditions of employment and led to the video recording area. There, they stand against carefully manicured backdrops—often featuring large-scale corporate banners—and record their videos under professional lighting. These videos exhibit striking similarities. For instance, one agency features a banner displaying its name alongside the phrase '*The right choice for personnel*'. Another adopts a similarly standardized visual format: candidates are presented against white backgrounds, wearing uniform green aprons, accompanied by written captions that include contact information and reference numbers (Figure 4). Many candidates begin their video introductions with a polite "*Good day to my future employer*," signaling deference and professionalism.

Figure 4
Screenshots from two recruitment agencies' TikTok and Instagram content: Nanny candidates in agency-produced video shoot settings.

Source: Anonymized open-access TikTok and Instagram posts (2023, left and middle; 2026, right), last accessed April 2026.

Agency profiles are also accompanied by structured templates presenting attributes such as age, nationality, experience, language skills, and salary expectations in bullet-point format (Figure 5). References to official affiliations, including İŞKUR (Turkish Employment Agency), further situate these profiles within an institutional frame. Together, these elements form a catalog-like arrangement in which candidates become visible and comparable through standardized presentation. As a material-discursive apparatus, these posts organize relations between bodies, data points, visual formats, and institutional signs.

Within this configuration, trustworthiness and docility emerge through alignment with ordered formats, quantified attributes, and institutional markers. Experience and skills appear as discrete and repeatable data points, making the subject readable and predictable, while the structured presentation situates the nanny as responsive to employer expectations. In this sense, nanny subjectivity materializes through the intra-action of visual order, spatial arrangement, and institutional framing, through which particular forms of conduct become recognizable and desirable.

Figure 5
Screenshots from a recruitment agency's Instagram content: Agency-produced social media templates.

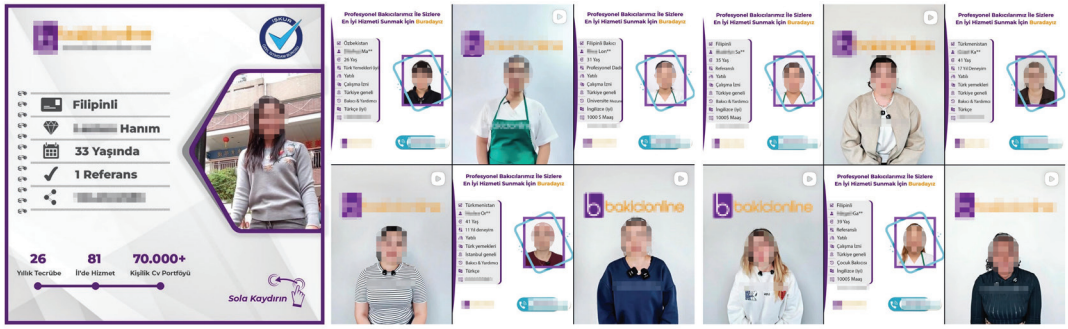

Source: Anonymized open-access Instagram posts (2026), last accessed April 2026.

The visual dimension of these posts further contributes to this process. Candidates are often advised to wear modest and conservative clothing, presenting a calm and composed demeanor. As Arat-Koç (1990: 90) notes, "*the display of deference, obedience, and submissiveness can sometimes be as important or more important than the actual physical work*." In this sense, recruitment posts participate in shaping not only the laboring body but also the expected personality of the nanny. The arrangement of clothing, posture, scripted speech, and visual framing contributes to the materialization of a compliant and disciplined subject aligned with prevailing expectations in the care labor market. As nanny Brenda points out,

> *It is crucial to note that in many agency videos posted online, nanny candidates are trained on what to say during the video shooting. Keep in mind that some candidates even lack experience working with children or providing care, but they simply see these kinds of generic videos as opportunities that have arisen and adjust themselves to those frames until they find a job.* (Brenda, Kenyan Nanny, Izmir, 2022)

Brenda's statement exposes a critical gap between the standardized representations produced by agencies and the lived realities of care work, revealing how candidates strategically adapt to these formats in order to secure employment. '*Until they find a job*,' the nannies' identities are predominantly produced by the material-discursive practices of the recruitment agencies, which involve not only subjects (i.e., agency representatives, potential employers, and nanny candidates) but equally importantly non-human elements (i.e., backdrops, frames) included in the video production processes. Social media posts are apparatuses that play a significant role in the production of the figure of the idealized nanny.

Although some agencies use photographs provided by the nannies themselves, the mechanisms of selection and control remain largely intact. Unlike the uniformity of studio

photographs, these images display a wider range of domestic and public settings, including cafes, shopping malls, coastal promenades, and recognizable urban landmarks (Figure 6). As Deniz (2018) notes in their examination of Filipino nannies' advertisements in Türkiye, agencies retain the authority to reject images that do not conform to socially acceptable narratives. Photographs with sexualized overtones, such as clothing that accentuates body contours or scenes associated with nightlife are omitted in favor of those that align with culturally valued representations, including images of nannies holding children or posing in respectable public and touristic settings.

This apparent diversity is therefore structured through processes of selection that organize how candidates become visible. These images take shape within relations that privilege respectability, care, and moral propriety. In this sense, identity emerges through the intra-action of visual settings, bodily presentation, and normative expectations, where certain forms of appearance become recognizable while others are excluded.

Figure 6
Screenshots from a recruitment agency's Instagram content: Nanny candidates in different spatio-material settings.

Source: Anonymized open-access Instagram posts (2026), last accessed April 2026.

Photographs selected by the agencies participate in the materialization of the ideal nanny in ways that align with conservative gender norms. This process operates through the arrangement of bodies, spaces, and visual cues that position the nanny within specific relations of care, discipline, and respectability. Recruitment agencies thus function within a market apparatus that includes employers' expectations, candidates' self-presentations, digital platforms, regulatory frameworks, and socio-cultural norms through which these expectations are organized.

Within this apparatus, repetition plays a central role. Similar formats recur across images, captions, scripts, backdrops, and hashtags, producing a stable and recognizable figure of the professional nanny. This stability remains contingent upon the configurations through which it is produced. What appears as coherence is the effect of repeated boundary-drawing practices

(Barad, 2007) that privilege uniformity, docility, and competence. Agency posts thus sustain the idealized nanny figure through repetition, even as individual trajectories remain varied.

Subversions

> *Always being home can feel monotonous and heavy for nannies. I think my fellow nannies, trying to escape isolation and homesickness, find joy in creating content and sharing their lives on social media to stay distracted and uplifted.* (Rose, Filipino Nanny, Izmir, 2024)
> *When our nanny has free time in her room, she watches TikTok videos. She also produces her own videos, but we do not know her username because she prefers not to share it. She said that she has many followers.* (Sera, Turkish Employer, Izmir, 2022)

Both Rose and Sera point to social media as a space through which nannies cultivate forms of expression and sociality beyond the constraints of employer–employee relations. The widespread availability of mobile devices and digital connectivity enables the integration of platform-based practices into everyday routines, allowing nannies to produce content centered on their personal experiences (Curran et al., 2012). In this sense, social media creates moments of relative autonomy within the material conditions of care work, facilitating the emergence of alternative subjectivities through everyday digital practices.

The TikTok posts of Filipino nanny Marina are particularly illustrative in this regard. Filmed in her employers' home using her smartphone, these posts show Marina engaging with the materiality of her work environment in unexpected ways. In the first post, the kitchen, typically a labor-intensive space, becomes a stage for playful self-expression as Marina dances to a viral TikTok song, with counters and appliances functioning as meaningful markers of an unconventional use of the workspace. The following posts subvert the idealized nanny identity more explicitly: Marina uses headphones and a pan as a microphone, a triplet filter while ironing, and a mop as a dancing prop, evoking the aesthetics of musical performance. Through these performances, the intra-action between her body, household objects, and platform affordances produces an empowered identity that creatively reclaims the domestic space, remaining situated within it while simultaneously reimagining it through digital performance (Figure 7).

Figure 7
Screenshots from a Filipino nanny's TikTok content: Marina's everyday life at work.

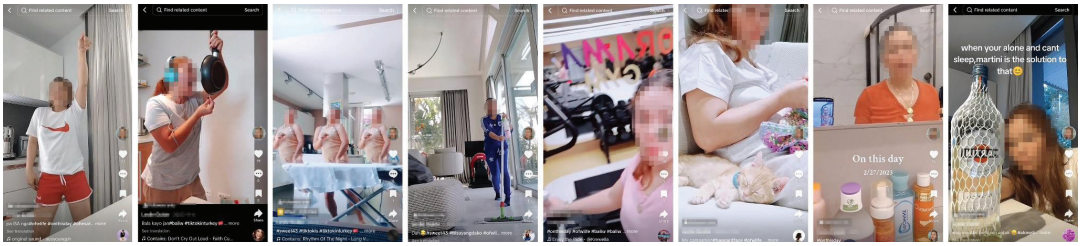

Source: Anonymized open-access TikTok posts (2023–2025), last accessed April 2026.

As Marina states,

> *Honestly… I mean, I am still doing the same job, in the same house, but when I turn on the camera… it just feels different. The kitchen, for example, is not only where I work… it kind of becomes a place where I can have fun, be a bit silly, just be myself. I grab whatever is there, like a pan or a mop, and… suddenly it is not really about cooking or cleaning anymore. For a moment… It feels like I can make that space mine.* (Marina, Filipino Nanny, Izmir, 2025)

Her account highlights how domestic space is continuously enacted through situated practices. What appears as a stable site of labor is instead reconfigured through the alignment of bodies, objects, and digital forms of visibility. In this process, subjectivity emerges not as a pre-given identity but as an effect of material-discursive relations that temporarily stabilize alternative modes of being (Barad, 2007; Coole & Frost, 2010). Subversion here operates not through external opposition but through the reorganization of relations within existing conditions.

Within this reconfiguration, her identity materializes as a form of subversion. By reusing household objects outside their prescribed functions and engaging with the space through play, she disrupts expected relations between labor, space, and conduct. The alignment of her body with movement, humor, and self-directed performance produces a subjectivity that exceeds the disciplined and compliant figure typically associated with domestic work. Subversion here does not entail leaving the domestic space but reworking it from within, as alternative ways of becoming and acting become momentarily visible.

The final four posts are somewhat different. Although they are also shot within the gated community where Marina works, they do not feature any objects related to her job. Featuring her in front of gym equipment, knitting on the living room sofa, cuddling with a purebred cat, showcasing cosmetics, and peeking at the camera behind a Martini bottle, the camera produces new identity boundaries. The intra-action of her body with objects associated with the upper-middle class produces Marina in the image of a social media influencer.

Despite their differences, all these posts manifest a temporary rupture in Marina's nanny identity. In the absence of her employers, by recording the transformation of her body's relationship to its surrounding objects from that of work to play and leisure, the digital platform enables the publicly visible production of new identity boundaries for Marina. Yet the captions of the images clearly state that she is a Filipino nanny working in Türkiye. Hence, the act of subversion is publicized to a specific audience, enabled by the digital platform. The interplay of the body, its surrounding objects, and digital means materializes a migrant worker identity that navigates through work, solitude, humor, and digital connectivity. Marina's posts capture moments of everyday resistance, enabled by the subversion of the normative relationships between a nanny and her workplace.

What is significant in Marina's posts is their production of subversive acts from within her working environment rather than outside it, making full use of the possibilities open at each moment during her shift as a nanny. Once shared, the digital traces of each moment revealed in TikTok posts become an archive of a fluid identity category, constantly co-produced through the entanglement of the body with the materials and spaces around it. Marina's posts are performative sites that continuously reconfigure and resist prescribed nanny roles through playful, embodied, and digitally mediated agential enactments. While such quiet forms of subversion may not always overtly challenge existing power structures, they contest them, offering alternative identity productions through contingent technological practices (Kim, 2017). The social media intra-actions of Marina produce a counter-narrative to the idealized portrayals of nanny work. Her posts amplify the role of digital media as an apparatus which produces an array of boundaries in identity production.

If Marina's TikTok posts explicitly foreground her nanny identity but subvert its idealized image, nanny Evangelina's posts utilize the idealized image but diminish its domestic associations. She states,

> *In Izmir, there are few social options for Filipino nannies, who often head straight to their boarding houses or meet their boyfriends. I do not have that kind of life. But in Istanbul, I am a butterfly! Some Filipino women encouraged me to sell trendy items from my small shop in the Philippines, which I legally import and sell on Instagram and TikTok. However, I heard that some nannies belittle my efforts, saying, 'Oh, Evangelina? She is just a nanny and a little online seller.' What they do not realize is that I have a degree in Business Management. I am not just a nanny; I am an entrepreneur!* (Evangelina, Filipino Nanny, Izmir, 2024)

A series of images challenge the limiting narratives imposed on Evangelina-as-nanny by presenting a dynamic and evolving self, intertwined with professional, entrepreneurial, and exploratory identities. Each post not only documents her experiences but actively materializes different aspects of her life (Figure 8). In the first image, Evangelina poses with a baby doll during a childcare training session at a hospital in Hong Kong. The caption reads '*Course: Child Care*' with the '*#2015tbt*' hashtag, highlighting her formal education and expertise in the field of caregiving. This image materializes her professional identity as a trained nanny, subverting the common portrayal of nannies as undereducated laborers. A digital performance of expertise, involving the intra-action of the baby doll, the formal spatial setting, and the caption produces an identity that emphasizes her knowledge and skill in caregiving.

Figure 8
Screenshots from a Filipino nanny's Instagram content: Evangelina's life in Türkiye.

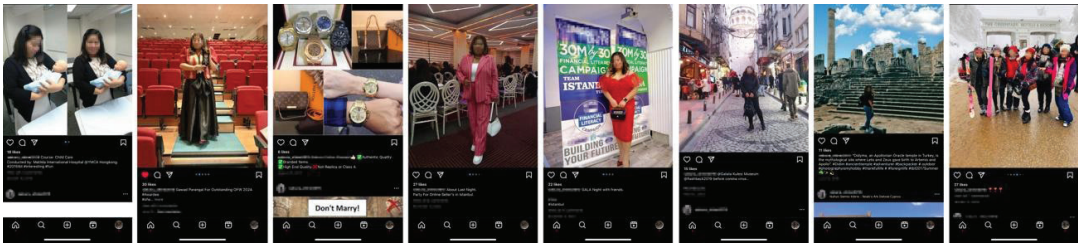

Source: Anonymized open-access Instagram posts (2022–2025), last accessed April 2026.

The following post reinforces the earlier one as it captures the image of a successful professional, featuring Evangelina celebrating her receipt of the '*Outstanding OFW (Overseas Filipino Worker) 2024*' award in Istanbul. Wearing the traditional Filipino attire, she proudly shares her moment of recognition, which was documented by her employer:

> *I received an award for my work as a domestic worker (nanny) in Istanbul, and here I am wearing a Barong Tagalog. I traveled to Istanbul from Izmir with my employer and her family, and my madam treated me to a salon visit for hair and makeup. She took videos and photos of me throughout the award ceremony.* (Evangelina, Filipino Nanny, Izmir, 2024)

This post subverts the invisibility often associated with domestic workers, positioning Evangelina as a visible and empowered worker who is recognized for her contributions. The intra-action of the elements of the award ceremony, the cultural significance of her attire, and the online documentation of the event materialize an identity that is not only professional but also bears strong cultural associations, accentuating her migrant status.

While Evangelina resides in Izmir and works as a nanny, her biweekly trips to Istanbul during her off days enable a notable transformation. In these posts, the entanglement of her body with Istanbul's chaotic and anonymizing urban environment produces an entrepreneurial identity. This is evident in images featuring branded goods offered for sale, her participation in online sellers' meetings, and her presence at a financial literacy campaign, where luxury items and business settings intra-act to position her as a businesswoman beyond the domestic workspace. In her final posts, hashtags such as *#adventurer*, *#backpacker*, and *#foreignlife*, paired with images from Galata Tower, ancient ruins in Didim, and ski trips in Kocaeli, further frame Evangelina as an explorer. Here, language, landscapes, and digital platforms coa-

lesce to produce a fluid identity in which nannying appears as one occupation among many, detached from the domestic sentimentality of idealized nanny representations.

Marina's and Evangelina's social media posts illustrate how digital platforms open up possibilities for migrant nannies beyond the regulatory reach of agency and employer networks. Rather than rejecting their nanny identities, these posts undermine normative expectations of propriety by excluding signs of arduous corporeal labor. In contrast to agency and employer posts that emphasize hard work, independent content avoids domestic labor imagery; even posts featuring children are typically set in parks, malls, or playgrounds, where leisure is foregrounded over work. The frequent use of the nannies' mother tongue suggests that their primary audience is the nanny community itself, which these platforms both address and actively produce. As apparatuses of bodily production (Barad, 2007), digital platforms thus facilitate the proliferation of nanny identities beyond established hierarchies of control and supervision.

Importantly, these practices of subversion do not operate outside the nannying apparatus but emerge from within it. Marina's and Evangelina's posts do not reject their nanny identities; rather, they reconfigure the relations between bodies, objects, spaces, and platform affordances through which those identities are produced. Subversion here is not oppositional resistance but a re-routing of material-discursive relations that temporarily unsettles dominant norms of propriety, productivity, and visibility. In Barad's terms, these moments demonstrate how alternative boundary-drawing practices become possible within specific intra-actions, even when regulatory structures of power remain intact.

Discussion and Conclusion

This study demonstrates that digital media platforms play a central role in shaping the fluid, contingent, and performative nature of migrant nanny subjectivities in Türkiye's digital care market. Drawing on Karen Barad's new materialist framework, this study shows that these formations do not pre-exist social media but emerge through dynamic intra-actions between human actors, such as recruitment agencies, employers, and nannies, and non-human elements, including digital infrastructures, visual formats, domestic objects, and spatial arrangements. In this sense, social media operates as a material-discursive apparatus and as a socio-technical environment through which subjectivities are materialized, circulated, and reconfigured.

The findings point to platform-specific dynamics. TikTok appears to be more frequently used by recruitment agencies to connect with candidates, showcase recruitment processes, and circulate job opportunities, whereas Instagram is more often used to present curated promotional content aimed at employers. At the same time, these platforms are differently appropriated by nannies themselves. While Instagram tends to function as a more formal space of

self-presentation, TikTok emerges as a site for more informal, playful, and affective forms of self-expression. In this way, different platforms support distinct modes of visibility and participation, shaping how identities take form and are evaluated.

Within these digital spaces, recruitment agencies and employers play a central role in provisionally stabilizing idealized nanny figures through the circulation of marketable images aligned with dominant expectations of care, professionalism, and obedience. Such portrayals are sustained through recurring visual formats, narratives, and modes of presentation that render certain forms of labor and conduct desirable and legible. While nannies participate in these structured performances, their independent social media practices also generate variations that rework dominant expectations from within. These dynamics suggest that idealization, actualization, and subversion operate not as discrete stages but as overlapping configurations shaped through ongoing engagements between actors, platforms, and material conditions.

This study contributes empirically to research on migrant care labor in Türkiye's digitalized nanny market, theoretically to debates in digital labor studies, and methodologically to social media research by advancing a performativity-oriented analytical approach. The use of a Baradian lens shifts the focus from what identities are to how they come into being, foregrounding the boundary-drawing practices through which relations between actors, roles, and meanings are continuously configured. Rather than treating identity as a stable attribute or a purely representational construct, this study shows that subjectivities emerge as contingent effects of socio-material arrangements. In doing so, it highlights how digital platforms both mediate care labor and participate in producing the conditions through which labor, identity, and power are organized and contested.

1 See UNICEF (2011: 44).

2 Roughly two-thirds of the posts come from Instagram, while one-third comes from TikTok. Recruitment agencies produce the majority of the posts (around 75%), whereas nannies create most of the remaining content, along with a smaller number of posts by employers. This distribution reveals the visibility and accessibility of different actors within the digital care market, and we selected the posts based on their analytical relevance.

3 The limited participation of Turkish women in the country's live-in care sector is linked to their male relatives' disapproval in the conservative and patriarchal cultural context of the country (Özyeğin, 2001).

4 Although there is limited documentation on the rise of social media accounts for recruitment agencies in Türkiye, an examination of the Instagram profiles analyzed in this study suggests that they began using the platform in the late 2010s, while their use of TikTok dates to the early 2020s.

5 For a detailed critique of Goffman's essentialism, see Marabelli and Page (2018).

6 'Intra-action' is a term coined by Karen Barad (2007: 33) to challenge the traditional understanding of interaction. While interaction implies the existence of pre-existing entities that interact with each other, intra-action emphasizes the inseparability and mutual constitution of entities within phenomena. Intra-action recognizes that entities emerge and take shape through their entanglement with one another, and their boundaries, properties, and identities are not fixed or predetermined. It emphasizes the dynamic and the ongoing flow of agency and becoming, where entities are constantly co-constituting and reconfiguring each other through their intra-actions.

7 To elaborate on Barad's discussion of representationalism, see Markula (2023), who examines how agential realism enables the conceptualization of bodies in motion as both material entities and carriers of sociocultural meaning, and how physically active bodies materialize through performative intra-actions.

References

Akalın, A. (2007). Hired as a caregiver, demanded as a housewife: Becoming a migrant domestic worker in Türkiye. *European Journal of Women's Studies*, 14(3), 209–225. https://doi.org/10.1177/1350506807079011

Anonymized Instagram post. (2023). This is for those who say nannies earn money without doing anything [Instagram Reel]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access Instagram content.

Anonymized TikTok post. (2024). The performance we put on to prevent our nanny from quitting [TikTok video]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access TikTok content.

Anonymized Instagram and TikTok posts. (2023–2026). Recruitment agency video content featuring nanny candidates in studio settings [Social media posts]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access social media content.

Anonymized Instagram posts. (2026). Recruitment agency social media templates presenting nanny attributes [Instagram posts]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access Instagram content.

Anonymized Instagram posts. (2026). Nanny candidates across different spatio-material settings [Instagram posts]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access Instagram content.

Anonymized TikTok posts. (2023–2025). Marina's everyday life at work [TikTok videos]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access TikTok content.

Anonymized Instagram posts. (2022–2025). Evangelina's life in Türkiye [Instagram posts]. Retrieved April 2026, from anonymized open-access Instagram content.

Arat-Koç, S. (1990). Importing housewives: Non-citizen domestic workers and the crisis of the domestic sphere in Canada. In M. Luxton, H. Rosenberg, & S. Arat-Koç (Eds.), *Through the kitchen window: The politics of home and family* (pp. 81–103). Toronto: Garamond Press.

Barad, K. (2003). Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs*, 28(3), 801–831. https://doi.org/10.1086/345321

Barad, K. (2007). *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Durham, NC: Duke University Press.

Bennett, J. (2010). *Vibrant matter: A political ecology of things*. Durham, NC: Duke University Press.

Bhandari, A., & Bimo, S. (2022). Why's everyone on TikTok now? The algorithmized self and the future of sociality on social media. *Social Media + Society*, 8(1), 1–11. https://doi.org/10.1177/20563051221086241

Bora, A. (2010). *Kadınların sınıfı: Ücretli ev emeği ve kadın öznelliğinin inşası* [The class of women: Paid housework and the construction of women's subjectivity]. Istanbul: İletişim Yayınları.

Braidotti, R. (2013). *The posthuman*. Cambridge: Polity.

Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.

Cheney-Lippold, J. (2011). A new algorithmic identity: Soft biopolitics and the modulation of control. *Theory, Culture & Society*, 28(6), 164–181. https://doi.org/10.1177/0263276411424420

Coole, D., & Frost, S. (Eds.). (2010). *New materialisms: Ontology, agency, and politics*. Durham, NC: Duke University Press.

Curran, J., Fenton, N., & Freedman, D. (2012). *Misunderstanding the Internet*. London: Routledge.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. (B. Massumi, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deniz, A. (2018). Filipina nanny migration to Türkiye: Understanding the role of intermediary agencies. *Turkish Journal of Geographical Sciences*, 16(2), 289–301. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000203

van Dijck, J. (2009). Users like you: Theorizing agency in user-generated content. *Media, Culture & Society*, 31(1), 41–58. https://doi.org/10.1177/0163443708098245

Dolphijn, R., & van der Tuin, I. (2012). *New materialisms: Interviews and cartographies*. Ann Arbor: Open Humanities Press.

Ehrenreich, B., & Hochschild, A. R. (Eds.). (2003). *Global woman: Nannies, maids, and sex workers in the new economy*. New York: Metropolitan Books.

Erdoğdu, S., & Toksöz, G. (2013). *The visible face of women's invisible labour: Domestic workers in Turkey*. Geneva: International Labour Office. Retrieved from https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_protect/%40protrav/%40travail/documents/publication/wcms_222892.pdf

Federici, S. (2012). *Revolution at point zero: Housework, reproduction, and feminist struggle*. Oakland: PM Press.

Foucault, M. (1975). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Vintage Books.

Goffman, E. (1956). *The presentation of self in everyday life*. University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre.

Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. J. Boczkowski, & K. A. Foot (Eds.), *Media technologies* (pp. 167–194). Cambridge, MA: MIT Press.

İçduygu, A., Erder, S., & Gençkaya, Ö. F. (2009). *Türkiye'nin uluslararası göç ve sığınma politikaları 1923–2023*. Ankara: TÜBİTAK.

Kim, Y. (2017). *Childcare workers, global migration and digital media*. London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315107301

Lasén, A., & García, A. (2015). "…but I haven't got a body to show": Self-pornification and male mixed feelings in digitally mediated seduction practices. *Sexualities*, 18(5–6), 714–730. https://doi.org/10.1177/1363460714561720

Lather, P., & St. Pierre, E. A. (2013). Post-qualitative research. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 26(6), 629–633. https://doi.org/10.1080/09518398.2013.788752

Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. New York: Oxford University Press.

Lutz, H. (2002). At your service madam! The globalization of domestic service. *Feminist Review*, 70, 89–104. https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400004

MacLure, M. (2013). Researching without representation? Language and materiality in post-qualitative methodology. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 26(6), 658–667. https://doi.org/10.1080/09518398.2013.788755

Marabelli, M., & Page, X. (2018). Performing identity through social media: A sociomaterial perspective. IFIP 8.2 Conference. https://doi.org/10.2139/ssrn.3134979

Markula, P. (2023). Human bodies in motion: The performative intra-actions of materialization. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, 23(2), 146–156. https://doi.org/10.1177/15327086221144790

Mendelson, A., & Papacharissi, Z. (2011). Look at us: Collective narcissism in college student Facebook photo galleries. In Z. Papacharissi (Ed.), *A networked self: Identity, community, and culture on social network sites* (pp. 251–273). New York: Routledge.

Özyeğin, G. (2001). *Untidy gender: Domestic service in Türkiye*. Philadelphia: Temple University Press.

Parreñas, R. (2015). *Servants of globalization: Migration and domestic work*. Redwood City: Stanford University Press.

Rollins, J. (1985). *Between women: Domestics and their employers*. Philadelphia: Temple University Press.

Safuta, A. (2016). Migrant domestic services and the revival of Marxist feminisms. *DiGeSt: Journal of Diversity and Gender Studies*, 3(1), 17–38. https://doi.org/10.11116/jdivegendstud.3.1.0017

Souralová, A. (2015). An employer sui generis: How placement agencies are changing the nature of paid childcare in the Czech Republic. In A. Triandafyllidou & S. Marchetti (Eds.), *Employers, agencies and immigration: Paying for care* (pp. 151–168). Ashgate.

St. Pierre, E. A. (2021). Post qualitative inquiry, the refusal of method, and the risk of the new. *Qualitative Inquiry*, 27(1), 3–9. https://doi.org/10.1177/1077800419863005

Turkish Statistical Institute. (2022). *International migration statistics*. Retrieved April 2026, from https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararasi-Goc-Istatistikleri-2022-49457

UNICEF. (2011). *Türkiye'de çocukların durumu raporu [Report on the status of children in Türkiye]*. Retrieved April 2026, from https://abdigm.meb.gov.tr/projeler/ois/egitim/032.pdf

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 349-365
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.281
Article type: Research Article

Received: 16.12.2025
Accepted: 04.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Nihal Yeniad*

A Thematic Analysis of Five-Minute Speech Samples in the Transition to Motherhood

Anne Olma Sürecinde Beş Dakikalık Konuşma Örneklerinin Tematik Analizi

Abstract

This study longitudinally examined the parenting expectations and experiences of first-time mothers who psychologically struggled in the postpartum period (N =16). The Five-Minute Speech Samples were collected during the prenatal and postnatal periods and thematically analyzed. The analyses revealed three overarching themes: (1) while most mothers experienced rich, intense, and ambivalent emotions as they constructed their maternal role, some believed they needed to feel consistently positive based on the assumption that the baby could sense their emotional state; (2) some mothers longed for their former, 'free' childless lives, whereas others embraced this new role feeling empowered and fulfilled; and (3) parenting representations were shaped under the pressure of 'intensive mothering' ideologies and the shadow of "expert" advice that could conflict with one another and with women's own intuitions. Overall, the findings point to the importance of centering women's subjectivity in programs aimed at supporting maternal mental health.

Öz

Bu çalışma, ilk kez anne olan ve doğum sonrası psikolojik olarak zorlanan kadınların (N = 16) ebeveynliğe ilişkin beklenti ve deneyimlerini boylamsal olarak incelemektedir. Beş Dakikalık Konuşma Örnekleri gebelik ve doğum sonrası dönemlerde toplanmış ve tematik olarak analiz edilmiştir. Analizler üç temel temayı ortaya çıkarmıştır: (1) Çoğu anne, bu rolü inşa ederken zengin, yoğun ve ikircikli duygular yaşamakta; öte yandan bazıları bebeğin onların duygu durumunu hissettiği varsayımıyla sürekli iyi hissetmeleri gerektiğine inanmaktaydılar. (2) Kimi anneler çocuksuz, 'özgür' yaşamını özlemekte, diğerleri ise bu yeni rolü güçlü ve tamamlanmış hissederek kucaklamaktaydılar. (3) Ebeveynlik temsilleri, 'yoğun annelik' ideolojisinin baskısı ve birbiriyle ve kadınların sezgileriyle çelişebilen 'uzman' önerilerinin gölgesinde kalmış görünmekteydi. Bulgular, anne ruh sağlığına odaklanan programların, ebeveynlik rolünü inşa eden kadınların öznelliğini merkeze koymasının önemine işaret etmektedir.

Keywords
Transition to Parenthood, Idealized Motherhood, Five Minute Speech Sample, Thematic Analysis, Postpartum Depression

Anahtar Kelimeler
Ebeveynliğe Geçiş, Yüceltilen Annelik, Beş Dakikalık Konuşma Örneği, Tema Analizi, Doğum Sonrası Depresyon

* Boğaziçi Üniversitesi, nihal.yeniad@boun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9828-4731.

Introduction

The transition to parenthood involves profound mental, physical, relational, and social changes (Parfitt & Ayers, 2014). First-time parents, lacking prior caregiving experience, may face heightened uncertainty and risk for postpartum depression (PPD) (Epifanio et al., 2015). Discrepancies between expectations and reality often trigger distress, including sadness, irritability, fatigue, and feelings of inadequacy (Doherty et al., 2025). Qualitative evidence shows that many women with perinatal depression feel they are failing to be the "perfect mother" and conceal symptoms to avoid stigma (Adlington et al., 2023). Modern parenting norms emphasize prioritizing the child's needs, with "intensive mothering" promoting child-centered, emotionally and financially demanding practices (Hays, 1996; Luijk & Roseboom, 2025). This 'supermom' ideal, portraying motherhood as universally fulfilling, ignores the complex, often painful realities of early parenting and is linked to maternal depression and burnout (Henderson et al., 2015; Rizzo et al., 2012).

Prevalence studies showed that one out of six women suffer from depression during the first 3 months after birth (Gavin et al., 2005). However, as Halbreich and Karkun (2006) argue, the commonly cited average prevalence rate of PPD (10–15%) does not accurately reflect its true global prevalence due to considerable variability in reporting. Especially in Majority World countries, PPD is more likely to be overlooked as parental mental health often receives limited attention. Türkiye is one of the Majority World countries where 23.8% of mothers suffer from PPD (Karaçam et al., 2018; Özcan et al., 2017). Nevertheless, stigma that equates good mothering with self-sacrifice and emotional resilience remains a pervasive barrier for women to verbalize their authentic experiences in the parenting role (Dennis & Chung-Lee, 2006). Few studies have examined how Turkish first-time mothers experience the transition to motherhood. Girgin-Kardeş (2024) found that academic mothers with postnatal depression reported emotional isolation, loss of autonomy, and conflicting self-perceptions, reflecting culturally shaped identity shifts. Atak and Yalçınkaya Alkar (2021) highlighted the dual role of extended family and spousal support in easing postpartum adjustment while also creating ambivalence and strain. Similarly, Türe and Şahin-Acar (2017) showed that anxieties around motherhood and child-rearing were strongly influenced by broader societal concerns and national pessimism (i.e., uncertainty regarding the country's socio-political and economic future).

Given the multifaceted nature of these maternal experiences, utilizing methodological tools that can capture such nuanced internal representations becomes essential. The Five-Minute Speech Sample (FMSS) provides an effective method for capturing these internal representations, as parents speak uninterrupted about their child and parenting while their narratives are recorded, transcribed, and analyzed for both content and process (Sher-Censor, 2015; Weston et al., 2016). It provides an open space that encourages authentic reflection on everyday re-

lational dynamics, is accessible across educational backgrounds, and can be administered in person or via phone, making it suitable for families facing logistical constraints (e.g., Greenlee et al., 2023; Rea et al., 2020). Methodologically, although structured interviews provide rich detail, they are frequently prone to social desirability bias and lengthy administration times. In contrast, the FMSS as a brief and non-directive tool that captures a İpsychological snapshot' of internal representations with minimal interviewer interference. While the tool's efficacy in predicting clinical outcomes is well-established (Weston et al., 2016), its application in qualitative research remains surprisingly sparse. Existing qualitative FMSS studies have predominantly focused on parents of children with atypical development (e.g., Kovac, 2018; Perez et al., 2014), leaving a significant gap in the literature regarding the normative transition to motherhood. Given that the discrepancy between parenting expectations and lived experiences is a known risk factor for maternal mental health (Doherty et al., 2025), there is a clear need to investigate whether this clinically useful and time-efficient method can capture the psychological complexity of becoming a mother as comprehensively as traditional structured interviews.

Given that maternal mental representations evolve alongside maternal identity and mother-infant bonding (Trapolini et al., 2008), longitudinal qualitative analyses of the FMSSs may provide nuanced insights into the unfolding psychological experience of parenthood. By providing an uninterrupted space for speech, the FMSS captures not only the explicit content of a mother's narrative but also the implicit affective tone through (i.e., long pauses, abrupt changes in topic or emotional intensity). This is particularly valuable in a longitudinal design as it allows for the identification of subtle shifts of representations over time. Previous meta-syntheses of qualitative studies show common postnatal themes that are intense and fluctuating emotions, social adaptation, high support needs, isolation, and a mismatch between expected and actual help (Adlington et al., 2023; Finlayson et al., 2020), however these findings may not fully reflect mothers in underrepresented Majority World contexts (Casella et al., 2025). In these countries it is likely that maternal psychological struggles might be driven by the conflict between traditional expectations of communal child-rearing and the emerging 'intensive mothering' ideals particularly for highly-educated groups.

This study explores how highly educated, urban women in Türkiye negotiate the transition to motherhood while experiencing significant postnatal distress. To understand these experiences, one must consider the unique dynamics of the Turkish urban family. The Turkish family is defined by 'emotional interdependence', where strong cohesion serves as a primary source of mutual support (Kağıtçıbaşı, 2005). Within this framework, childrearing typically fosters an 'autonomous-relational' self, balancing a child's independence with the family's collective needs. However, as Sümer et al. (2021) note, Turkish parenting has been shifting toward a model that centers the 'psychological value' of the child and emotional attunement rather than traditional obedience. This transition may place a heavy psychological strain on mothers, especially as it aligns with the global rise of intensive mothering' that requires a hy-

per-vigilant and labor-intensive approach to raise a 'perfect' child (Luijk & Roseboom, 2025). Ultimately, this study aims to reveal how these mothers reconcile their own professional and personal identities with these sociocultural demands during a period of heightened vulnerability.

Method

Participants

The data for this study came from a larger project that recruited 113 first-time mothers via convenience sampling. Eligibility required being primiparous and at least 20 weeks pregnant. Ninety-seven participants completed the FMSS and parental questionnaires at both time points. From this pool, the mothers scoring 22 or above on the Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D) postpartum were included in the present analysis since the main aim was to explore subjective experiences of motherhood construction among women who had been struggling in this new role. The CESD score that was reported in the postpartum period was used as an indicator of psychological distress and emotional strain. Participants' postpartum depression scores as well as sociodemographic characteristics are displayed in Table 1.

Table 1
Sociodemographic Characteristics of Participants and Their Families

ID	Mother Age	Mother Educ	Profession	Employed	Partner's educ	Partner's profession	Financial concern	Post Depression
10	29	U	Banker	Yes	U	Banker	3	31
13	25	M	Faculty	Yes	M	Faculty	1	25
14	31	U	Counselor	Yes	V	Project expert	3	31
19	29	U	Architect	No	U	Trade	2	30
24	27	U	Lawyer	No	H	Artisan	4	25
37	27	U	Homemaker	No	M	Engineer	1	34
38	25	M	Engineer	No	M	Banker	2	25
40	33	M	Banker	Yes	U	Engineer	3	45
56	26	U	Biologist & Chemist	No	U	Human Resources	2	39
58	34	U	Teacher	No	V	TV employee	4	23
69	33	M	Research assistant	Yes	M	Research assistant	3	30
72	32	U	Banker	Yes	U	Teacher	3	33
75	25	U	Engineer	No	U	Engineer	1	28
80	36	U	Designer	No	U	Investment specialist	4	39
83	30	U	Social Worker	No	U	Teacher	3	29
92	29	M	Faculty	Yes	M	Banker	2	22

Notes. M: Master's degree, U: University, V: Vocational School (Pre-university). Financial concern 1: Not at all to 4: Very much

Instruments

Five Minute Speech Sample (FMSS)

The FMSS requires parents to talk for five minutes describing their child and their relationship with him or her (Gottschalk, & Gleser, 1969). Specifically, the interviewer gives the following instruction: "*I'd like to hear your thoughts and feelings about your baby, in your own words and without my interrupting with any questions or comments. When I ask you to begin, I'd like you to speak for 5 minutes, telling me what you think your baby is like and how the two of you get along together*". If the parent stops before five minutes or is silent for 30 seconds, the researcher points to a written display of these instructions. The instruction was revised to future tense for the prenatal interview. The interviews were audio-recorded and verbatim transcribed.

The Center for Epidemiologic Studies Depression Scale (CES-D)

The CES-D (Radloff, 1977) is a 20-item self-report scale assessing depressive symptoms such as low mood, loneliness, sleep problems, hopelessness, and appetite loss. Items are rated on a 4-point scale with scores ranging from 0 to 60 and a cut-off of 22 indicates clinically significant symptoms. The Turkish adaptation by Tatar and Saltukoğlu (2010) showed good reliability (Cronbach's α = .89; split-half = .80; two-week test-retest = .69). In this study, the mean and standard deviation (SD) scores of depressive symptoms were 23.3 (SD = 13.1) and 30.3 (SD = 6.33) at prenatal and postnatal assessments, respectively.

Procedure

Ethics Ethical approval was obtained from the Social and Life Sciences Human Research Ethics Committee of the university, where the author has served as a full-time faculty member (registration number: 2018/12), as well as from the Ministry of Health in Istanbul (registration number: 23/08/2019-4453). Participants were recruited in collaboration with perinatologists, gynecologists and midwives as well as through social media. All participants provided written informed consent prior to data collection.

Assessments were conducted when the participants were 36 weeks pregnant and at 4 months following childbirth. Prenatal assessments were conducted in quiet, convenient settings, such as the participant's home, an unoccupied hospital room, or their workplace, while postnatal assessments were conducted at home. Mothers completed a brief demographic questionnaire, provided the FMSSs and filled out a booklet containing questionnaires on mother and infant outcomes at both time points. Participants lacking speech samples at both time points were excluded. Data was collected between January 2019 and May 2020. The study was funded by the Scientific Research Projects Start-Up Grant of the university (project number: 14582).

Data Analysis

The thematic analysis proceeded in two phases using an inductive approach guided by Braun and Clarke (2006) followed by a deductive rereading. Two researchers (i.e., the author and a second researcher, who has a master's degree in psychological counseling and research experience with mothers and toddlers) attended the verbatim speech samples with a focus on observing commonalities as well as differences from prenatal to postnatal accounts. None of them took any role in interviews or data collection, so they were completely free of any possible influence arising from interactions with the participants. First, verbatim speech samples were reviewed for familiarization and initial ideas. The author engaged in multiple rounds of active reading before initial coding began, thereby supporting credibility through prolonged engagement with the data. Second, she conducted open-coding of the relevant segments in Atlas.ti, generating preliminary codes (e.g., anxieties/fear about new responsibilities; anticipation and excitement, feelings of frustration and helplessness, search online sources to gain knowledge). The initial list included 34 raw codes, which were grouped to 8 (i.e., ambivalence, negative or positive feelings, adjusting to new normal, growth and transformation, relationship with the baby, father and husband, mothering ideology, professional and practical support). The coding process was reviewed by the second researcher to ensure peer debriefing. In line with previous research in which brief speech samples were qualitatively analyzed (Greenlee et al., 2023) general remarks (e.g., "I love my baby") or descriptions of infant temperament (e.g., calm, curious or smart) were excluded as the use of behavioral traits did not offer meaningful insights into subjective representations of motherhood. Third, the author and researcher independently coded the speech samples through the initial list. Fourth, they discussed the meaning and frequency of the codes. Last, the author refined the themes and evaluated them against themes from prior meta-syntheses (Adlington et al., 2023; Finlayson et al., 2020). Eventually the three final themes out of 8 code groups were identified as described below. Disclosing the researchers' personal and professional positions enhances the credibility of the study. To ensure trustworthiness, the author reflected on her positionality as a female clinical psychologist, a mother of a 9-year-old boy and a researcher with a Ph.D. degree in child and family studies and extensive experience in early childhood intervention and parenting programs.

Findings

The thematic analysis of the speech samples revealed three overarching themes: (1) women's perceived pressure to maintain constant positivity despite navigating a rich and complex range of emotions in their new role; (2) personal and relational transformation marked by mourning the former "free" self and/or celebrating the emergence of a new identity; and (3) caregiving representations shaped by intensive mothering ideologies which, despite professional guidance, generate inner conflicts and undermine the authenticity of the maternal role.

The Pressure to Feel Constantly Positive Amid Emotional Ambivalence

Some mothers' narratives reflected a dynamic emotional journey that began with ambivalence and evolved toward deeper connection. Joyful anticipation often coexisted with fears of inadequacy for many, uncertainty about the future and worries about repeating difficult family patterns for a few. Many of them initially struggled to feel the happiness they believed was expected of them, finding that early experiences of pregnancy did not match idealized images of motherhood. After birth, most of them reported that tough feelings frequently shifted as bonding moments, such as shared eye contact or a baby's first smile began to foster a sense of awe and attachment. Yet this emerging love unfolded alongside frustration, guilt, and exhaustion, particularly when infants were difficult to soothe. A very common challenge was regulating emotions during persistent infant distress. P24 shared the emotional toll of perceived failure in the mothering role. Her narrative highlighted the stark contrast between pre-natal fantasies and postnatal reality. Initially, she framed motherhood through a lens of perfect emotional reciprocity, stating she expected her baby to be 'in love' with her. In the postnatal interview, while she maintained deep affection for her child, she experienced frequent urges to leave her responsibilities behind, accompanied by deep regret and a sense of failure regarding her maternal identity

> *She's very emotional… We sit down and cry together. Then she forgives me, I think. But I can't forgive myself…She calms down more easily with everyone. I feel like she probably hates me.*

In the first interview, P75 stated that from the beginning of her pregnancy, she tried to do everything possible to reflect the maximum amount of love toward the fetus. She felt a connection with her baby from the start and expected this bond to continue after birth, which gave her a sense of excitement. However, she began the postnatal interview by stating that she generally could not get along with her baby and that her entire time was spent trying to quiet him. As she stated, "*It was more in the beginning, like 99% of the time it was difficult and 1% it was cute. Now it has gotten like half-half.*" For a few mothers, anxiety about making irreversible mistakes or entrusting the baby to others persisted, highlighting ongoing concerns about competence and control. Broader societal fears, such as raising a child in an unpredictable or threatening world, further compounded these worries. Overall, their accounts reveal a common trajectory: early uncertainty and self-doubt gradually gave way to emotional connection, wonder, and a cautious optimism, even as practical and existential anxieties continued to shape their experiences of early motherhood.

For a few mothers who had expressed positive emotions during pregnancy, these sentiments were again articulated in the postpartum interviews. P19 expressed emotional fulfillment, however, it seemed that her sense of happiness relates to a belief she strongly holds in the importance of emotional attunement: "*I truly believe that my feelings are reflected in*

him... That's why I always try to keep myself happier and stronger." This desire for emotional synchrony suggests that she views her maternal success through the lens of her own daughterhood. Her prenatal expectations for motherhood were rooted in the "perfect bond" she had shared with her own mother. She anticipated a similar level of intuitive connection with her child, stating: "*I can feel it when she [her mother] is sick, or she [her mother] can feel it when I am sick... and I believe I will experience that same connection with my own baby.*" This belief that the mother's emotional state is directly felt by the child was echoed by others who emphasized the need to maintain positivity throughout pregnancy and postpartum, even in the face of internal struggles. Similarly, P14, who had waited a long time and had experienced a difficult journey to become pregnant, started her prenatal speech by stating that she was in a period where her worries had peaked described the intrauterine period as a time when the fetus acted as her mental companion, stating the baby could hear her inner voice and believed that the baby responded to her emotions. It is likely that she might have been striving to regulate their own emotions for the baby's sake, potentially limiting emotional authenticity. When the baby was born, however, she noticed that her mood was entirely contingent on the baby's: "*The happier [the baby] is, the happier I am. The sadder he/she is, the more depressed I get.*" It is possible that she might have experienced a sense of loss of emotional autonomy, which seems to contrast with her prenatal accounts, where she perceived the fetus as a mental companion.

Personal and Relational Transformation

The Parental Mode: Mourning the Former Self and Celebrating the New One

Mothers differed widely in how mentally prepared they felt for motherhood, revealing a spectrum from long-held anticipation to minimal prior reflection. About one third of the mothers described feeling inherently unsuited to the role, often questioning their abilities and decisions during the transition to parenthood. For example, P92 hoped she would "*switch to mother mode*" after birth but struggled postpartum, constantly questioning her decisions about breastfeeding, putting the baby to sleep, and returning to work. For a few, these insecurities were accompanied by a sense of loss of freedom and the former self they had known before childbirth creating tension between love for the baby and the challenge of constant caregiving. P24, who had planned her baby and held high expectations, said,

> *I'm glad I had the baby, but I'm struggling a lot because the baby is very demanding, I would want to give birth to another baby, but I don't want to raise another one (laughs).*

Alongside these struggles, some mothers framed motherhood as a catalyst for growth. They spoke of becoming more confident and more present, describing how the experience

prompted emotional resilience. P19 noted, "*I feel that I've become stronger with him, that maybe the self-confidence I had lost has come back since the beginning of my pregnancy*," and described the experience as "*motherhood madness*" that fostered self-development after childbirth. Although P72 prenatally expressed significant anxiety regarding her lack of experience and prior interest in childcare she realized that the daily demands of caring for an infant fostered a newfound appreciation of the present moment, replacing future-oriented anxieties with a deeper engagement in everyday interactions.

Partner as a Helper, Rival and/or Lover

Few mothers highlighted their partners' roles in caregiving, describing both support and ambivalence. While partner support was often viewed as a functional resource, the narratives suggested that the partner's presence also plays a complex role in shaping maternal identity and ambivalence. For some, the transition from a dyadic to a triadic focus provided a sense of continuity and shared resilience. During the prenatal interview, P92's initial uncertainty about entering 'mom mode' quickly shifted from a dyadic concern to a triadic perspective. Drawing on her strong foundation with her husband as childhood friends, she envisioned their future as a trio filled with fun and humour. This prenatal optimism translated into a balanced postnatal reality, where she emphasized their shared caregiving roles by noting, "*I think the only thing I can do that he can't is breastfeeding. Other than that, he helps a lot with everything.*" Prenatally, P75 highlighted her husband's calming presence and reassurance as essential tools for coping with temporary challenges of early motherhood. However, this reliance on her partner took an unexpected turn postnatally; while his support was initially a stabilizing force, she later expressed mixed feelings and a sense of exclusion as the infant showed a distinct preference for him, noting "*She doesn't look at me like she looks at her father.*" P72 also expressed admiration mixed with subtle jealousy: "*When she sees him at the door, she starts giggling… On one hand, I like it… But still, I can't say I don't wonder whether I might get jealous.*" Although only one participant explicitly discussed her couple relationship her account implies that the persistence of the partner relationship can serve against maternal self-loss. P40, who emphasized that her romantic love for her husband remained intact in the postpartum interview, challenging a common societal assumption that maternal love supersedes and replaces romantic attachment.

> *I love my son very much; he means so much to me. But the love I have for my husband is very different. For me, the concepts didn't get mixed up. People say that the kind of love you feel for your child is so unique that you won't feel anything like it for anyone else but that wasn't the case for me.*

Although these accounts offer a glimpse into the complex role of the partner in maternal personal and relational adaptation, the limited data in this study means these conclusions should be treated with caution.

Idealized Motherhood or Parenting by the Book

Most of the mothers articulated a caregiving ideology that emphasized the prioritization of their children's emotional and developmental needs. Some focused on intentional preparation and the enactment of maternal love. P75, for example, described how she engaged in extensive research during pregnancy to "*do things better and more correctly*," with the aim of fostering a loving environment from the start:

> *Starting from pregnancy, I tried to do things that would reflect my love for the baby to the maximum extent... I believe that a healthy individual is raised by first establishing a loving relationship with their mother.*

This approach illustrates an ideal of informed, emotionally expressive motherhood as central to raising a well-adjusted child. However, postnatally, the idealized bond she had built through books and research shifted toward frustration. She found the baby's constant need to be happy and her own difficulty understanding his cues overwhelming. When left alone with the infant for long periods, she felt her patience running out; as a result, she frequently went out to visit neighbours to escape the pressure of the intense, and at times suffocating, dyadic relationship. In P75's case, the 'correct' motherhood she envisioned through research was probably replaced by the overwhelming and isolating reality of the postnatal period.

About half of the participants expressed a strong appreciation for web-based resources and books as vital tools for gaining information about parenting and childcare. With little prior experience to draw upon, these mothers frequently engage in a continuous search for reliable information, consulting both professional sources and peer networks in an effort to make informed decisions. P19, for instance, stated in the postpartum interview that she even started looking into workshops that are designed for babies:

> *I feel that I should be able to provide him with a really good education and everything that can stimulate his intelligence from now on, so that I can contribute to him in the future."*

The constant pursuit of knowledge, however, could give rise to tensions between externally provided advice and maternal instincts for a few mothers. While healthcare professionals offer standardized guidance, mothers may find that such advice does not always align with their intuitive understanding of their child's needs. These conflicts are further complicated by

mothers' growing awareness of the individuality of each child. As a first-time mother with no prior baby care exposure, P80 tried to learn from books, which sometimes created "*information pollution.*" She emphasized that she felt overwhelmed by the conflicting advice:

> *Some say don't pick them up every time they cry. Others say the baby wants love. Especially why shouldn't you give that love every time? Of course, people get confused and wonder what they should do.*

Likewise P19 noted in the postpartum period, "*There are so many details that sometimes I wonder if I should stop overanalysing and just go with the flow.*" These accounts highlight how conflicting expert advice and a focus on micro-level details create a cognitive overload for mothers who reported high levels of psychological distress.

A Thematic Comparison of Prenatal and Postnatal Narratives

Regarding the first theme, which encompasses the affective range and depth of the transition to motherhood, participants prenatally expressed concerns regarding new responsibilities and a fear of parental incompetence. Postnatally, these narratives shifted to emphasize feelings of frustration, helplessness, isolation, and exhaustion. While a few mothers reported prenatal ambivalence stemming from unplanned pregnancies, postpartum ambivalence manifested as a complex coexistence of gratitude and resentment or guilt. Under the second theme, personal and relational transformation, the prenatal focus of many mothers centered on preparing for the infant or questioning their readiness for this new life stage. Following childbirth, this focus transitioned toward adjusting to a 'new normal' and redefining the self, a process characterized by personal growth for some, yet marked by longing or even mourning for others. Moreover, while half of the mothers discussed interactions with the fetus prenatally, almost all did so postnatally. However, these postpartum accounts were frequently coupled with perceived communication difficulties, specifically regarding the challenge of accurately interpreting the infant's needs. Finally, with respect to the third theme, idealized motherhood, the 'good mother' ideology held by most mothers during pregnancy was voiced by only a few in the postpartum period. Notably, the perceived need for professional guidance and the tension between maternal intuition and expert advice remained consistent across both assessment points.

Discussion

This study examined the parenting expectations and experiences of first-time mothers who psychologically struggled in the postpartum period. The findings indicate that first-time mothers experience early motherhood under strong pressure to remain emotionally positive while

holding profound ambivalence, gradually forming emotional bonds amid ongoing self-doubt, anxiety, and societal fears. Furthermore, motherhood involves deep personal and relational transformation marked by mourning or redefining the former self, renegotiating partner relationships, and managing caregiving ideals shaped by intensive mothering ideologies and standardized guidance that often generate inner conflict and constrain maternal authenticity.

Rich Repertoire of Feelings, Yet Constant Need for Positivity

Mothers who reported high levels of postpartum distress had expressed a wide range of emotions, from joy and gratitude in carrying a baby to fears of new responsibilities, making mistakes, and protecting their child from potential harm. After birth, exhaustion often led to frustration and feelings of inadequacy. These themes align with the previous meta-synthesis theme of "riding emotional rapids" (Finlayson et al., 2020). Longitudinally, some mothers' prenatal anxiety shifted to positive emotions through bonding, while for others it turned to frustration or regret. Some endorsed the belief that "*I must be well so my baby can be well*," reflecting a restrictive view of maternal well-being that equates distress with poor motherhood. Yet research shows that occasional emotional dissonance is normal and even beneficial when repaired (Tronick & Reck, 2009), whereas only chronic distress harms development (Goodman & Garber, 2017). Internalizing the need for constant positivity may hinder mothers from embracing the authentic complexity of maternal emotions, a dynamic noted in previous studies of cognitive processes of depressed mothers (Derella & Milan, 2021) and reinforced in Türkiye's interdependent cultural context, where maternal emotion regulation is often perceived as directly tied to the well-being of the child (Sunar & Fişek, 2005). Few mothers also voiced concerns about raising a child in today's world or specifically in Türkiye, noting fears that a society perceived as lacking ethical principles could harm their children. Over the past decade, political instability and global crises have contributed to a sense of hopelessness among educated families, prompting many to emigrate (Metin, 2023). These findings align with research showing that maternal distress is shaped not only by individual and family factors but also by broader political and ecological contexts (Bronfenbrenner, 2009; Türe & Şahin Acar, 2017).

The Parental Mode: Grief for Some, Growth for Others

The second grand theme aligns with prior research showing that the transition to motherhood involves identity redefinition, relationship shifts, and personal growth (Finlayson et al., 2020). Some mothers longed for their pre-motherhood selves and freedom, while others found the experience empowering, viewing emotional fluctuations as catalysts for growth. These patterns reflect Mercer's (2004) 'Becoming a Mother' model, which frames motherhood as a developmental process of emotional and identity transformation. Some mothers' gratitude for their

husbands' childcare involvement suggests that, despite high education, paternal participation is often viewed as support rather than task sharing. In Türkiye, even urban couples with more egalitarian views typically maintain mothers as primary caregivers regardless of education or employment (Fişek, 1991; Sunar & Fişek, 2005).

First-time Mothers: Informed and Confused

Accounts of mothers experiencing postpartum distress seem to be in line with global trends in intensive mothering, now a mainstream parenting ideal (Luijk & Roseboom, 2025). Parenting perfectionism has been linked to burnout and depression (Henderson et al., 2015; Rizzo et al., 2012), and some mothers feared that even minor mistakes could leave permanent harm ("*Once you leave a mark, it will never change.*"). This pressure is amplified by contemporary expectations of constant effort to secure children's success (Office of the Surgeon General, 2024). Mothers without role models often entered this 'marathon' by over-researching and seeking professional advice (Price et al., 2017), yet many reported that the flood of information created confusion when it conflicted with their instincts. As Luijk and Roseboom (2025) note, parents today face abundant guidance but remain uncertain about what is 'normal' prompting professional consultations even for typical behaviors.

Limitations and Future Directions

This study has some limitations. First, participants were recruited through convenience sampling, limiting generalizability to socioeconomically disadvantaged mothers. Since most gave birth in private hospitals, their relatively easy access to healthcare may explain why previously reported concerns about postnatal care did not emerge (Finlayson et al., 2023). Second, postpartum depressive symptoms were identified through self-report rather than clinical diagnosis, meaning findings cannot be generalized to clinical samples. Third, prenatal interviews were conducted by three graduate students in varying settings, which may have introduced interviewer or context-related biases (e.g., sense of privacy). Specifically, the interviewers' different interpersonal styles or dress choices which are visible markers of socio-cultural identity (e.g., absence or presence of a headscarf) in the context of Türkiye may have subtly influenced the degree of participant self-disclosure.

The sample's high education and access to healthcare raise questions about the applicability of the FMSS to more diverse groups. The complexity or nature of the themes identified in this study may relate to the psychological mindedness of this highly-educated group. In contrast, parents with lower levels of education may not feel as comfortable expressing themselves in the unstructured format of the FMSS or they might express their psychological distress through different modalities that may not be fully captured through speech samples. Second,

future research should take potential bias of different interviewers and settings into account to minimize potential confounding effects. Finally, since participants were drawn from a community sample without clinical diagnoses, future work should consider mothers' psychiatric histories and medical conditions for more robust conclusions.

Conclusion

Despite its brevity, the FMSS seems capable of providing nuanced insights regarding the transition to motherhood in Türkiye. In line with previous cross-sectional findings (see Finlayson et al., 2023), many mothers described ambivalence, fluctuating between joy, fear, and guilt while trying to manage new responsibilities and pressures to remain positive for their infants' healthy development. Some struggled with self-doubt and loss of autonomy, whereas others experienced empowerment and growth in this new role. Their caregiving ideals often reflected the "intensive mothering" ideology, marked by over-researching and striving for perfection, which at times clashed with maternal instincts. Support from partners seems vital for coping with isolation of urban life and self-doubt, although it may trigger subtle jealousy or competition for the baby's attention. It seems that idealized notions of constant maternal happiness; beliefs about not being "born to be a mother" and over-reliance on professional guidance might be potential stressors during the transition to parenthood. Intervention programs focusing on parental mental health should acknowledge mothers' subjectivity and frame motherhood as an authentic experience that each woman constructs and reconstructs over time on her own way.

References

Adlington, K., Vasquez, C., Pearce, E., Wilson, C. A., Nowland, R., Taylor, B. L., Spring, S., & Johnson, S. (2023). 'Just snap out of it' – the experience of loneliness in women with perinatal depression: A Meta-synthesis of qualitative studies. *BMC Psychiatry*, *23*(1). https://doi.org/10.1186/s12888-023-04532-2

Atak, Z. B., & Yalçinkaya Alkar, Ö. (2021). Mothers' perceptions of social support during the postpartum period: A qualitative study on psychological well-being of mothers. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, *10*(4), 973–982. https://doi.org/10.37989/gumussagbil.1001380

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Bronfenbrenner, U. (2009). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Casella, C. B., Kousoulis, A. A., Kohrt, B. A., Bantjes, J., Kieling, C., Cuijpers, P., Kline, S., Kotsis, K., Polanczyk, G. V., Stein, D. J., Szatmari, P., Merikangas, K. R., Mneimneh, Z., & Salum, G. A. (2025). Data gaps in prevalence rates of mental health conditions around the world: A retrospective analysis of nationally representative data. *The Lancet Global Health*, *13*(5), e879–e887. https://doi.org/10.1016/s2214-109x(24)00563-1

De Clercq, L. E., Prinzie, P., Swerts, C., Ortibus, E., & De Pauw, S. S. W. (2021). "Tell me about your child, the relationship with your child and your parental experiences": A qualitative study of spontaneous speech samples among parents raising a child with and without autism spectrum disorder, cerebral palsy or down syndrome. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, *34*(2), 295–329. https://doi.org/10.1007/s10882-021-09800-1

Dennis, C., & Chung-Lee, L. (2006). Postpartum depression help-seeking barriers and maternal treatment preferences: A qualitative systematic review. *Birth*, *33*(4), 323–331. https://doi.org/10.1111/j.1523-536x.2006.00130.x

Derella, O. J., & Milan, S. (2021). I felt like a terrible mom: Parenting-related cognitive processes maintaining maternal depression. *Journal of Child and Family Studies*, *30*(10), 2427–2439. https://doi.org/10.1007/s10826-021-02053-8

Doherty, J., Folan, M., O'Donoghue, A., Gill, L., Sheehy, L., Brophy, C., & Coughlan, B. (2025). The early motherhood expectations versus reality study. *Families, Systems & Health*, *43*(2), 367–381. https://doi.org/10.1037/fsh0000995

Epifanio, M. S., Genna, V., De Luca, C., Roccella, M., & La Grutta, S. (2015). Paternal and maternal transition to parenthood: The risk of postpartum depression and parenting stress. *Pediatric Reports*, *7*(2), 5872. https://doi.org/10.4081/pr.2015.5872

Finlayson, K., Crossland, N., Bonet, M., & Downe, S. (2020). What matters to women in the postnatal period: A meta-synthesis of qualitative studies. *PLOS ONE*, *15*(4), e0231415. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0231415

Fişek, G. O. (1991). A cross-cultural examination of proximity and hierarchy as dimensions of family structure. *Family Process*, *30*(1), 121–133. https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1991.00121.x

Foley, S., & Hughes, C. (2018). Great expectations? Do mothers' and fathers' prenatal thoughts and feelings about the infant predict parent-infant interaction quality? A meta-analytic review. *Developmental Review*, *48*, 40–54. https://doi.org/10.1016/j.dr.2018.03.007

Gavin, N. I., Gaynes, B. N., Lohr, K. N., Meltzer-Brody, S., Gartlehner, G., & Swinson, T. (2005). Perinatal depression. *Obstetrics & Gynecology*, *106*(5, Part 1), 1071–1083. https://doi.org/10.1097/01.aog.0000183597.31630.db

Girgin-Kardeş, F. (2024). *Experiences of Turkish Academic Mothers With Postpartum Depression: A Difficult Transition From Academia to Motherhood* (Publication No. 31894168). [Doctoral dissertation, Middle East Technical University]. ProQuest Dissertations & Theses Global. https://www.proquest.com/dissertations-theses/experiences-turkish-academic-mothers-with/docview/3219341446/se-2

Goodman, S. H., & Garber, J. (2017). Evidence-Based interventions for depressed mothers and their young children. *Child Development*, *88*(2), 368-377. https://doi.org/10.1111/cdev.12732

Gottschalk, L. A., & Gleser, G. C. (1969). *The measurement of psychological states through the content analysis of verbal behavior*. Berkeley: University of California Press.

Greenlee, J. L., Stelter, C. R., Hickey, E., Burton, C., Carlson, M., & Winter, M. A. (2023). Using the three-minute speech sample to examine the parent-adolescent relationship in autistic youth: A qualitative analysis. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *54*(6), 2274–2285. https://doi.org/10.1007/s10803-023-05942-7

Halbreich, U., & Karkun, S. (2006). Cross-cultural and social diversity of prevalence of postpartum depression and depressive symptoms. *Journal of Affective Disorders*, *91*(2–3), 97–111. https://doi.org/10.1016/j.jad.2005.12.051

Henderson, A., Harmon, S., & Newman, H. (2015). The price mothers pay, even when they are not buying it: Mental health consequences of idealized motherhood. *Sex Roles*, *74*(11–12), 512–526. https://doi.org/10.1007/s11199-015-0534-5

Kağıtçıbaşı, C. (2005). Autonomy and relatedness in cultural context. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, *36*(4), 403–422. https://doi.org/10.1177/0022022105275959

Karaçam, Z., Çoban, A., Akbaş, B., & Karabulut, E. (2018). Status of postpartum depression in Turkey: A meta-analysis. *Health Care for Women International*, *39*(7), 821–841. https://doi.org/10.1080/07399332.2018.1466144

Kovac, L. (2018). *An Exploratory Analysis of a Five Minute Speech Sample of Mothers of Children with Selective Mutism*. [Doctoral dissertation, University of Central Florida]. Electronic Theses and Dissertations. 5806. https://stars.library.ucf.edu/etd/5806

Luijk, M. P. C. M., & Roseboom, T. J. (2025). Editorial: Supporting families in the first 1,000 days of life – a balancing act. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. https://doi.org/10.1111/jcpp.70041

Mercer, R. T. (2004). Becoming a mother versus maternal role attainment. *Journal of Nursing Scholarship*, *36*(3), 226–232. https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.2004.04042.x

Metin, F. (2023). Brain drain from Türkiye: Register evidence of non-returning graduates. *Research in Educational Administration and Leadership*, *8*(2), 373-419. https://doi.org/10.30828/real.1149770

Office of the Surgeon General. (2024). *Parents under pressure: The U.S. Surgeon General's advisory on the mental health & well-being of parents*. U.S. Department of Health and Human Services. https://www.hhs.gov/sites/default/ files/parents-under-pressure.pdf

Özcan, N. K., Boyacıoğlu, N. E., & Dinç, H. (2017). Postpartum depression prevalence and risk factors in turkey: A systematic review and meta-analysis. *Archives of Psychiatric Nursing*, *31*(4), 420–428. https://doi.org/10.1016/j.apnu.2017.04.006

Parfitt, Y., & Ayers, S. (2014). Transition to parenthood and mental health in first-time parents. *Infant Mental Health Journal*, *35*(3), 263–273. https://doi.org/10.1002/imhj.21443

Perez, E., Turner, M., Fisher, A., Lockwood, J., & Daley, D. (2014). Linguistic analysis of the preschool five minute speech sample: What the parents of preschool children with early signs of ADHD say and how they say it? *PLoS ONE*, *9*(9), e106231. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0106231

Price, S. L., Aston, M., Monaghan, J., Sim, M., Tomblin Murphy, G., Etowa, J., Pickles, M., Hunter, A., & Little, V. (2017). Maternal knowing and social networks: Understanding first-time mothers' search for information and support through online and offline social networks. *Qualitative Health Research*, *28*(10), 1552–1563. https://doi.org/10.1177/1049732317748314

Radloff, L. S. (1977). The CES-D scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement, 1*(3), 385-401.

Rea, H. M., Factor, R. S., Kao, W., & Shaffer, A. (2020). A meta-analytic review of the five minute speech sample as a measure of family emotional climate for youth: Relations with internalizing and externalizing symptomatology. *Child Psychiatry & Human Development*, *51*(4), 656–669. https://doi.org/10.1007/s10578-020-00964-z

Rizzo, K. M., Schiffrin, H. H., & Liss, M. (2012). Insight into the parenthood paradox: Mental health outcomes of intensive mothering. *Journal of Child and Family Studies*, *22*(5), 614–620. https://doi.org/10.1007/s10826-012-9615-z

Sher-Censor, E. (2015). Five Minute Speech Sample in developmental research: A review. *Developmental Review*, *36*, 127–155. https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.01.005

Sunar, D., & Fişek, G. (2005). Contemporary Turkish families. In U. Gielen & J. Roopnarine (Eds.), *Families in Global Perspective* (pp. 169–183). Boston, MA: Allyn & Bacon.

Sümer, N., Bal, H. M., & Cemalcılar, Z. (2021). Differences across generations and stability of values in the turbulence of social change in Turkey. In J. Tosun, B. Kittel and D. Pauknerová (Eds.), *Intergenerational Transmission and Economic Self-Sufficiency* (pp. 263–295). Palgrave Macmillan, Cham. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-17498-9_11

Tatar, A., & Saltukoğlu, G. (2010). CES-Depression scale--Turkish form. *PsycTESTS Dataset*. https://doi.org/10.1037/t25577-000

Trapolini, T., Ungerer, J. A., & McMahon, C. A. (2008). Maternal depression: Relations with maternal caregiving representations and emotional availability during the preschool years. *Attachment & Human Development*, *10*(1), 73–90. https://doi.org/10.1080/14616730801900712

Tronick, E., & Reck, C. (2009). Infants of depressed mothers. *Harvard Review of Psychiatry*, *17*(2), 147–156. https://doi.org/10.1080/10673220902899714

Türe, D. & Şahin Acar, B. (2017, August 29 - September 1). *Expecting A Baby in The Middle of Uncertainty: Semi-structured Interviews with Thematic Analysis* [Poster abstract]. 18th European Conference on Developmental Psychology, Utrecht, Netherlands. http://www.ecdp2017.nl/wp-content/uploads/sites/43/2017/08/ECDP2017-Abstract-book-V2.compressed.pdf.

Weston, S., Hawes, D. J., & S. Pasalich, D. (2016). The five minute speech sample as a measure of parent–child dynamics: Evidence from observational research. *Journal of Child and Family Studies*, *26*(1), 118–136. https://doi.org/10.1007/s10826-016-0549-8

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 367-385
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.282
Article type: Research Article

Received: 30.03.2026
Accepted: 19.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Sıla Demirci*

Duygularla Düşünmek: Türkiye'de Kadın Cinayeti Haberlerine Kronik Tanıklığın Otoetnografisi

Thinking with Emotions: An Autoethnography of Chronic Witnessing of Femicide in Turkey

Öz

Otobiyografinin bir çeşidi olarak değerlendirilen otoetnografi, araştırmacının kendi deneyimlerine odaklanarak bu deneyimleri etkileyen sosyal ve kültürel anlayışı değerlendirmeye açmasıdır. Bu çalışma, Türkiye'de kadın cinayetlerine kronik tanıklığı, kişisel yaşamışlığım (auto) aracılığıyla sosyal ve kültürel (ethno) anlamda açıklamak ve çözümlemek (graphy) amacıyla acı, öfke ve korku duyguları ile feminist bilinç oluşumu üzerine otoetnografik bir anlatıdır. Bu çalışma, on beş yaşında Özgecan Aslan cinayetine tanıklık ettiğim andan lisans dönemimde 2000'den fazla kadın cinayeti haberini veri olarak işlediğim döneme uzanan yaşadıklarımı kadın cinayeti haberlerine maruziyetimi sosyal ve kültürel olarak anlama ve açıklamayı ve bugünün diliyle yeniden değerlendirmeyi amaçlıyor. Kadın cinayeti haberlerine tanıklık sonrası süreçte yaşanılanları benim hikayem üzerinden anlatarak Türkiye'de buna her gün tanıklık eden kadınlar olarak kolektif bir deneyimin bir parçası olabileceğine inanıyorum. Bu tanıklığı Sara Ahmed'in (2014) *Duyguların Kültürel Politikası* adlı eserindeki duygu analizi çerçevesinde ele alıyorum.

Abstract

Considered a form of autobiography, autoethnography is the researcher's focus on their own experiences to open up for evaluation the social and cultural understanding that affects these experiences. This study is an autoethnographic narrative on pain, anger, and fear emotions and feminist consciousness formation, aiming to explain and analyze (graphy) chronic witnessing of femicides in Turkey through my personal lived experience (auto) in social and cultural (ethno) terms. This study aims to understand and explain my exposure to femicide news socially and culturally, spanning from my witnessing of Özgecan Aslan's murder at age fifteen to the period during my undergraduate years when I processed over 2000 femicide news stories as data. By narrating what was experienced in the process following witnessing femicide news through my story, I believe it can be part of a collective experience as women who witness this every day in Turkey. I address this witnessing within the framework of Sara Ahmed's (2014) analysis of emotions in her work *The Cultural Politics of Emotion*.

Anahtar Kelimeler
Kadın cinayetleri, otoetnografi, feminist bilinç

Keywords
Femicide, autoethnography, feminist consciousness

* TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, silaademirci@outlook.com, ORCID: 0000-0002-5025-0644.

Giriş

Türkiye'de kadın cinayetleri, toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin en uç ve geri dönüşsüz biçimini temsil eder (Taşdemir Afşar, 2016). Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu'nun verilerine göre yalnızca son on yılda binlerce kadın erkekler tarafından öldürülmüş, yüzlerce kadının ölümü ise "şüpheli" olarak kayıtlara geçmiştir (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2026). Akademik araştırmalar, 2000-2019 yılları arasında yalnızca haber kaynaklarından derlenen verilerde 1.744 kadın cinayeti vakasının belgelendiğini göstermektedir (Erbaydar ve ark., 2022). Erükçü ve ark. (2024), 2011-2019 yılları arasında 1.777 kadın cinayeti vakasını analiz ederek, her iki kadından birinin kendi hayatına dair kararlar verdiğinde öldürüldüğünü ortaya koymuştur. Bu sayılar yalnızca Türkiye'de kadın cinayetlerinin sistematik ve yapısal bir sorun olduğunu değil, aynı zamanda kadınların gündelik yaşamlarında karşı karşıya kaldıkları ölümcül tehdidin boyutunu da göstermektedir.

Kadın cinayetlerinin medya temsili, bu şiddetin toplumsal algısını şekillendirmede kritik bir rol oynamaktadır. Medya, toplumların sosyal sorunlara ilişkin algılarını biçimlendiren ve bu sorunlar hakkında kamuoyu oluşturan başlıca araçlardan biridir (Basdogan ve ark., 2021). Türkiye'de kadın cinayetlerinin medyada temsili üzerine yapılan araştırmalar, haberlerin çoğunlukla kadınların sorumluluğuna odaklandığını, failin eylemlerini haklı çıkaracak hafifletici faktörleri öne çıkardığını ve cinayetleri bireysel olaylar olarak çerçeveleyerek yapısal şiddeti görünmez kıldığını ortaya koymaktadır. Basdogan ve arkadaşlarının (2021) yaşlı kadınların öldürülmesine ilişkin 66 ana akım medya haberini analiz ettiği çalışma, Türkiye'deki medya içeriklerinin yaşçı ve cinsiyetçi önyargıların mağduru ahlaki açıdan kınanabilir ya da sorunlu olarak tasvir ettiğini, faile ise sempati ve sorumluluk muafiyeti tanıdığını göstermiştir. Bu medya temsili, kadın cinayetlerini rastlantısal, öngörülemez olaylar olarak sunar ve failsiz bir şiddet anlatısı kurma rolü üstlenerek politika değişikliğini engellemektedir.

Dolaylı travmatizasyon (vicarious trauma) literatürü, şiddet anlatılarıyla profesyonel bağlamda karşılaşmanın psikolojik maliyetlerini açıklar. Pearlman ve MacIan (1995), travma terapistleri üzerinde yaptıkları çalışmada dolaylı travmanın dünya görüşünü değiştiren, benlik algısını dönüştüren ve güvenlik hissini sarsan etkilerini ortaya koymuştur. Moran ve Asquith (2020), araştırmacıların maruz kaldığı dolaylı travmanın yalnızca görüşme süreçlerinde değil, veri kodlama ve analiz süreçlerinde de ortaya çıktığını ve araştırmacının konu ile kişisel bağının olduğu durumlarda bu maliyetin daha büyük olabileceğini bildirmiştir. Son yıllarda yapılan nörobilimsel araştırmalar ise başkalarına yönelik şiddete tanıklık etmenin bağışıklık sistemini aktive ettiğini, beyin ağlarını yeniden yapılandırdığını ve kronik sağlık sorunlarına katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur (Lux ve ark., 2026). Bununla birlikte, bu literatürde dolaylı travmatizasyon genellikle klinik kavramlarla (ikincil travmatik stres, merhamet yorgunluğu) ele alınmakta ve çoğunlukla profesyonellerin deneyimleriyle sınırlı kalmaktadır. Türkiye'de yaşayan kadınların büyük çoğunluğunun her gün haberlerden, sosyal medyadan, çevrelerinden

kadın cinayetlerine tanıklık ettiği gerçeği göz önüne alındığında bu deneyimin toplumsal bir konum ve feminist bilgi üretim pratiği olarak yeterince tartışılmadığı görülmektedir.

Feminist araştırma metodolojisi, geleneksel araştırma yaklaşımlarının bilgi üretimindeki iktidar ilişkilerini ve araştırmacının konumunu görünmez kılan varsayımlarını sorgulamaktadır (Reinharz, 1992). Otoetnografi, araştırmacının kendi deneyimlerini kültürel analiz için bir giriş noktası olarak meşrulaştıran ve "kişisel olanın politik olduğu" ilkesini radikal bir biçimde hayata geçirme potansiyeli taşıyan bir araştırma yaklaşımıdır (Ellis ve ark., 2011). Son yıllarda maruz kalınan şiddeti aktarmak amacıyla otoetnografinin kullanımının arttığı ve araştırmacıların kendi deneyimlerini akademik bilgi üretiminin bir parçası olarak konumlandırmaya başladığı görülmektedir. Boesten ve Gavilán (2024), cinsel şiddet araştırmalarında otoetnografinin gücünü tartışırken, farklı epistemolojik konumlanışların bilgiye nasıl farklı erişimler sağladığını ve araştırmacıların kişisel deneyimlerinin etik ve metodolojik çıkarımlarını da incelemişlerdir. Morrow (2024), siyahi feminist otoetnografi kullanarak kişiler arası şiddeti deneyimlemenin kesişimsel boyutlarını ortaya koymuş ve bu metodolojinin şiddet uğrayan özne için güçlendirme, güç ve destek alanlarını belirleme potansiyelini vurgulamıştır. Ancak Türkiye bağlamında, kadın cinayetlerine kronik tanıklık deneyimini otoetnografik bir yaklaşımla ele alan çalışmalar son derece sınırlıdır.

Bu çalışmada acı, öfke ve korkuyu birbirinden ayrı ve birbirini dışlayan duygular olarak değil, birlikte var olan, birbirini besleyen ve dönüştüren, feminist bilincin ve politik öznenin oluşumunda eşzamanlı rol oynayan duygular olarak ele alıyorum. Bununla beraber bu iç içe geçmişliği sorguluyorum. Kadın cinayetlerine tanıklık eden ben'in yaşadığı acı, öfke ve korkunun bedenimde nasıl şekil aldığını Ahmed'in (2014) duygu politikası çerçevesinde yeniden değerlendirmeye alıyorum. Aynı zamanda Türkiye'de kadın olarak yaşamanın gündelik gerçekliğini açıklamak, kronik tanıklık deneyiminin bedenimdeki izlerini sinsi travma kavramı (Root, 1992) ile açıklamaya çalışıyorum. En önemlisi ise kadın olarak ele almaya cesaret ettiğim bu deneyimleri bugün burada araştırmacı ve psikolog olarak nasıl anlamlandırıyor ve bu sorguları yazmaya hazırlanırken neleri soruşturuyorum, bunları inceliyorum.

Çalışma şu şekilde organize edilmiştir: İkinci bölümde çalışmanın kuramsal çerçevesi aktarılmıştır. Üçüncü bölümde otoetnografik araştırma yöntemi, veri kaynakları ve analiz süreci açıklanmakta ve araştırmacının konumu feminist epistemoloji çerçevesinde tartışılmıştır. Dördüncü bölümde, on beş yaşında Özgecan Aslan cinayetine tanıklık ettiğim andan lisans dönemimde 2000'den fazla kadın cinayeti haberini veri olarak işlediğim dönemden bugüne uzanan otoetnografik anlatım sunulmakta ve anlatım esnasında tartışılmıştır. Beşinci bölümde ise çalışmanın temel çıkarımları özetlenmekte ve gelecek araştırmalar için öneriler sunulmuştur.

Kuramsal Çerçeve

Ahmed'in (2014) *Duyguların Kültürel Politikası* adlı eseri bu çalışmanın kuramsal temelini oluşturmaktadır. Ahmed, "Duygular nedir?" sorusunun ötesine geçerek "Duygular ne ya-

par?" sorusunu sormuştur (Ahmed, 2014: 14). Bu soru ile duygular, bireysel içsel durumlar olmanın ötesine konumlandırılarak bedenler ve dünyalar arasında dolaşan, yüzeyleri biçimlendiren, sınırlar yaratan, yapışan kültürel ve politik güçler olarak yeniden konumlandırılmıştır. Ahmed'e göre duygular performatiftir. Yani sadece dünyayı tanımlamaz, dünyayı *yaparlar* (Ahmed, 2014: 242). Duyguların bir bedende barınmadığını, bedenler arasında dolaştığını öne süren Ahmed, bu dolaşımı "tesir ekonomileri" kavramıyla açıklar. Göstergeler arasındaki harekette duygusal değer birikir, yoğunlaşır ve bazı nesnelere "yapışır" (Ahmed, 2014: 62-63).

Ahmed'in acı, korku ve öfke analizleri, kadın cinayetlerine tanıklık deneyimimi anlamlandırmak için bana kritik bir çerçeve sunmuştur. Ahmed'e göre acı, dünyada nasıl ikamet ettiğimizle, meskenlerimizi oluşturan yüzeyler, bedenler ve nesnelerle nasıl bir ilişkide olduğumuzla bağlantılıdır (Ahmed, 2014: 41). Acı "bir şey hakkında"dır ve nesnelere yapışır. Bu yapışma ile belirli kelimeler ve göstergeler acıyı çağrıştırır hale gelir. Acı deneyimi, kişisel olarak yaşansa bile *özel değildir*. Acının görünen yalnızlığı, ona tanıklık edecek birine duyulan ihtiyacı ortaya çıkarır (Ahmed, 2014: 45). Ahmed'e göre acı duyumsaması *anıların* derin tesiri altındadır. Kişi bir başkasıyla karşılaşınca geçmişte yaşadığı bir travmayı hatırlayıp acı duyabilir ya da bir acısı olduğunda eski acılarının içinde buna benzer olanları arayarak neyin tanıdık neyin yabancı olduğunu karşılaştırabilir (Ahmed, 2014: 42-43). Benim anlatımımda, kadın cinayeti haberlerine tanıklığım bağlamında her yeni cinayet haberi önceki tüm kadın cinayetlerini çağırır.

Korku ise Ahmed'e (2014) göre cisimleşmiş bir deneyimdir. Bedenin küçülmesine neden olur, bazı bedenleri dünyada daha az yer kaplasınlar diye küçültür, kısıtlar (Ahmed, 2014: 90). Korku gelecekteki bir acı beklentisidir. Bize yaklaşan bir nesne, gelecekte yaralayacağını düşündüğümüz bir tehditi yansıtır. Ahmed (2014), Stanko'nun (1990) kadınların kamusal alanlara erişiminin kadınsı yaralanabilirlik beyanlarının dolaşımıyla kısıtlandığı söylemini, korkunun yalnızca bireysel bir tepki değil, bedenler arasında dolaşan, yapışan ve bazı bedenlerin hareketliliğini kısıtlarken diğerlerininkileri genişleten bir tesir politikası olduğu şeklinde yeniden değerlendirmiştir (Ahmed, 2014: 85-93). Ahmed'e göre korku bir bedenden diğerine geçebilir. O halde Türkiye'de kadın cinayetleri ve kadın cinayeti haberleri, bu korku ekonomisinin en somut kaynaklarından birini oluşturma potansiyeli taşır. Her yeni cinayeti (haberi), kadın bedenlerini biraz daha küçülten, hareket alanlarını biraz daha daraltan bir korku birikimi yaratır. Sonraki bölümlerde anlatacağım üzere benim bağlamımda bu, bir annenin korkusunun kızının bedenine yapışmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ahmed (2014) öfkeyi feminist politikalar bağlamında acıdan bağımsız düşünülemeyeceğini ifade eder. Öfke, acının yorumlanmasıdır (Ahmed, 2014: 218). Acıya herkes öfkeyle karşılık vermez ancak öfkeli olmak, yanlış giden bir şeylerin olduğunu düşünmek anlamına gelir. Acıya verilen tepki olarak öfke, incinmenin rastlantısal değil yapısal bir şiddet olarak değerlendirilmesini gerektirir. Ahmed, Lorde'un siyahi kadınların ırkçılığa karşı öfkesini analiz ederek öfkenin bilgi ve enerji dolu olduğunu, geleceğin hizmetinde eyleme dönüştürülürse özgürleştirici olduğunu vurgular (Lorde, 1984; Ahmed, 2014: 219). Ancak Ahmed, aynı zaman-

da umut olmadan öfkenin çaresizlik ya da yorgunluk hissine dönüşebileceği konusunda uyarır (Ahmed, 2014: 231). Feminist öfke, karşı olduğu şeyi adlandırır, nesnesini yaratır. Diğer bir deyişle patriyarki, toplumsal cinsiyet hiyerarşisi, erkek şiddeti gibi kategoriler öfkenin yorumlayıcı çalışmasıyla görünür hale gelir. Ama öfke nesnesine yapışık kalmak zorunda değildir. Öfkenin kendisi geleceğe, yeni olasılıklara ve dönüşüme açılabilir (Ahmed, 2014: 232-233).

Ahmed'in sunduğu bu temel analitik çerçevenin yanı sıra bu deneyimin kolektif ve ilişkisel boyutunu anlamlandırabilmek ve aktarabilmek için ek kavramsal araçlara ihtiyaç duydum. Butler'ın yas ve beden ilişkisine dair çalışması, kadın cinayeti haberlerine tanıklığın yalnızca bireysel bir acı deneyimi olmadığını, bedenler arası bağımlılık ve ortak kırılganlık üzerinden şekillenen politik bir deneyim olduğunu anlamamı mümkün kıldı. Butler, yas ve beden ilişkisini açıklarken bedensel kırılganlık (*vulnerability/precariousness*), karşılıklı bağımlılık (*interdependency*) ve güvencesizlik (*precarity*) kavramlarından yararlanır. Butler'a göre (2004: 20-21) beden, doğası gereği başkalarına açık ve savunmasızdır. Tenimiz ve etimiz bizi başkalarının bakışına ve temasına maruz bırakmakla beraber aynı zamanda potansiyel şiddete karşı açık ve savunmasız kılar (Butler, 2004: 4-5). Bu bedensel kırılganlık, insanın yalıtılmış ve özerk bir varlık olduğu yanılgısını yıkar. Çünkü hayatta kalmamız, çoğu zaman isimlerini bilmediğimiz, kendi irademizle seçmediğimiz "*ötekiler*"le olan zorunlu ilişkilerimize bağlıdır (Butler, 2004: 26-28)

Yas tutma deneyimi, bu temel gerçekliği en çıplak haliyle açığa çıkarır. Birini kaybettiğimizde, sınırları kesin olarak çizilmiş bir ben olduğumuz yanılgısı yıkılır. O kişiyle olan bağlarımızın aslında bizi biz yapan şey olduğunu fark ederiz. Butler'ın ifadesiyle, ilişkilerimiz yüzünden birbirimizde "çözülür ve dağılırız" (*undone*) (Butler, 2004: 22). Ancak Butler, bu evrensel bedensel kırılganlığın politik olarak eşitsiz dağıtıldığını vurgular (Butler, 2009: 24). Güvencesizlik (*precarity*) olarak adlandırdığı bu durum, bazı bedenlerin ve hayatların korumasız bırakılarak kasıtlı bir şekilde tehlikeye, yoksunluğa ve şiddete terk edilmesini anlatan politik bir kavramdır (Butler, 2009: 25). Aynı zamanda Butler'a göre bir yaşamın "yası tutulabilir" (*grievable*) olması, o yaşamın bedensel kırılganlığının ve başkalarına olan bağımlılığının ne ölçüde tanındığıyla doğrudan ilişkilidir (Butler, 2009: 27). Sonuç olarak, bedensel varoluşumuzun ötekilerin elinde olması bizi yaralanmaya ve şiddete açık hale getirse de bu kırılganlığı ve kayıp deneyimini kabul etmek, etik bir siyasi sorumluluğun temelidir. Yas ve keder, bu ortak insan kırılganlığını fark etmemize olanak tanıyarak bizi yıkıcı bir intikam arayışından uzaklaştırma yoluyla şiddet döngülerini durdurabileceğimiz yeni bir siyaset ve topluluk hayal etmeye davet eder (Butler, 2004: 21).

Ahmed ve Butler'ın sunduğu kavramsal çerçeveler, kadın cinayeti haberlerine tanıklığın politik ve duygusal boyutlarını anlamayı mümkün kılarken Root'un sinsi travma kavramı bu tanıklığın psikolojik ve bedensel maliyetini kavramsallaştırmak için önemlidir. Root (1992), sinsi travmayı, tek başına travmatik sayılmayacak ancak birikimli etkisiyle yıkıcı olan, gündelik hayatın içine sinen *kronik bir yaralanma* olarak tanımlar. Geleneksel travma teorileri, genellikle tek ve belirgin bir travmatik olaya odaklanır. Root'un kavramsallaştırması ise baskı

altındaki grupların yaşadığı süreğen ve sistematik ayrımcılık/şiddet deneyimlerinin birikimli etkisini merkeze alır (Root, 1992). Root'un çerçevesi, doğrudan maruz kalınan ayrımcılık ve baskıyla sınırlı değildir. Baskı altındaki grupların yaşadığı şiddete dolaylı ama kronik biçimde tanıklık etmenin kümülatif etkisini de kapsar. Root'un çerçevesi, dolaylı travmatizasyon literatürüyle birlikte okunduğunda kadın cinayeti haberlerine tanıklığın hem profesyonel bağlamlarda hem de gündelik yaşamda nasıl bir maliyet yarattığını anlamayı mümkün kılmak için önemlidir.

Bu üç kuramsal perspektifin bir araya gelmesi, kadın cinayeti haberlerine tanıklığımı yalnızca bireysel bir duygulanım olarak ele almamın ötesine taşımış ve bedenler arası dolaşan tesir ekonomileri içinde şekillenen ve birikimli travmatik etkiler yaratan politik bir süreç olarak kavramsallaştırmamı sağlamıştır. Sonraki bölümlerde, bu kavramsal araçları kullanarak kendi otoetnografik anlatımı nasıl analiz ettiğimi ve bu kronik tanıklığın gündelik yaşamımda nasıl somutlaştığını ayrıntılandıracağım.

Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye'de kadın cinayetlerine ve kadın cinayeti haberlerine tanıklık etmenin acı, öfke ve korku deneyimlerimi nasıl şekillendirdiğini ve bu deneyimin feminist-araştırmacı-psikolog kimliğimi nasıl bilgilendirdiğini incelemek amacıyla otoetnografik araştırma yöntemini benimsedim. Otoetnografi; kişisel deneyimi, kültürel deneyimi anlamak için sistematik biçimde betimlemeyi ve çözümlemeyi amaçlayan bir araştırma ve yazım yaklaşımıdır (Ellis ve ark., 2011: 273). Bu yaklaşım, araştırma yapmanın ve başkalarını temsil etmenin yerleşik biçimlerini sorgular. Araştırmayı politik, toplumsal açıdan adil ve bilinçli bir eylem olarak ele alır. Otobiyografi ve etnografinin ilkelerini birleştiren otoetnografi hem bir süreç hem de bir ürün olarak işlev görür (Ellis ve ark., 2011: 273).

Bu çalışmada otoetnografiyi seçmemin birbirine bağlı üç gerekçesi vardır. Birincisi, kadın cinayeti haberlerine kronik olarak tanıklık eden öznenin deneyimi mevcut literatürde büyük ölçüde görünmezdir. Ahmed'in vurguladığı gibi, duyguların özel alana indirgenmesi kamusal boyutlarını ve sosyal hayatı düzenlemedeki rollerini gizler (Ahmed, 2014: 23). Otoetnografiyi, bu sessizleştirilmiş deneyime ses vermeyi ve duyguları özel alandan kamusal alana taşımayı mümkün kılmak amacıyla benimsedim. İkincisi, araştırmacı ve psikolog olarak "nesnel olma" baskısı ile kendi acımı, korkumu, öfkemi yaşamak arasındaki gerilimi yansıtarak nesnellik mitini sorgulamak istedim. Otoetnografi aracılığıyla kendini açmanın (self-disclosure) hem bireysel hem de psikoloji alanı için dönüştürücü gücünü bu çalışma aracılığıyla incelemeyi amaçladım. Üçüncüsü ise otoetnografinin gerçekliği bulmaya ya da somut bir kanı ortaya koymaya çalışmak yerine araştırmacıyı ve yaşadığı dünyayı daha iyi bir yer haline dönüştürme çabasıydı (Holman-Jones, 2005; Canbolat, 2022: 216).

Veri Kaynakları ve Analiz

Otoetnografik araştırmada veri, araştırmacının kendi bedensel, duygusal ve bilişsel deneyiminden doğar (Ellis ve ark., 2011). Bu çalışmada veri seçimi Denzin'in (1988) *epifani* kavramından yararlanılarak yapılmıştır. Epifani, bireyin mevcut anlam çerçevesini sarsan ve yeni bir farkındalık düzeyine geçişine neden olan kritik anlardır. Bununla beraber Chubin'in (2014) vurguladığı gibi, bu anları deneyimlerken onları epifani olarak yaşadığımı söylemem mümkün değil (Chubin, 2014: 189). Bu deneyimleri şu anki teorik ve analitik konumumdan geriye bakarak epifani olarak adlandırıyorum.

Bu doğrultuda üç temel veri kaynağından yararlandım. Bunlar sırasıyla şöyledir:

İlk veri kaynağım on beş yaşındayken Özgecan Aslan cinayetini haberlerden öğrendiğim anın belleğimdeki izidir. O an, kadın cinayetlerinin benim için soyut bir kategori olmaktan çıkıp somut bir tehdide dönüştüğü, feminist bilincimin şekillenmesinde dönüm noktası olan bir deneyimdir. Hem hatırladıklarımı hem de unuttuklarımı içeren bu bölümde, Ellis ve arkadaşlarının (2011) belirttiği gibi "gerçek" olarak hatırladığımız hikâyenin temsil etme gücünün değişkenliğini kabul ediyorum. Lise döneminde hazırladığım 8 Mart panosunun fotoğrafı da bu an'ın üzerine düşünürken aklıma gelen ve sonrasında dahil edilen ek bir veri kaynağıdır. İkinci veri kaynağım lisans dönemimde asistanlık yaptığım araştırma sürecinden aklımda kalanlar ve o dönem tuttuğum notlardır. İki binden fazla kadın cinayeti haberi okumam ve kodlamam gereken bu dönemde yazdıklarım, gündelik rutinin kendisinin travmatik hale geldiği bir süreci aktarırken kronik maruziyetin bedenime nasıl yansıdığını da ele aldım. Üçüncü veri kaynağım psikolog kimliğime dair birkaç senedir zihnime takılanlardır. Feminist bir psikolog ve araştırmacı olmak isteyen bir kadın olarak olası şiddet anlatılarına tanıklık edecek olan ben'in hâkim nesnellik anlayışını sorgulamasını ele alıyorum. Kadın, araştırmacı ve psikolog kimliklerimin kesiştiği ve her birinin farklı "nesnellik" baskısıyla karşı karşıya kaldığı deneyimleri (kadın olarak "fazla duygusal olmamam", araştırmacı olarak "veriyle arama mesafe koymam", psikolog olarak "kendimi olabildiğince az açmam" beklentileri arasındaki gerilim) yazdıkça keşfettiğim bir alan haline geldi.

Bu veri kaynaklarını seçmemin metodolojik gerekçesi, bu dönüşümsel anların sıradan deneyimlerde gizli kalan iktidar ilişkilerini, duygusal emek süreçlerini ve öznellik inşasını görünür kılmasıdır. Bu anları şu anki teorik ve duygusal konumumdan geriye bakarak yorumluyorum. Bu da belleğin kesintili ve seçici oluşunu dile getirmeyi mecburi kılıyor. Bununla beraber ben bu kısmi perspektifin görüşümün güvenilirliğini azaltmadığını aksine konumumu açıkça belirttiğim için hesap verebilir kıldığını söylüyorum. Haraway'in (1988: 583) vurguladığı gibi, konumlanmış bilgi, hiçbir yerden görme iddiasının aksine nereden gördüğünü bilir ve bu nedenle hesap verebilir bilgidir.

Veri analizi sürecinde, otoetnografide yazmanın kendisinin analitik bir pratik olduğu (Richardson, 2000) anlayışından hareket ettim. Ellis ve Bochner'in (2000) ifade ettiği gibi, otoetnografide analiz yazma esnasında gerçekleşir. Bu nedenle veri seçimi, analiz ve yazma birbirin-

den ayrı aşamalar değil, iç içe geçmiş ve döngüsel bir süreç olarak ilerlemiştir. Veri analizi, çoklu yazma döngüleri aracılığıyla derinleştirilmiştir. İlk aşamada belirlediğim anılarımı kronolojik sırayla ve mümkün olduğunca ayrıntılı bir biçimde yazdım. İkinci aşamada bu ilk metni teorik çerçevelerle birlikte okuyarak analitik notlar aldım ve tekrarlı okumalarla yinelenen anlamları fark ettim. Bir başka deyişle, hangi deneyimin Ahmed'in hangi kavramıyla yankılandığını, Butler'ın hangi argümanının hangi anımı aydınlattığını ve Root'un çerçevesinin neyi görünür kıldığını not ettim. Üçüncü aşamada bu analitik notlardan hareketle metni yeniden yazdım.

Bu süreç boyunca yalnızca deneyimlerimi değil, bu deneyimleri nasıl analiz ettiğimi, hangi teorik çerçeveleri neden seçtiğimi ve belleğimin nasıl seçici çalıştığını da sürekli sorguladım. Geçmişin ve bugünün duygusu, bedensel duyumlar ve bilişler birbirinden ayrı ancak sürekli birbirine çekilen katmanlar olarak bir araya geldi ve yazma pratiğimi mümkün kıldı.

Araştırmacının Konumu

Haraway'in (1988) feminist nesnellik anlayışı, bu çalışmada ben'*im* metodolojik konumumu anlamak için kritik bir çerçeve sunar. Haraway, nesnelliği reddetmez. Onu yeniden tanımlar ve geleneksel "hiçbir yerden görme" iddiasının yerini "*bir yerden görme*"nin alması gerektiğini aktarır. Haraway'e göre (1988: 581) tüm görme *bedenlenmiştir* ve "sadece kısmi perspektif nesnel görüyü vaat eder" (1988: 583). Ben bu çalışmayı Türkiye'de bir kadın olarak yazıyorum. On yıldır okuduğum her kadın cinayeti haberi, bedenimin dünyada nasıl konumlandığını, kamusal alanda nasıl hareket ettiğimi, gecenin hangi saatinde sokakta yürüyebileceğimi şekillendiren "*şeylerden*" biridir. Bu konumum, kadın cinayeti haberlerini "uzaktan", "nesnel" bir gözlemci olarak okumamı olanaksız kılar. Haraway'in çerçevesinde bu "mesafesizlik" bir kusur olarak okunmamalıdır. Bunun yerine görüşümün güvenilirliğinin kaynağı olarak okunduğunda bilgiyi anlamlandırmanın bir yolu olarak meydana gelir.

Bu çalışmada sunduğum otoetnografik anlatı, Türkiye'deki tüm kadınların kadın cinayetlerine tanıklık deneyimini temsil etme iddiası taşımaz. Bu, lisans eğitimi sırasında feminist teoriyle tanışan, Ankara'da yaşayan, akademik kaynaklara erişimi olan, orta sınıf bir kadın-araştırmacı-psikolog'un *kısmi* perspektifidir. Konumumu bilen, sınırlarımı kabul eden ve tam da bu nedenle sorumlu olan bir bilgi üretme pratiğimdir.

Hikayem

Anımsadığım İlk Temas: Özgecan Aslan Cinayeti Haberi

2015 yılı, Türkiye'de kadın hareketinin yeni bir ivme kazandığı ve feminist kolektif eylemliliğin kamusal görünürlüğünün radikal biçimde arttığı tarihsel bir dönemeçtir. Bu dönemde gerçekleşen Özgecan Aslan cinayeti, sosyal medya üzerinden yayılan kitlesel öfke ve yasla birlikte kısa sürede ülke çapında sarsıcı bir sokak hareketliliğine dönüşmüştür. Sarıtaş (2015), bu

toplumsal hareketliliğin Türkiye'deki feminist hareket açısından kritik bir öneme sahip olduğunu şu şekilde belirtmiştir: Özgecan Aslan eylemleri; kadınların, özellikle de genç kadınların hayatlarını kuşatan eril şiddeti kabul etmediklerini gösteren bir kırılma anı yarattı ve uzun erimde gerçekleşecek toplumsal dönüşümlerin tohumlarını içinde taşıyor (Sarıtaş, 2015: 280).

Bu bölümde, kadın cinayetlerine tanıklık deneyimimi ilk anımsadığım haliyle somutlaştırıyorum. Ahmed'in (2014) duyguların kültürel politikası analizi ve Butler'ın yas beden ilişkisi anlatıları üzerinden incelemeye açıyorum.

> *"On beş yaşındaydım. Okuldan eve gelmişim, çantamı köşeye fırlatmışım. Annem yemeği hazırlamış. Buzdolabının üstündeki küçücük televizyon açık. Her akşam haber izlerdik ailecek. Bir yandan yemeklerimizi yerken bir yandan boynumuzu havaya kaldırıp küçük ekranda yazanları okumaya çalıştığımızı anımsıyorum. O güne dair hatırladığım en temel şey önümde dumanı tüten mercimek çorbası. Ailemin her zamanki yerlerinde oturuyor oluşu. Sonrasında ise haberlerden duyduklarımız. Mercimek çorbasının kaşığını ağzıma götürürken durduğumu anımsıyorum. Midemde garip bir his. Ne dendi, ne söylendi pek hatırlamıyorum artık. Ama bir duyguyu anımsıyorum: eciş bücüş, ham, anlamlandıramadığım bir duygu. Dönüp baktığımda o ilk duygunun acı olduğunu şimdi anlayabiliyorum."*

Ahmed (2014: 41) acının dünyada nasıl ikamet ettiğimizle, meskenlerimizi oluşturan yüzeyler, bedenler ve nesnelerle nasıl bir ilişkide olduğumuzla bağlantılı olduğunu ifade eder. Acı "bir şey hakkında"dır; nesnelere yapışır, belirli kelimeler ve göstergeler acıyı çağrıştırır hale gelir. O gün "Özgecan Aslan" haberine tanıklık etmek benim için böyle bir gösterge oldu, acıyla yapışık.

> *"…ama acı yalnız değildi; hemen ardından gelen korku eşlikçisiydi. Korkunun kaynağının izlediğim haber olmadığını yeni anlıyorum. Korku, annemin gözünde gördüğüm bir duyguydu. Kendi kızı için aynı ihtimalleri aklından geçiren, dehşete düşmüş bir annenin korkusu. Annemin korkusunun onun bedeninden benim bedenime dolaşımı. Bir şey söylemesine gerek yoktu. Mesaj belliydi: 'Bu sana da olabilir.' O masada oturan ben, daha küçücük bir bedendi. Birinin kızıydı. Net bir şekilde anlamlandıramasam da ben kadındım ve bu bir tehditti."*

Ahmed'in (2014: 85) "duyguların bedenler arasında dolaşımı" kavramı benim korkumun kaynağının izlediğim haberden önce annemin gözünde gördüğüm korku olduğunu şimdi anlamlandırabiliyorum: Annemin korkusunun onun bedeninden benim bedenime dolaşımı.

> *"Ertesi gün okula gittim. Okuldan önce toplandığımız parkta arkadaşımla konuştuğumuzu anımsıyorum. Liselilerin başlattığı eylem çağrılarını, bizim de bir şekilde toplanmamız gerektiğini. Semtteki tüm liselerin birbirleriyle iletişime geçtiğini, aynı yerde aynı anda nasıl toplanabileceğimizi konuşuyorduk. Sanki birdenbire oluşan görünmez bir bağ vardı aramızda. Okulda da bahçede, kızlar tuvaletinde tek konu buydu. Aynaya bakarken yanımda konuşan kızları hatırlıyorum."*

Butler, yasın bizi başkalarına bağlayan temel bir ilişkiselliği açığa çıkardığını ve karmaşık bir politik topluluk hissi yarattığını aktarır. Butler'a göre yası dönüştürücü bir "siyasi kaynağa" (resource for politics) çevirmek mümkündür. Ona göre yas tutmayı eylemsizliğe boyun eğmek olarak değil aksine politik bir eyleme dönüştürmek gerekir.

> *"Sonraki sene bir arkadaşımla beraber okulda 8 Mart için bir pano hazırlamak istedik. İdari birimlerden izin aldık. Siyah kumaş aldık, beyaz kalem, pembe kartonlar. Okula girer girmez karşımıza çıkan ilk panoyu, en çok göze çarpacak panoyu seçtik. Üzerini siyah kumaşla örttük. Sonra her teneffüste gelen giden kız öğrencilerle birlikte o kumaşın üzerine öldürülen kadınların isimlerini yazdık. Tek tek. On beş, on altı yaşımızda bir şeyler yapmanın gururunu taşıdığımızı anımsıyorum."*
> *"Üç gün sonra o siyah kumaş o panodan kaldırıldı. Hatırlayabildiğim ilk feminist öfkemi o zaman yaşadım. Arkadaşımla idarenin kapısına dayandık. "Bu pano siyasi, yasal değil" dendiğini hatırlıyorum. Biz de çıldırmış şekilde öldürülen kadınların adını yazmanın nasıl siyasi olabileceğini anlayamayarak kendimizi savunmaya çalışmıştık. O siyah kumaşı ve üzerindeki onlarca kadının adını bir daha o panoda görmedik. Bu, öfkemi ilk kez politik bir güç olarak deneyimlediğim andı."*

İdarenin "bu pano siyasi, yasal değil" demesi, Türkiye'nin o dönemki sosyopolitik ikliminin mikro bir yansımasıydı. Kadına yönelik şiddeti görünür kılmak, öldürülen kadınların isimlerini anmak "siyasi" bir eylem olarak kodlanıyordu. Bu kodlama, Butler'ın yas tutulabilirlik kavramıyla düşünüldüğünde daha da anlamlı hale geliyor şimdi: Hangi bedenlerin yasının tutulabileceği, hangi kayıpların kamusal olarak tanınabileceği siyasi bir karardır. İdare, bu bedenlerin yasını okul mekanında tutmayı "yasal olmayan" bir eylem olarak tanımlayarak, aslında bu bedenlerin yas tutulabilirliğini sınırlandırıyordu.

> *"Bu bölümü yazarken dönüp o panonun resmini bulmak için epey uğraştım. Saatler süren bir taramanın ardından bir sosyal medya platformunda paylaştığım gönderide buldum. O koca siyah kumaşın üzerine pembe kartonla 'SIRADAKİ İSİM SEN OLABİLİRSİN' yazmışız. Kenarlarına melek kanatları koymuşuz. Kenarlarda da hatırladığım gibi öldürülen kadınların isimlerini yazmışız* (Görsel 1)."
>
> *"Şu an, bugünkü ben olarak o fotoğrafa ilk baktığımda derin bir hayal kırıklığı yaşadım. Çünkü bugün, o cümlenin yarattığı sorunu net olarak görebiliyorum. 'Sıradaki isim sen olabilirsin' demişiz, sanki kadın cinayetleri bir piyango, bir kader meselesi gibi. "Sıradaki" kelimesi kadın bedeni ile potansiyel kurban arasında bir bağ kuruyor ve her kadın bedenini ölümle ilişkilendiriyor. O pano biz hiç farkında olmadan tam da bunu yapıyor: korkuyu feminist direnişin merkezi duygusu haline getirerek kadınları sürekli tetikte, sürekli savunmada, sürekli potansiyel kurban konumunda tutuyor. Bu dil failsiz bir şiddet anlatısı da kuruyor: Kim öldürüyor? Neden öldürüyor? Hangi yapısal koşullar bunu mümkün kılıyor? Bunların hiçbiri yok o cümlede. Sadece bir tehdit var, pasif bir ifadeyle: "sen olabilirsin." Aynı zamanda korkuyu feminist direnişin temel duygusu olarak sunuyor. Korku elbette gerçek bir duygudur, yaşanandır. Ama bunu mücadelenin merkezi haline getirmek, kadınları sürekli tetikte, sürekli savunmada, sürekli potansiyel kurban konumunda tutmanın yolunu açık tutar. Dahası bu cümlenin bireyselleştirici*

yanlarını fark ediyorum bugün. "Sen" diyor, tekil bir zamir. Sanki bu şiddet bireysel olarak kadınlara, rastgele, öngörülemez bir şekilde oluyor. Oysa kadın cinayetleri sistematik, yapısal, toplumsal cinsiyet rejimiyle iç içe geçmiş bir şiddet biçimi diye biliyorum şimdi. "Sen olabilirsin" derken aslında "bu sistemin içinde hepimiz hedefiz ama bireysel olarak korunmalısın" mesajı veriyoruz. Kolektif bir analize, yapısal bir eleştiriye değil, bireysel bir korkuya davet ediyoruz."

Ahmed'in (2014) duyguların "yapışkanlığı" kavramıyla düşündüğümde bu cümlenin korkuyu kadın bedenine nasıl yapıştırdığını görüyorum. Ahmed'e göre duygular belirli nesnelere, bedenlere, söylemlere yapışır ve bu yapışma süreci iktidar ilişkileriyle bağlantılıdır. "Sıradaki isim sen olabilirsin" söylemi, korkuyu kadın bedeninin temel tanımlayıcısı haline getirerek, kadın öznelliğini potansiyel kurban kimliği üzerinden inşa eder. Ahmed (2014: 90) korkunun bedenin küçülmesine neden olduğunu, bedenin tehdide karşı kaçışa hazırlandığı için hareketliliğinin kısıtlandığını belirtir. Butler'ın kırılganlık ve güvencesizlik ayrımı, bu cümlenin politik sınırlarını netleştirir. Butler'a göre tüm bedenler kırılgandır ama bazı bedenler belirli siyasi ve sosyal koşullar tarafından daha fazla yapısal güvencesizliğe maruz bırakılır. Kadın bedeninin kırılganlığını evrensel bir durum olarak sunarken bu kırılganlığı üreten toplumsal cinsiyet rejimini, erkek şiddetini mümkün kılan yapısal koşulları görünmez kılar. Failsiz, sistematik analiz içermeyen, bireyselleştirici bir dil kullanarak kadın bedeninin maruz kaldığı yapısal güvencesizliği kırılganlık olarak yeniden kodlar.

"Ama aynı fotoğrafa baktığımda o zamanki on beş, on altı yaşındaki halimizi de görüyorum. Acıyla, korkuyla boğuşan, elindeki araçlarla bir şey yapmaya çalışan iki genç. Feminist teori bilmeyen, toplumsal cinsiyet çalışmalarını okumamış, yapısal şiddet nedir duymamış, sadece her gün haberlerde gördüğü şiddete uğrayan ve öldürülen kadınları bilen iki genç kadın. O acıyı ifade etmenin kendimizce yolunu bulmuşuz: isimleri yazmak, görünür kılmak, unutturmamak için mücadele etmek. "Sıradaki isim sen olabilirsin" cümlesi bugünün ben'inin gözüyle hatalı olabilir. Bununla beraber burada asıl önemli olanın, o dönemde feminist dilimizin sınırlarını gösteriyor oluşu olduğunu düşünüyorum. Korku odaklı, bireyselleştirici bir dil kullanmışız çünkü başka bir dil bilmiyormuşuz. O zaman için elimizdeki en güçlü araç buymuş."

Ahmed (2014), duyguların kültürel ve tarihsel olarak şekillendiğini, mevcut duygu repertuarlarının belirli dönemlerde ve bağlamlarda neyin ifade edilebilir olduğunu sınırladığını belirtir. 2015'te, on beş yaşında bir genç kadın olarak feminist dilimin sınırları, o dönem Türkiye'de yaygın olan korku odaklı, bireyselleştirici kadın şiddeti söylemiyle şekillenmişti. O pano, bu sınırların somut bir ifadesiydi. Şimdi, yıllar sonra, o panoya bakarken gördüğüm şey sadece hatalar değil, aynı zamanda bir mücadeleyi düşe kalka öğrenme süreci. O panodan buraya nasıl geldim? O dilden bugünkü dilime nasıl geçtim? Bunun, feminist bilincin gelişiminin somut bir göstergesi olabilir.

Sistematik Tanıklık: Araştırma Sürecinde Acının Kümülasyonu

Bu bölümde, lisans döneminde bir kadın cinayeti haberlerine ilişkin bir araştırma projesinde asistan olarak görev aldığım süreçte 2000'den fazla kadın cinayeti haberini okuma deneyimimi aktarıyorum. Root'un (1992) sinsi travma kavramını merkeze alarak, gündelik araştırma rutininin kendisinin nasıl travmatik bir yapıya dönüştüğünü; Ahmed'in (2014) acı, korku ve öfke analizleri üzerinden bu duyguların nasıl iç içe geçerek feminist epistemolojik bir konum yarattığını; Butler'ın (2004, 2009) bedensel kırılganlık ve yas tutulabilirlik kavramları aracılığıyla kronik tanıklığın bedensel, psikolojik ve politik maliyetini inceliyorum.

> *"Psikoloji lisansımın üçüncü yılındaydım. Sık sık iletişimde olduğum hocalarım vardı. Bir hocamın birkaç öğrenciyle beraber bizi odasına çağırdığını hatırlıyorum. Hocam bazı araştırma konularından bahsederken "kadın cinayetleriyle ilgili bir çalışma" dediği an lafını bölüp "onu ben yapabilirim hocam" dedim. Neden o kadar hızlı davrandım? Özgecan'ı hatırlıyorum. O ilk acıyı hatırlıyorum. Annemin korkusunu hatırlıyorum. Henüz ne yapacağımı, o araştırma için nasıl bir destek olacağımı bilmiyordum. O gün eve gider gitmez literatürü taramaya başladım. Boyacıoğlu'nun (2016) makalesinde bir üst not gözüme çarptı: 'Özgecan'ın anısına…' O an zihnimden geçti: 'Ben de bunu yapmak istiyorum'. O makaleyi hep ayrı bir dosyada sakladım."*

Bu an'ı, Ahmed'in (2014) duyguların "yapışkanlığı" kavramının somut bir örneği olarak değerlendiriyorum. Özgecan Aslan cinayeti, bende yalnızca bir haber olarak kalmamış; acı, korku ve öfkenin birlikte yapıştığı bir göstergeye dönüşmüştü. "Kadın cinayetleri araştırması" ifadesini duyduğumda refleksif olarak "ben yaparım" demem, bu yapışkanlığın eyleme dönüşme anıydı. Ahmed (2014: 14) "duygular ne yapar?" sorusunu sorarken, duyguların yalnızca içsel durumlar değil, bizi harekete geçiren, ilişkilendiren, konumlandıran güçler olduğunu vurgular. Benim o andaki kararım, geçmiş acının şimdiki eyleme dönüştüğü bir andı. Aynı zamanda Butler'ın (2004: 21) yasın politik bir kaynağa dönüştürülebileceği argümanının kişisel düzeyde gerçekleşmesiydi: Yasım beni bu araştırmayı üstlenmeye, belgeleme ve tanıklık etme pratiğine yönlendiriyordu.

> *"İlk günlerde ne yapacağımı tam bilmiyordum. Sadece ne hakkında olduğunu biliyordum çalışmanın. Birkaç gün sonra hocamla yaptığımız çevrimiçi bir toplantıda öğrendim ne yapacağımı. Anıt Sayaç aracılığıyla 2017-2022 yılları arasındaki kadın cinayeti haberlerini tek tek inceleyeceğim. Her bir kadın cinayeti haberini en az üç kaynaktan teyit edeceğim. Cinayet tarihi, şehir, ilçe, kadının adı, yaşı, mesleği... Failin adı, mesleği, yaşı, kullandığı cinayet silahı. Bir Excel tablosu var, oraya işleyeceğim. "Ben bunu yapamam ki" diye içimden geçirdiğimi çok net hatırlıyorum. 'Buna dayanılamaz' diye düşündüğümü. Ama elbette başladım. İlk haberi açtım: 'Eşi tarafından öldürülen kadın.' Tarih yazdım, isim yazdım, yaş yazdım. İkinci haber. Üçüncü. Onuncu. Mekanik bir eylem gibi görünse de aslında her Excel hücresine işlediğim bilgi bir kadının hayatının sona erdiği anın temsiliydi."*

Root'un (1992) sinsi travma kavramsallaştırması, burada işlemeye başlar. İlk haberi okumak, ikinci haberi okumak, onuncu haberi okumak; bunların hiçbiri tek başına travmatik olarak tanımlanmaz. Ancak Root'un vurguladığı gibi, sinsi travma gündelik tekrarda, bu birikimli etkiyi vurgular. Geleneksel travma teorileri tek ve belirgin bir travmatik olaya odaklanırken Root'un çerçevesi baskı altındaki grupların yaşadığı süreğen ve sistematik şiddet deneyimlerini merkeze alır.

> *"2017 yılındaki kadın cinayeti haberlerini Excel dosyasını bitirdiğim dönemde toplu taşımada artık gözümü kapatamıyordum. Her durakta irkiliyordum, her kapı ziliyle tetikteydim. Her gün uzaklaştırma kararı almasına rağmen korunmayan kadınların haberini okuyordum. Uzaklaştırma kararı almak isteyip ailesinin izin vermediği kadınlar, en yakını ya da hiç tanımadığı biri tarafından canice katledilen kadınlar. Kimseye güvenemeyeceğime inanıyordum. Korunmasız, savunmasız ve açıkta."*

Ahmed'e (2014: 90) göre korku bedenin küçülmesine neden olur; bedeni kaçışa hazırladığı için hareketliliği net bir şekilde kısıtlar. Benim toplu taşımada gözümü kapatamamam, her durakta irkilmem, bu korkunun bedenimde somutlaşmasıydı. Ahmed'in (2014: 85-93) Stanko'nun (1990) çalışmasından hareketle geliştirdiği analiz burada kritiktir: korku yalnızca bireysel bir tepki değil, bedenler arasında dolaşan, yapışan ve bazı bedenlerin hareketliliğini kısıtlarken diğerlerininkileri genişleten bir tesir politikasıdır. "*Kimseye güvenemeyeceğime inanıyordum*" cümlesi Butler'ın (2004: 26-28) vurguladığı bedensel kırılganlığın ve zorunlu ilişkiselliğin bir yönü olarak okunabilir. Butler'ın (2009: 24-25) güvencesizlik kavramı da kritik bir perspektif sunar. Bazı bedenler ve hayatlar kasıtlı bir şekilde korumasız bırakılarak tehlikeye, yoksunluğa ve şiddete terk edilir. Okuduğum haberler, kadın bedeninin Türkiye'de nasıl sistematik olarak güvencesizliğe maruz bırakıldığını gösteriyordu. Ben de kadın olduğum için güvencesiz ve açıkta hissediyordum.

> *"...Başka kadınların acısı nasıl benim korkuma dönüşüyordu, net olarak görüyordum. Hissettiğimin yalnızca korku olmadığını biliyorum. Var olan öfkemin nasıl arttığını hissedebiliyordum. Haber başlıklarındaki dile duyduğum öfke de korkumla karışıyordu. "Aşk cinayeti" başlıkları. Kadınları "şu kadar çocuk annesi" diye yalnızca anne kimliğine sıkıştıran haberler. Faillerin bulanık, blurlu fotoğrafları; kadınların net biçimde gösterilen, özenle seçilmiş fotoğrafı. Kadınların eski sevgilisiyle olan resimlerinin "kıskançlık cinayeti" açıklaması olarak paylaşılması. Medyanın "aşk cinayeti", "kıskançlık cinayeti" söylemi, acıyı bireyselleştiriyor, romantikleştiriyor, failsiz bir anlatı kuruyordu."*

Ahmed'in (2014: 218) öfke analizinin kritik önemi burada açığa çıkıyor: öfke, acının nasıl yorumlandığına dair bir karardır. Bu yorumlama süreci, öfkenin yönünü ve yoğunluğunu belirler. Basdogan ve arkadaşlarının (2021) Türkiye'de kadın cinayetlerinin medya temsiline dair yaptığı analiz, bu haberlerin sistematik olarak mağdurun sorumluluğuna odaklandığını,

failin eylemlerini haklı çıkaracak hafifletici faktörleri öne çıkardığını ve cinayetleri bireysel olaylar olarak çerçeveleyerek yapısal şiddeti görünmez kıldığını ortaya koymuştur. Bu medya çerçevelemesi, Ahmed'in (2014: 62-63) "tesir ekonomileri" kavramında tanımladığı şekilde çalışır: Belirli söylemler arasındaki dolaşımda duygusal değer birikir, acı ve suçluluk belirli bedenlere yapışır. Medya söylemi, acıyı kadın bedenine yapıştırırken faili bu acıdan muaf tutar. Bu yalnızca söylemsel bir sorun değil, aynı zamanda Butler'ın (2009: 27) "yası tutulabilir bedenler" (grievable lives) kavramsallaştırmasının somut bir örneğidir. Butler'a göre bir yaşamın "yası tutulabilir" olması, o yaşamın bedensel kırılganlığının ve başkalarına olan bağımlılığının ne ölçüde tanındığıyla doğrudan ilişkilidir. Medyanın kadın cinayetlerini bireyselleştiren, romantikleştiren ve mağdur suçlayıcı bir dille sunması, kadın bedenlerinin yasının tutulmasını engeller. Çünkü kadınlar "aşk kurbanı" olarak kodlanır, failin "aşkı" kadının hayatından daha değerli görülür, dolayısıyla kadının kaybı gerçek anlamda yas tutulabilir bir kayıp olarak tanınmaz.

> *"Öfkem, bu acının ve korkunun nedenini arıyordu ve buluyordu. İşte o dönem "patriyarki" kelimesini gerçekten anladım. Öfkem bir dil buldu. Feminist bir dil. Ve bu dil, acıyı ve korkuyu dönüştürme vaadi taşıyordu. Benim deneyimim yalnızca bir "tükenmişlik" değildi. Kadın olmamdan, Türkiye'de yaşamamdan, o şiddetin potansiyel hedefi olmamdan ayrı düşünülemeyecek bir deneyimdi."*

Ahmed (2014: 232-233), öfkenin karşı olduğu şeyi adlandırdığını, nesnesini yarattığını belirtir. Feminist öfke, patriyarki, toplumsal cinsiyet hiyerarşisi, erkek şiddeti gibi kategorileri öfkenin yorumlayıcı çalışmasıyla görünür hale getirir. Benim 2000+ kadın cinayeti haberini okumam, öfkeme bir dil bulma süreciydi. "Patriyarki" artık soyut bir kavram değil, her gün Excel hücrelerine işlediğim somut bir gerçeklikti. Root'un (1992) sinsi travma çerçevesiyle birlikte okuduğumda, bu deneyim dolaylı travmatizasyon literatürünün sınırlarını gösteriyordu. Pearlman ve MacIan (1995) ile Moran ve Asquith'in (2020) çalışmaları profesyonel bağlamlara odaklanırken, benim deneyimim hem profesyonel (araştırmacı olarak) hem de varoluşsal (kadın olarak) bir konumdan şekilleniyordu. Bu ikili konum, dolaylı travmatizasyonun mevcut kavramsal çerçevelerinin Türkiye'de kadın olarak yaşamanın ve kadın cinayetlerine kronik tanıklığın özgül gerçekliğini yakalamakta yetersiz kaldığını gösteriyordu. Haraway'in (1988: 585) deyimiyle, gözlerim artık "bu kanla yapılmıştı" ve bu konumdan görmek hem yıkıcı hem de feminist epistemolojik bir güç yaratıyordu.

Ahmed'in feminist duygu analizindeki temel vurguyu Excel hücrelerinde yaşıyordum: acı, öfke ve korku birbirini doğrusal olarak üretmez; birlikte var olurlar, aynı anda, aynı bedende. Her haber okuduğumda üçünü birden hissediyordum. Ahmed'in (2014: 42) "acının olumsallığı" kavramı, acı dünyayla olumsal bir bağdır, bedenlerin ne yapıyor olduklarına bağlı oluşunu ifade eder. O kadınların acısı benim acım oluyordu çünkü aynı bedende yaşıyorduk, kadın bedeninde. Ve bu acıyla birlikte korku geliyordu. Ahmed'in (2014: 90) ifadesiyle korku

gelecekteki acı beklentisidir. Bununla beraber Ahmed'in (2014: 218) "öfkenin nesnesini yarattığı" ifadesi burada işliyordu. Öfkemin bir dil bulduğunu, feminist bir dil. Ve bu dil, acıyı ve korkuyu dönüştürme vaadi taşıyordu. Benim deneyimim yalnızca bir "tükenmişlik" değildi. Kadın olmamdan, Türkiye'de yaşamamdan, o şiddetin potansiyel hedefi olmamdan ayrı düşünülemeyecek bir deneyimdi.

Bu Çalışmayı Yazan Ben

Psikoloji eğitimi ve klinik pratik, araştırmacının ve terapistin "nesnelliği" üzerine kurulmuş normatif beklentilerle şekillenir. Bu bölümün amacı, kadın cinayetlerine kronik tanıklık deneyimini psikoloji eğitiminde ve gelecekteki klinik pratikte nasıl konumlandıracağımı düşünümsel olarak incelemek ve feminist bir araştırmacı-psikolog öznelliğinin imkânını araştırmaktır. Bu bölüm, önceki iki bölümden farklı olarak geçmişteki belli bir zaman dilimini değil yüksek lisans eğitimim boyunca zihnime takılan, kadın-araştırmacı-psikolog kimliklerimin kesiştiği noktalarda ortaya çıkan sorguları ele almaktadır.

> *"Şu an bu satırları yazıyorum. Yüksek lisans öğrencisiyim, psikolog oldum, araştırmacı olmak istiyorum. Psikoloji eğitimim boyunca araştırma yapmanın nesnellik olduğunu, veriyle aramıza mesafe koymak olduğunu, duyguların ötede kalması gerektiğini öğrendim. Önceki kısımlarda anlattıklarımı düşünüyorum, hissettiklerimi anımsıyorum: duyguları nereye koyacağım? Bu acıyı, bu korkuyu, bu öfkeyi hangi "nesnel" kategoriye yerleştireceğim? O nesnel kategori, bu nötrlük kime hizmet edecek?"*

Ahmed'in (2014: 213) "duygular düşünmenin bir şeklidir" ifadesi benim için dönüştürücüydü: eğitimim boyunca öğretilenlerin aksine duygularımın birer bilgi kaynağı olduğu fikrini duymak. Jaggar (1989), erkeklerle özdeşleştirilen "aklın" bilgi üretiminin aracı olarak kodlanırken kadınlarla ilişkilendirilen "duyguyu" bilgiyi kirleten, nesnelliği bozan bir faktör olarak dışlandığını ifade etmiştir. Jaggar'a göre duygular, toplumsal gerçekliğe dair teorik ve pratik bilgi üretmenin vazgeçilmez araçlarıdır. Özellikle de baskı altındaki grupların duyguları, hegemonik düzenin görünmez kıldığı iktidar ilişkilerini açığa çıkarma potansiyeli taşır. Özgecan Aslan'ın haberini gördüğümde hissettiğim o ilk acı, kadın cinayetlerine tanıklık etmenin ne demek olduğuna dair bir bilgiydi. Excel hücrelerini doldururken ellerimin titremesi, sistematik şiddete kronik maruziyet karşısında bedenin nasıl tepki verdiğine dair bir bilgiydi. Butler'ın (2004: 20-21) bedensel kırılganlık analizinde vurguladığı gibi, bedenimiz dünyayı algılama ve bilme biçimimizi şekillendirir. Tenimiz ve etimiz bizi başkalarının bakışına, temasına ve potansiyel şiddetine açık kılar ve bu açıklık, soyut bir felsefe meselesi değildir. Bu açıklık her gün yaşanan bedensel bir gerçekliktir. Kadın cinayeti haberlerini okurken bedenimde hissettiğim acı, korku ve öfke, Butler'ın deyimiyle, ortak bedensel kırılganlığımızın farkındalığıydı. Bu duygular beni öldürülen kadınlardan ayıran değil, onlara bağlayan bir bilgi üretiyordu.

Ahmed'in (2014: 23) duyguların özel alana indirgenmesinin kamusal boyutlarını ve sosyal hayatı düzenlemedeki rollerini gizlediği tespiti, psikoloji eğitiminin terapist duygularını nasıl yönettiğini de açıklar. Terapistin "özel" duyguları olduğu varsayılır bunlar kontrol edilmesi, bastırılması ya da süpervizyon oturumlarında "işlenmesi" gereken bireysel tepkilerdir. Ancak yalnızca kendi acımı yaşamıyorum; Türkiye'de kadın olarak var olmanın kolektif acısını yaşıyorum.

Brown (2022), feminist terapi yaklaşımının terapisti toplumsal bağlamdan izole edilmiş bir "nötr" özne olarak değil, belirli bir toplumsal konumda yaşayan, bu konumun farkında olan ve bu farkındalığı terapötik ilişkiye taşıyabilen bir özne olarak kavradığını belirtir. Psikoloji pratiğinde bu farkındalık, terapötik ilişkinin yalnızca teknik bir müdahale değil, aynı zamanda bağlamla iç içe geçmiş bir karşılaşma olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Butler'ın (2004: 26-28) vurguladığı gibi, ilişkilerimiz yalıtılmış bireyler arasındaki rastlantısal bağlar değil, bizi biz yapan, hayatta kalmamızı mümkün kılan zorunlu bağlardır. Terapötik ilişki de bu zorunlu ilişkisellik içinde şekillenir. Ben kendi durduğum yerden dünyayı gören bir terapist olarak herhangi bir toplumsal cinsiyete ilişkin şiddet anlatısına "dışarıdan" tanıklık edemem. Çünkü ortak kırılganlığımız, Butler'ın deyimiyle, beni danışanla aynı yapısal güvencesizlik rejimi içinde konumlandırır. Bu, terapötik ilişkiyi zayıflatmaz; aksine Herman'ın (1992) travma terapisinde tanıklık kavramında vurguladığı gibi, gerçek bir tanıklığın yani terapistin de bu süreçte dönüştüğünü, etkilendiğini kabul eden bir tanıklığın koşuludur.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye'de kadın cinayetlerine kronik tanıklık deneyiminin acı, öfke ve korku duygularını nasıl şekillendirdiğini otoetnografik bir anlatıyla inceledim. On beş yaşında Özgecan Aslan cinayetiyle karşılaştığım andan lisans döneminde iki binden fazla kadın cinayeti haberini işlediğim sürece, oradan bugün bu satırları yazan araştırmacı-psikolog kimliğime uzanan bir yolculukta bedenimin taşıdığı izleri görünür kılmaya çalıştım.

Çalışmanın temel bulgusu şudur: acı, öfke ve korku birbirini doğrusal olarak üretmez; birlikte var olurlar, aynı anda, aynı bedende. Feminist tartışmalarda öfke sıklıkla "tek meşru duygu" olarak ön plana çıkarken acı kadınsı zaafiyete, korku ise ataerkil kontrole indirgenebilmektedir. Oysa bu çalışma göstermiştir ki bu üç duygu birbirini besler, dönüştürür ve feminist bilincin oluşumunda eşzamanlı rol oynar. Acı olmadan öfke yönsüz kalır; öfke olmadan acı bireyselleşir; korku olmadan deneyimin bedensel somutluğu görünmez olur.

Kuramsal olarak, Sara Ahmed'in duygu politikası, Judith Butler'ın yas ve bedensel kırılganlık çerçevesi ve Maria Root'un sinsi travma kavramının bir araya gelmesi, kadın cinayeti haberlerine tanıklığın yalnızca bireysel bir psikolojik tepki değil, aynı zamanda bedenler arası dolaşan, birikimli etkiler yaratan politik bir süreç olduğunu kavramsallaştırmayı mümkün kıldı. Bu üçlü kavramsal çerçeve, Türkiye'de kadın olarak yaşamanın gündelik gerçekliğini ve kronik tanıklığın bedensel, duygusal ve epistemik maliyetini anlamlandırma imkanı sundu.

Metodolojik olarak otoetnografi, geleneksel araştırma yaklaşımlarının "nesnellik" adına araştırmacının bedenini ve duygularını dışladığı noktada alternatif bir bilgi üretim pratiği sundu. Bedenimi ve duygularımı veri olarak kabul etmek, kadın cinayeti haberlerine tanıklık deneyiminin bilgi olarak tanınmasını mümkün kıldı. Bu, feminist epistemolojinin "konumlanmış bilgi" ilkesinin somut bir uygulamasıdır.

Bu çalışmanın sınırlılıkları düşünümsel sürecin parçasıdır. Sunduğum deneyim, Türkiye'de kadın cinayetlerine tanıklık eden tüm kadınların deneyimini temsil etme iddiası taşımaz. Bu, belirli bir toplumsal konumdan (Ankara'da yaşayan, akademik kaynaklara erişimi olan, orta sınıf bir kadın-araştırmacı-psikolog) şekillenen kısmi bir perspektiftir. Ancak otoetnografinin gücü genellenebilirlik olması değil yankı yaratma kapasitesinde ve okuyucunun kendi deneyimlerini yeniden değerlendirmesine alan açmasındadır.

Bu çalışma psikoloji alanı için de bir çağrı içermektedir. Araştırmacının ve terapistin "nesnel" kalma baskısı, duyguların bilgi olarak kabul edilmemesi, kadın cinayeti haberlerine tanıklık deneyiminin "bireysel zafiyet" olarak kodlanması yeniden sorgulanmayı beklemektedir. Feminist psikoloji pratiğinde duyguların bilgi olarak kabulü, yalnızca araştırma yöntemlerini değil, terapötik ilişkinin kendisini de dönüştürme potansiyeli taşır.

Gelecek araştırmalar için birkaç yön önerilebilir: Kadın cinayeti haberlerine tanıklık deneyiminin farklı toplumsal konumlardan (sınıf, etnisite, cinsel yönelim, engellilik) nasıl yaşandığının incelenmesi; gazetecilerin, aktivistlerin ve hukuk çalışanlarının kronik tanıklık deneyimlerinin araştırılması bu alana katkı sunabilir.

Türkiye'de kadın cinayetleri durmadı. Haberler durmadı. Her gün yeni bir isim, her hafta yeni bir cinayet. Bu çalışmayı bitiriyorum ancak tanıklığımız bitmiyor. Ahmed (2014: 232) umudun geleceği beklemek değil, şimdi harekete geçmek olduğunu ifade eder. Bu metni yazmak benim umut pratiğimdir: acıyı, öfkeyi, korkumu gizlemek yerine onlarla birlikte var olabileceğimi kabul etmek ve bunu ifade etmekten çekinmemek. Kadın cinayeti haberlerine tanıklık etmenin bıraktığı izleri yazmak, o izleri görünür kılmak ve belki de bu satırları okuyan başka kadınların, araştırmacıların, terapistlerin kendi izlerini tanımasına alan açmak. Umut olmadan öfke çaresizliğe dönüşür. Ama umutla birlikte öfke, acıyı ve korkuyu dönüştürme vaadi taşır. Bu çalışma, o vaadin küçük bir parçasıdır.

Kaynakça

Ahmed, S. (2014). *Duyguların kültürel politikası* (S. Komut, Çev.). Sel Yayıncılık.

Akbaş, G. E., & Karataş, K. (2024). Femicide in Turkey: A document analysis of news from 2011 to 2019. *Journal of Social Service Research, 50*(1), 54–72. https://doi.org/10.1080/01488376.2023.2271958

Başdoğan, M., Özdoğan, Z., & Huber, L. (2021). How ageist and sexist framing is used in Turkish media to normalize femicide: A content analysis. *International Journal of Communication, 15*, 3089–3114.

Boesten, J., & Gavilán, L. (2024). Debris: Autoethnography, feminist epistemology, ethics, and sexual violence. *International Feminist Journal of Politics, 26*(3), 523–543. https://doi.org/10.1080/14616742.2024.2356012

Boyacıoğlu, İ. (2016). Dünden bugüne Türkiye'de kadına yönelik şiddet ve ulusal kadın çalışmaları: Psikolojik araştırmalara davet. *Türk Psikoloji Yazıları, 19*(Özel Sayı), 126–145.

Brown, L. S. (2022). *Feminist terapi* (Ö. Yılmaz, Çev.). Okuyan Us Yayınları.

Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. Verso.

Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Verso.

Canbolat, F. (2022). "Ya dışındasındır çemberin ya da içinde yer alacaksın": Psikanalitik bağlamda otoetnografi. İçinde T. Gençöz (Ed.), *Psikolojide nitel çalışmalar* (ss. 209–226). Nobel Akademik Yayıncılık.

Chubin, F. (2014). You may smother my voice, but you will hear my silence: An autoethnography on street sexual harassment, the discourse of shame and women's resistance in Iran. *Sexualities, 17*(1–2), 176–193. https://doi.org/10.1177/1363460713511097

Denzin, N. K. (1988). *Interpretive interactionism*. Sage.

Ellis, C., Adams, T. E., & Bochner, A. P. (2011). Autoethnography: An overview. *Historical Social Research, 36*(4), 273–290.

Ellis, C., & Bochner, A. P. (2000). Autoethnography, personal narrative, reflexivity: Researcher as subject. İçinde N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (ss. 733–768). Sage.

Erbaydar, N. P., Muharremoğlu, Z. D., & Mutlu, D. A. (2022). Femicides in Turkey: Analysis of the last two decades' cases. *European Journal of Public Health, 32*(Supplement_3), ckac129.617. https://doi.org/10.1093/eurpub/ckac129.617

Gündüz-Maraş, A. (2022). Klinik psikoloji alanında nitel çalışmalar. İçinde T. Gençöz (Ed.), *Psikolojide nitel çalışmalar* (ss. 185–203). Nobel Akademik Yayıncılık.

Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies, 14*(3), 575–599.

Jaggar, A. M. (1989). Love and knowledge: Emotion in feminist epistemology. *Inquiry, 32*(2), 151–176.

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu. (2026). *Veriler*. https://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/kategori/veriler

Lux, B. K., Kos, M. C., Ward, D., Kolling, F. W., Li, X., Jakubzick, C. V., ... Wager, T. (2026). Vicarious trauma primes innate immunity and reconfigures human brain networks. *bioRxiv*. https://doi.org/10.64898/2026.01.05.697785

Moran, R. J., & Asquith, N. L. (2020). Understanding the vicarious trauma and emotional labour of criminological research. *Methodological Innovations, 13*(2), 1–11. https://doi.org/10.1177/2059799120926085

Morrow, S. (2024). Nowhere to turn: A Black feminist autoethnography of interpersonal violence. *Qualitative Social Work, 23*(4), 667–681.

Pearlman, L. A., & Mac Ian, P. S. (1995). Vicarious traumatization: An empirical study of the effects of trauma work on trauma therapists. *Professional Psychology: Research and Practice, 26*(6), 558–565. https://doi.org/10.1037/0735-7028.26.6.558

Reinharz, S. (1992). *Feminist methods in social research*. Oxford University Press.

Richardson, L. (2000). Evaluating ethnography. *Qualitative Inquiry*, *6*(2), 253–255.

Root, M. P. P. (1992). Reconstructing the impact of trauma on personality. İçinde L. S. Brown & M. Ballou (Eds.), *Personality and psychopathology: Feminist reappraisals* (ss. 229–265). The Guilford Press.

Sarıtaş, E. (2015). Özgecan Aslan eylemleri ve feminist hareket üzerine düşündürdükleri. *Mülkiye Dergisi*, *39*(2), 273–281.

Taşdemir Afşar, S. (2016). Violence against women and femicides in Turkey. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, *1*(6), 70–81.

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 387-406
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.283
Article type: Research Article

Received: 21.02.2026
Accepted: 08.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Erdem Sönmez*

Modern Tarihçilikte Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Ortaya Çıkışı**

The Emergence of the Concept and Practice of Criticism in Modern Historiography

Öz

Bu makale, tarih disiplininin tarihine odaklanır ve tarihsel bilgi üretiminin 19. yüzyıldan önceki biçimlerinden farklılaşmasında belirleyici rol oynayan kritik (tenkit) kavram ve pratiğinin ortaya çıkış ve gelişim süreçlerinin izini sürer. Tarihçilerin kullandıkları kaynak, belge ve anlatılara kategorik olarak eleştirel perspektifle yaklaşmaları gerektiğini vazeden bu kavram ve pratik, köklerini erken modern dönemde birbiriyle kesişen bir dizi ilmî alan ve uğraştan almış ve 19. yüzyılın ilk yarısında Barthold Georg Niebuhr ve Leopold von Ranke gibi isimler tarafından yeni tarih disiplininin kurucu öğesi olarak sistematize edilmiştir. Tarihsel çalışmaların birincil kaynaklar temelinde inşa edilmesi de dâhil olmak üzere, akademik tarihçiliğin birçok prensibinin formülasyonuna zemin hazırlayan bu kurucu öğeye odaklanarak makale, kritik/tenkit kavram ve pratiğinin tarih disiplinindeki merkezî ancak ihmal edilmiş konumunu açığa çıkarmayı amaçlar.

Abstract

This article focuses on the history of the historical discipline and traces the emergence and development of the concept and practice of criticism, which significantly transformed the production of historical knowledge in the nineteenth century. Requiring historians to adopt a critical perspective toward their sources, this concept and practice originated in a number of intersecting scholarly fields in the early modern period and was later systematized as a constitutive element of the historical discipline by such figures as Barthold Georg Niebuhr and Leopold von Ranke in the first half of the nineteenth century. Exploring this constitutive element, which paved the way for the formulation of other tenets of academic historiography, the present article aims to reveal the central yet often neglected role of criticism in the making of the historical discipline.

Anahtar Kelimeler
Beşerî Bilimler Tarihi, Tarihyazımı, Tarih Metodolojisi, Tarih Tenkidi, Leopold von Ranke

Keywords
History of Humanities, Historiography, Historical Methodology, Historical Criticism, Leopold von Ranke

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, erdem.sonmez@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7144-0271.

** Makale üzerine fikirlerini paylaşan Oktay Özel, Ceyda Karamürsel, Kudret Emiroğlu, Eda Çakmakçı, Abdulhamit Kırmızı ve Selim Tezcan'a müteşekkirim. Ayrıca, ayrıntılı değerlendirmeleri ve önerileri için Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi hakemlerine de teşekkür ederim.

Giriş

Tarihçilik ve tarihyazımı üzerine Türkiye'de son 15-20 yılda çok sayıda çalışma yapılmış ve bu alanda azımsanmayacak bir literatür oluşmuştur. Söz konusu literatür, tarihyazımının metodolojik, kuramsal ve felsefî birçok başlığına temas eden geniş bir alana uzansa da, ağırlıklı olarak Osmanlı–Türk tarihçiliğinin tarihine, özel olarak da bu tarihçiliğin 19. ve 20. yüzyıllarda geçirdiği dönüşüme yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma sayesinde Türkiye'de tarihyazımının son iki yüzyıldaki seyri üzerine ayrıntılı sayılabilecek bir resmin ortaya çıktığı ifade edilebilir. Böylece, Osmanlı–Türk tarihçiliğinin (i) Tanzimat döneminde yaşanan toplumsal–siyasî dönüşümün etkisiyle geçirdiği değişim, (ii) II. Meşrutiyet döneminde kurumsal bir altyapıya kavuşması ve akademik/profesyonel bir disiplin hâlini alması, (iii) söz konusu altyapının Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla beraber ortadan kalkması ve erken Cumhuriyet döneminde yeniden inşası, (iv) 1930'larda resmî tarih ve dil tezlerinin formüle edilmesi ve bu tezleri destekleme amacıyla birçok yeni kurum, enstitü ve derginin kurulması ve (v) Türkiye'de akademik ve popüler tarihçiliğin tek parti döneminden sonraki evrimi gibi konu ve süreçler üzerine bugün oldukça kapsamlı bir birikimin mevcudiyetinden bahsetmek mümkündür.[1]

Osmanlı–Türk tarihçiliğinin tarihine yönelik bu birikimin bir yandan yakın dönem Türkiye tarihine ilişkin kavrayışımızı derinleştirdiği, diğer yandan da Türkiye'de tarihyazımı çalışmalarını tarih disiplinine giderek daha mündemiç bir alan hâline getirdiği belirtilebilir. Bununla birlikte, hâlihazırda oluşum evresinde olan bu alanın henüz ilgisini yöneltemediği bazı önemli başlık ve temalar da söz konusu. Bu başlık ve temaların önde gelenlerinden biri tarihyazımının Türkiye dışındaki seyri; daha somut biçimde ifade etmek gerekirse, modern öncesi ve modern dönem tarihçiliklerinin temel kavram, pratik ve tartışmalarıdır. Son yıllarda küresel entelektüel tarih ve tarihyazımı literatürlerinden yapılan tercümeler bahsi geçen durumu kısmen telafi etse de, tarihyazımı tarihinin ana hatları ve belli başlı kavram, pratik ve metodolojik-teorik yönelim ve tartışmaları üzerine Türkçe literatürde henüz kayda değer bir repertuvarın oluştuğunu söylemek zordur.[2]

Telif veya tercüme, Türkiye'deki düşünce tarihi ve tarihyazımı literatürlerinde şimdiye kadar ilgi görmemiş konulardan biri, modern tarihçilikte kritik (tenkit) kavram ve pratiği ve bu kavram ve pratiğin ortaya çıkış sürecidir. Akademik/profesyonel tarihçiliği daha önceki tarih yazma biçimlerinden ayıran iki temel unsurdan biri olan kritik/tenkit kavram ve pratiğinin, tarihyazımı ve tarih metodolojisi literatürlerinde ele alınış şekli ise çoğunlukla onun tarih disiplini açısından öneminin kavranmadığına işaret eden bir yaklaşım sergiler. Bu yaklaşım, kritik/tenkit kavram ve pratiğini ya diplomatik ve paleografya gibi alanlarla özdeşleştirerek teknik bir prosedüre indirger ve böylece onun modern tarihçilikteki kurucu rolünü gözden kaçırır ya da bu kavramı/pratiği "tetkik" ve/veya "değerlendirme" şeklinde okuyarak onun özünü oluşturan eleştirel perspektifi göz ardı eder.[3] Bu durum neticesinde, düşünce tarihi, tarihyazımı ve tarih metodolojisi literatürlerinde kritik kavramının tarih disiplinindeki merkezî konumu ve bu konumun nasıl oluştuğu neredeyse tümden ihmal edilir.[4]

Bu ihmalin yol açtığı en önemli sorunlardan biri, tarih disiplininin doğuş süreci ve erken evrelerindeki karakterinin doğru anlaşılmamasıdır. Akademik tarihçiliğin ortaya çıkışını salt tarihsel çalışmaların arşiv kaynaklarına dayanılarak yapılmasına bağlayan yaygın okumadan farklı olarak, modern tarihçilik merkezinde kritik kavram ve pratiğinin bulunduğu daha geniş çaplı bir dönüşümün ürünüdür. Başka bir deyişle, 19. yüzyılda Leopold von Ranke ve çağdaşları tarafından formüle edilen tarih yazımının birincil kaynaklara dayanması gerektiği prensibi; nihayetinde tarihi ampirik bir araştırma alanı, tarihçiyi de eleştirel perspektife sahip bir araştırmacı hâline getirecek kapsamlı bir dönüşümün bir sonucudur. Bu dönüşümde belirleyici rol oynayan öğe ise tarihçinin mevcut kaynak, belge ve anlatılara kategorik olarak şüpheyle yaklaşması gerektiğini söyleyen kritik kavramıdır.

Bu makalede, modern tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynayan kritik kavram ve pratiğinin nasıl ortaya çıktığı ve tarih disiplininin temel metodolojik ve meslekî prensibi hâline geldiği anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla makale boyunca cevap aranacak ve/veya daha sonraki çalışmalar için işaret edilecek bazı yardımcı soru ve başlıklar, kritik kavram ve pratiğinin tarihin hangi komşu alan ve uğraşlarla teması sonucu şekillendiği ve tarihçilerin gündemine girdiği, tarihçiler tarafından disiplinlerinin kurucu öğesi olarak nasıl sistematize edildiği, bu kurucu öğenin akademik tarihçiliğin diğer prensip ve yeniliklerini nasıl beraberinde getirdiği ve tarihi nasıl kendine özgü bir metodolojik avadanlık ve uzmanlıkla donatıp onun bağımsız bir "bilim" olarak tesis etmesini sağladığıdır.

Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiğinin Kökenleri

Akademik bir disiplin hâline geldiği 19. yüzyıl Avrupası'nda tarihe "bilim" (*Wissenschaft*) niteliği ve statüsü kazandıran nedir? Dönemin akademik tarihçiliğinin prensiplerini kodifiye eden ve yayımlandıktan kısa süre sonra klasik hüviyeti kazanan *Lehrbuch der historischen Methode* (Tarih Metodu Ders Kitabı) başlıklı çalışmasında Ernst Bernheim, tarihin "metodik eleştiri" (*methodische Kritik*) sayesinde bir bilim hâline geldiğini kaydeder. Zira, Bernheim ve çağdaşlarına göre tarih, ancak metodik eleştiri/kritik yoluyla "hakikat"i kurgusal ve yanlış olandan ayırt edebilmiş ve onun hakkında sağlam bir kesinlik kazanabilmiştir (1889: 203).[5]

Bernheim ve çağdaşlarının 19. yüzyıl düşünce evreni ve bilim anlayışını yansıtan bu görüşleri bugün arkaik fikirlermiş gibi görünse de, tarihin akademik bir disipline dönüşme sürecine ilişkin oldukça önemli bir noktaya işaret eder. Bu nokta, Bernheim'ın "metodik eleştiri" olarak adlandırdığı, tarihsel bilgi üretimini 19. yüzyıldan önceki biçimlerinden farklılaştıran pratiktir. Söz konusu pratiğin, yani tarihçinin kaynaklarını eleştirel bir analizin ardından kullanmasının, dönemin tarihyazımında büyük bir yenilik olduğunu ve akademik tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynadığını söylemek mümkün. Öyle ki, modern tarihçiliği 19. yüzyıl öncesindeki tarih yazma biçimlerinden ayıran en önemli gelişmenin, tarihin birincil kaynaklara dayanılarak yazılmasının ve bu birincil kaynakların kritiğe/tenkide (ya da eleştirel tetkike) tabi tutulmasının norm hâline gelmesi olduğu konusunda bugün birçok tarihçi hemfikirdir.[6]

Bu noktayı biraz daha açmak gerekirse, tarih, şüphesiz, akademik bir disipline dönüşmeden önce de çeşitli tanıklık ve kaynaklardan faydalanılarak yazılıyordu. Dolayısıyla, tarihçiler 19. yüzyıl öncesinde de yazılı ve sözlü kaynaklardan, kroniklerden, vesikalardan ve çağdaşlarının ürettiği tarihsel metinlerden yararlanıyorlardı. Bununla birlikte, bu dönemde tarih yazımında kaynak kullanımına ve kullanılan kaynakların niteliğine ilişkin herhangi bir norm veya prensip bulunmuyor; tarihçiler yazdıkları metinlerde sözlü geleneklere, rivayetlere ve sahihliği ve güvenilirliği sınanmamış belgelere başvuruyorlardı. 19. yüzyılda tarihçilik açısından yeni olan tarihin hangi kaynaklar üzerinden yazılacağı ve bu kaynakların kullanımında ne gibi tetkiklerin uygulanacağı konusunda bağlayıcı kuralların formüle edilmiş ve bunların akademik tarihçiliğin temel metodolojik ve meslekî prensipleri hâline gelmiş olmasıdır. Amacı geçmiş hakkında "objektif" bilgiye (ve dolayısıyla Bernheim'ın "hakikat" olarak adlandırdığı şeye) ulaşmak olarak tanımlanan yeni tarih disiplini, Barthold Georg Niebuhr ve Leopold von Ranke gibi kurucularına göre, öncelikle, arşivlerde bulunan birincil kaynaklara ve bu birincil kaynakların eleştirel analizine dayanmalıydı. Zira, tarihçiler ancak bu birincil kaynaklar ve onların eleştirel analizi sayesinde "hakikat"i "kurgusal" ve "spekülatif" olandan ayırt edebilecekler, geçmiş hakkında olgusal bilgiye ulaşabilecekler ve Ranke'nin deyişiyle tarihi "gerçekte nasıl olduysa öyle" yazabileceklerdi (Ranke, 1824a: v-vi; Lambert, 2003: 44-46; Bos, 2012: 131-132).[7]

Eleştirel kaynak analizi, Niebuhr ve Ranke gibi isimler tarafından 19. yüzyılda sistematize edilip akademik tarihçiliğin temellerinden biri hâline getirilmişse de, söz konusu pratiğin kökleri erken Rönesans dönemine ve bu dönemde birbiriyle kesişen antikitecilik (*antiquarianism*), hukuk ve filoloji gibi alan ve uğraşlara uzanır. Bu bağlantıları kısaca açıklamak gerekirse, tarihsel metin, belge ve tanıklıklara karşı eleştirel bir bakış açısının belirmeye başlamasının ilk işaretleri 14. yüzyıl İtalyası'nda kendini gösterir. 14. yüzyılın ortalarından itibaren, daha önceki dönemlerin herhangi bir tarihsel metin veya tanıklığın sahihliğinden şüphe etmeyen yaklaşımı yavaş yavaş aşınmaya başlar.[8] Bu aşınmanın arkasında, önce İtalya'da ardından Avrupa'nın diğer bölgelerinde canlanan Klasik dönem ve kültüre yönelik ilginin yattığı söylenebilir. Francesco Petrarca (1304-1374), Coluccio Salutati (1331-1406), Poggio Bracciolini (1380-1459) ve Flavio Biondo (1392-1483) gibi Rönesans hümanizminin kurucu ve erken temsilcileri olarak kabul edilen âlimler, hayranlık duydukları Antik Çağ bilgi dünyasını restore edebilmek için Eski Yunan ve Roma dönemlerine ait maddi ve edebî kalıntıları topluyor; Cicero, Livius ve Seneca gibi düşünür ve yazarların kayıp eserlerinden kalma parçaları bulup birleştirerek bu eserleri yeniden inşa etmeye çalışıyor ve bunları İtalyancaya tercüme ediyorlardı.[9] Bu faaliyetleri sırasında, inceledikleri metinlerdeki kelime dağarcığı, cümle yapısı ve üslup gibi unsurların dönemden döneme değişiklik gösterdiğini fark ediyorlar ve bu da henüz adı konmamış bir anakronizm anlayışının doğmasına yol açıyordu.[10] Herhangi bir metnin ancak belirli bir dönemde kullanılan kelimeler, ifade tarzı ve yazım biçimiyle kaleme alınabileceğine ilişkin bir kavrayışın yeşermeye başlaması, bazı belgelerin sahte olduğunun farkına varılmasında kilit rol oynayacaktı. Örneğin, Petrarca, Julius Caesar'a ait yazışmalardan hareketle, Caesar'a at-

fedilen Habsburg Bağışı adlı belgenin daha sonraki yüzyıllarda üretildiğini ortaya çıkaracak; dönemin bir başka hümanist âlimi Lorenzo Valla (1407-1457) ise Papalık Devleti'nin yasal dayanaklarından biri sayılan Constantine Bağışı'nın Roma imparatoru Constantine tarafından 4. yüzyılda verilmiş olamayacağını gösterecek ve belgenin sahte olduğunu ifşa edecekti (Grafton, 1990: 24-30; Findlen, 2002: 103; Connell, 2012: 350-354).

Yüzyıllar boyu sahihliklerinden kuşku duyulmamış bu gibi belgelerin düzmece olduklarının ortaya çıkartılması, dönemin tarihsel metin ve kayıtlara karşı şüpheci olmayan yaklaşımında ciddi sarsıntıya neden olmuş ve eleştirel bir perspektifin filizlenmesine zemin hazırlamıştır.[11] Tarihsel metin ve kayıtlara yaklaşımda meydana gelen bu değişimin ve belgelerin otantiklik ve sıhhatine yönelik yükselmeye başlayan kaygıların ilk sonuçlarından biri, herhangi bir tarihsel metnin en güvenilir versiyonunun nasıl belirleneceği sorusunun gündeme gelmesidir. Bu soruya cevaben, Valla'nın Angelo Poliziano (1454-1494) gibi takipçileri tarihsel metin, belge ve el yazmalarının en güvenilir versiyonlarının en eski nüshaları olduğunu ve bunlara daha sonraki dönemlerde yapılmış ilave ve değişikliklerin tespit edilip ayıklanması gerektiğini vurgulamışlardır. Dönemin Antik Çağ bilgi dünyasının restorasyonu arzusuyla da örtüşen bu yönelim, el yazmaları ve kayıtların ihtiva ettikleri sözcük/terim, üslup ve yapıya göre tarihlendirilmesi ve tasnifini beraberinde getirdiği için hem henüz rüşeym hâlindeki anakronizm anlayışının gelişmesini sağlayacak, hem de filoloji disiplininin temellerini atacaktır (Kelley, 1970a: 37-50; Kelley, 2012: 233-239). Bunun yanında, klasik metinlere yönelik ilgi kısa zamanda sikkeler, madalyalar, çömlek parçaları ve diğer maddi kalıntılara da yansıyacak ve bu kalıntıların antik döneme dair sunabileceği tamamlayıcı perspektiflere ilişkin bir farkındalık oluşacaktır. Böylece, başlıca uğraşı geçmişten kalan her türden kayıt ve objenin toplanması, sınıflandırılması ve koleksiyonu/muhafazası olan antikite meraklısı (*antiquarian*) figürü ortaya çıkacak ve bu figür eski eser ve nesnelerin tarihlendirilmesi, orijinalliklerinin sınanması ve bunlardaki sahteciliklerin saptanması gibi konularda ustalık kazanacaktı. Bu uğraş ve ustalıklar ise bir yandan ileride akademik tarihçiliğin temel yardımcı bilimlerini oluşturacak epigrafi, nümizmatik, sigilografi ve heraldik gibi alanların gelişmesine katkıda bulunacak, diğer yandan da tarihsel metin ve kayıtlara eleştirel bir perspektifle yaklaşılması gerektiği anlayışını güçlendirecekti.[12]

Söz konusu anlayışın güçlenmesinde rol oynayan bir diğer unsur, 15. yüzyılda İtalya'da doğan fakat daha ziyade 16. yüzyıl Fransası'nda etkili olacak hukuk hümanizmi (*legal humanism*) akımıdır. Rönesans hümanizminin hukuk alanındaki yansıması olan ve Lorenzo Valla, Andrea Alciato (1492-1550) ve François Baudouin (1520-1573) gibi âlimlerin çalışmalarıyla şekillenen bu akım, dönemin antikiteye yönelik ilgi ve hayranlığını paylaşıyor ve Roma hukukunu gerçek anlam ve uygulama biçimleriyle kavramayı amaçlıyordu. Roma kanunlarının Roma tarihinin ürünü olduğu fikrinden yola çıkan bu akımın temsilcileri, Roma hukukunun *glossator* ve *post-glossator*'lar adı verilen hukuk âlimlerinin yaptıkları gibi bağlamından kopartılmış emsaller üzerinden yorumlanmasıyla değil, Klasik dönemin diğer maddi ve kültürel öğeleriyle ilişkili biçimde ele alınmasıyla anlaşılabileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla, onlara göre, Roma hukuku metinlerinin gerçek anlamlarına ulaşabilmek için yapılması gereken,

bu metinleri tarihsel bağlamları içinde incelemek ve mümkün olan en orijinal versiyonlarıyla yeniden oluşturmaktı. Bu bağlamlaştırma ve restorasyon faaliyeti sırasında hukuk hümanistleri (*legal humanists*) kendilerinden önceki *glossator* ve *post-glossator*'ların Roma hukukunu farklı pratik ihtiyaçlara cevap verir hâle getirebilmek için *Corpus Iuris Civilis*'e düştükleri şerh ve yorumlardan arındırmaya, Roma hukuku metinlerinden çıkartılan kısımları tespit edip metne yeniden kazandırmaya ve bu metinlerin çoğaltılması sırasında yapılan hataları ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu yoğun mesai neticesinde ise hem Roma hukukunu tarihsel bir perspektifle ele alıp hukuk ile tarih alanlarını birbirine yaklaştırmış ve bu iki alan arasındaki etkileşimin artmasını sağlamışlar ve hem de başta Roma ve Orta Çağ tarihi üzerine çalışanlar olmak üzere ileride tarihçiler tarafından da kullanılacak kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemlerini daha da geliştirmişlerdir.[13]

Hukuk ile tarih alanlarının birbirine yaklaşmasının tarihçiler açısından başka sonuçlar doğurduğunu da söylemek mümkün. Yukarıda belirtildiği gibi, hukuk hümanizmi akımının Roma kanunlarının ancak tarihsel bağlamları içinde anlaşılabileceği vurgusu, 16. yüzyılın ilk yarısından başlayarak giderek daha çok hukukçuyu Roma hukukunu tarihsel bir perspektifle ele almaya yöneltmiş, bu yönelim de hukuk tarihi çalışmalarının gelişmesine zemin hazırlamıştır. İlk olarak Fransa'da, 17. yüzyıl başlarından itibaren de Avrupa'nın diğer bölgelerinde kendisini gösteren hukuk tarihi araştırmaları, hukuk ile tarih arasında bir tür köprü oluşturmuş ve bu iki alanda faaliyet gösterenlerin birbirlerinin mesaisiyle daha yakından ilgilenmelerine vesile olmuştur. Hukuk ile tarih arasında işaret edilmeye çalışılan ilişkiye yönelik verilebilecek bir örnek, Jean Bodin (1530-1596) gibi hukuk teorisyenlerinin tarih yazarlarını geçmişe ilişkin güvenilir bilgiye ulaşabilmek için kroniklerdeki mucize ve efsaneleri dikkate almamaları, yazılı kaynakları hukukçu ve filologların yöntemleriyle incelemeleri ve bu kaynakları birbirleriyle karşılaştırarak ve üretildikleri zaman ve çıkarlarla ilişkilendirerek okumaları gibi hususlarda uyarmalarıdır.[14]

Bu teorik uyarıların yanı sıra, hukukçuların tanık/kaynak güvenilirliği, kanıt/ispat mükellefiyeti ve dokümantasyon pratiği gibi bazı meslekî prensip ve uygulamalarını hukuk tarihi çalışmalarına taşımaları ve bu çalışmaların tarihçiler tarafından giderek daha fazla kullanılması, benzer kaygı ve düşüncelerin onlar arasında da uyanmasını sağlamıştır. Böylece, "kanıt", "delil", "tanık/tanıklık" ve "orijinal ve destekleyici belgeler" gibi kavram ve referansları içeren bir terminoloji, 17. ve 18. yüzyıllar boyunca tedricen tarihyazımına sirayet etmiştir. İki alan arasında kurulan ilişki tarihçilerin, hukukçulardan ilhamla, faydalandıkları kaynaklara daha hiyerarşik bir perspektifle yaklaşmalarına da yol açmış ve söz konusu perspektif tarihçilikte yazılı kaynakların diğer kaynak türlerine göre öne çıkmasında ve bu yazılı kaynakların da kendi içlerinde birincil kaynaklar ve türev anlatımlar şeklinde sınıflandırılmaya başlanmasında etkili olmuştur. Ayrıca, tarihyazımında kanıt bilinci ve dokümantasyon pratiğinin gelişmesine paralel olarak, giderek daha çok tarihçi yazdıklarını çeşitli kaynaklara dayandırdığını belirtmeye ve bu kaynakları da derkenar ve (sonraları) dipnotlarda göstermeye başlamıştır.[15]

Eleştirel kaynak analizi yöntemlerinin gelişiminde rol oynayan bir başka önemli grup Bollandistler ve Mauristler gibi dinî çevrelere mensup âlimlerdir. Heribert Rosweyde (1569-1629) ve Jean Bolland (1596-1665) adlı Cizvit âlimlerin çabalarıyla vücut bulan Bollandistler, erken Hristiyanlık ve Orta Çağ dönemleri azizlerinin biyografilerini yeniden inşa etmeyi amaçlayan bir topluluktu. Dönemin en popüler okuma (ve dinleme) materyallerinden biri olan bu tür, azizlerin hayatlarına ilişkin ayrıntılı bilgi vermekle birlikte, karakteristik olarak efsanevî ve mucizevî öğelerle doluydu. Hagiografik literatürü daha sağlam bir zemine çekmek isteyen Bollandistler, azizlerin hayatlarına dair mevcut kaynak ve anlatıları toplayıp, bunları eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirerek barındırdıkları hayali, çelişik ve efsanevî unsurlardan arındırmaya ve aziz biyografilerini yeniden yazmaya çalışıyorlardı (Knowles, 1958). Bollandistlerin 17. yüzyıl ortalarından bugüne yayınına devam eden *Acta Sanctorum*'un (Azizlerin Edimleri) ortaya çıkışıyla sonuçlanacak bu çabalarının yanı sıra, Jean Mabillon (1632-1707) gibi Maurist (ve dolayısıyla Benedikten) âlimler ise Avrupa'yı dolaşıp Hristiyanlık ve tarikatlarının tarihine dair bulabildikleri belge, el yazması ve koleksiyonları biraraya getirmekle meşguldüler. Bu faaliyetlerinde, ulaştıkları kaynak ve kayıtların orijinalliklerini sınayabilmek ve sahte olanları tespit edebilmek için çeşitli yöntemler geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu çabalar, 1681 yılına gelindiğinde Mabillon'un çok sayıda Orta Çağ belge ve el yazmasının farklı yazı stilleri, mühürleri ve imzalarını analiz ederek kaleme aldığı *De re diplomatica* (Diplomatik Üzerine) adlı eserinde somutlaşacaktı (Knowles, 1959). Bu yöndeki çabaların o zamana kadarki en sistematik örneğini oluşturan Mabillon'un kitabı, uzun yıllar tarihsel dokümanların orijinalliklerinin sınanması ve tarihlendirilmesinde temel başvuru kaynağı olarak kullanılacak ve ileride akademik tarihçiliğin başlıca kritik/tenkit araçları hâline gelecek olan diplomatik ve paleografya alanlarının gelişimine önemli katkıda bulunacaktı.[16]

Mabillon'un tarihsel dokümanların orijinalliklerini sınamaya ve otantik belgeleri sahtelerinden ayırt etmeye yönelik çabalarının dönemin epistemolojik tartışmalarıyla ilgili bir tarafı da olduğu belirtilmeli. *De re diplomatica*'nın yayımlandığı 17. yüzyıl sonları, Avrupa'da felsefi şüpheciliğin (*scepticism*) yükseldiği ve bununla bağlantılı olarak tarihsel bilginin niteliğine ilişkin sorgulamaların gündeme geldiği bir dönemdir. François de La Mothe Le Vayer (1588-1672) ve Pierre Bayle (1647-1706) gibi şüpheci düşünürlerin etkisiyle şekillenen tarihsel Pironizm (*historical Pyrrhonism*) akımı, geçmişten kalan belge ve kayıtların azlığı ve mevcut belge ve kayıtlarda da sık sık sahteciliklere rastlanmasından dolayı tarihsel bilginin "güvenilir" ve "kesin" addedilemeyeceğini vurgulamıştır. Paralel şekilde, René Descartes (1596-1650) ve Nicolas Malebranche (1638-1715) gibi düşünürler, tarihin hafızaya ve tetkiki mümkün olmayan tanıklıklara dayanması nedeniyle "hakikat"ı yansıtamayacağını ve tarihsel bilginin de matematik ve doğa bilimlerinin sunduğu kesinlik ve kanıtlanabilirliğe asla ulaşamayacağını ifade etmişlerdir. Geçmişe dair doğru, kesin ve kanıtlanabilir bilgiye erişmeyi mümkün görmeyen bu mütalaaların doğal uzantısı ise tarihin "güvenilir olmayan" bir alan sayılması gerektiği ve o güne kadar üretilmiş tüm tarihsel anlatıların şüpheli ve hatta kurmaca olduğu sonucudur.[17]

Mabillon'un kitabının çıktığı yıllarda Avrupa'da dolaşımda olan bu gibi görüşler, Klasik ve Hristiyan gelenekleri için temel teşkil edenler de dâhil olmak üzere, her türden tarihsel metnin (ve yazarının) otoritesini sarsmaktaydı. Mabillon ve diğer Maurist âlimlerin Hristiyanlık ve tarikatlarının tarihine dair belge toplama ve bunların orijinalliklerini sınamak için yöntem geliştirme çabaları, büyük ölçüde Pironist eleştirilerin etkisiyle, kurmaya çalıştıkları tarihsel anlatıyı kapsamlı ve güvenilir bir kanıt desteğiyle donatabilmeye yönelikti. Pironist eleştirilerin etkilerinin, Maurist âlimlerin söz konusu çabalarının ötesine de uzandığını belirtmek gerekir. 17. yüzyılın sonlarından itibaren tarih yazarları giderek daha yoğun biçimde mesai ve faaliyetlerini Pironizmin eleştirilerine karşı savunma zorunluluğu hissettiler. Yazdıkları metinleri kurmaca/uydurma düzeyine indiren argümanları yanıtlamanın en kestirme yolu, geçmişe dair bilginin güvenilir olabileceğini iddia etmekten geçiyordu. Tarihçiler bu iddialarını güçlendirebilmek için yüzlerini o dönemde Avrupa'da gelişmekte olan hukuk tarihi çalışmalarına döndüler. Zira bu çalışmalar, yukarıda da işaret edildiği gibi, Pironist eleştirilere karşı ihtiyaç duydukları güvenilir kanıt, tanık, delil ve dokümantasyon gibi kavram ve pratikleri içeren bir terminolojiye sahipti ve bu terminolojinin tarihyazımına adaptasyonu geçmişe dair bilginin güvenilir ve kanıtlanabilir olduğunu iddia edilebilmeyi kolaylaştırıyordu. Tarihsel bilginin niteliği üzerine 18. yüzyıl boyunca devam edecek bu iddia ve karşı argümanları takiben tarih yazarları, geçmişe ilişkin daha güvenilir bilgiye nasıl ulaşabilecekleri konusunda ciddi bir arayışa gireceklerdi. Bu arayış sürecinde ise o zamana kadar başka alan ve uğraşların bünyesinde gelişmiş eleştirel kaynak analizi yöntemleri gündemlerine gelecek ve tarihyazımını büyük bir metodolojik atılımın eşiğine getirecekti (Burke, 2012: 269-273; Matytsin, 2014).

Modern Tarihçiliğin Kurucu Bir Öğesi Olarak Kritik (Tenkit) Kavram ve Pratiği

Buraya kadar bahsi geçen alan, uğraş ve çevreler, erken modern dönemde belirgin sınırlarla birbirlerinden ayrılmıyorlardı, elbette. Bir antikite meraklısı aynı zamanda hukukla iştigal edebildiği gibi, bir Bollandist veya Maurist de pekâlâ bir antikite meraklısı olabiliyor ve çağdaşları tarafından da öyle görülebiliyordu. Birbiriyle kesişen bu alan ve uğraşların güvenilir kanıt anlayışı ve dokümantasyon pratiği gibi bazı düsturları tarihçiliğe doğrudan intikal edecekken; kaynak/metin analizi, doğrulaması ve restorasyonu gibi birtakım teknik yenilikleri ise önce filoloji tarafından kapsanacak ve bu alanın temel uygulamaları hâline gelecekti.[18] Söz konusu durumun sebebi, Eski Yunan ve Roma kültür ve medeniyetlerini aydınlatmayı amaçlayan klasik filolojinin başlıca mesaisini, antik metinleri özgün versiyonlarına yakın biçimde yeniden inşa etmenin oluşturmasıydı. Başka bir deyişle, orijinal nüshaları kayıp Eski Yunan ve Roma dönemleri metinlerinin lisanî, edebî ve tarihî açılardan incelenebilmesi için öncelikle bunların yüzyıllar boyu elle çoğaltılmış kopyalarının kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemleriyle tetkik edilmesi, barındırdıkları farklılık, hata ve ilavelerin saptanması ve böylelikle özgün versiyonlarına ulaşılması gerekmekteydi. Bu gereklilikler, bilhassa, filolojik çalışmaların gözle

görülür ilerleme kaydettiği 18. yüzyıl Alman üniversitelerinde eleştirel kaynak/metin analizi yöntemlerinin hayli gelişmesini sağlamıştır. O kadar ki, yüzyılın sonlarına gelindiğinde, dönemin önde gelen filologlarından Friedrich August Wolf (1759-1824) bu yöntemleri kullanarak önemli bir keşfe imza atmış ve *İlyada* ve *Odysseia*'da yer alan metinlerin tek bir şairin (yani Homeros'un) eseri olmadığını, farklı dönemlerde farklı ozanlar tarafından üretildiğini ve edebî bütünlüklerinin daha sonraları tesis edildiğini ortaya koymuştur.[19]

Yeni filizlenen filoloji disiplininin kaynak analizi ve metin eleştirisi yöntemlerinde kaydettiği çarpıcı gelişme, o sıralarda geçmişe ilişkin bilgiyi daha güvenilir hâle getirme yolları arayan ve filolojik çalışmaları yakından takip eden tarih yazarlarını derinden etkileyecekti. Zira bu yöntemler, 18. yüzyıl ortalarından itibaren anlatılarında üslup ve biçimden ziyade içeriği öne alan ve bu içeriği daha sınırlı yorum fakat daha fazla kanıt ve kaynakla kurma eğilimine girmiş tarih yazarlarına, "güvenilir" ve "kesin" tarihsel bilgi vaat etmekteydi. Kimi beşerî bilim tarihçilerinin "tarihyazımının filolojizasyonu" olarak adlandırdığı bu etkileşim sürecinde, tarih yazarları eleştirel kaynak analizi yöntemlerini tedricen kullanmaya başlamışlar, hatta bunların tedrisi için 1770'lerde ilk defa üniversite bünyesinde bir filoloji semineri düzenlemişlerdir.[20] Diplomatik, paleografya ve heraldik gibi alanların tarihyazımı için önemine de dikkat çeken ve yayınlarıyla bu alanların gelişimine katkıda bulunan Johann Christoph Gatterer (1727-1799) tarafından Göttingen Üniversitesinde düzenlenen bu seminer zamanı için tekil bir deneme olarak kalmışsa da, benzer girişim ve çabalar çok geçmeden Wolf'tan ve dönemin diğer filologlarından etkilenen tarihçilerin çalışmalarıyla yaygınlaşacaktı.[21]

19. yüzyıl dönümünde bu tarihçilerin belki de en önde geleni olan Barthold Georg Niebuhr (1776-1831), Wolf'un Homeros destanlarını incelerken kullandığı eleştirel yöntemleri Roma tarihi araştırmalarına uygulamayı denedi. Bu yöntemler sayesinde Niebuhr, mevcut anlatımların sağladığından daha güvenilir bir Roma tarihi yazılabileceğini düşünüyordu. Zira, Niebuhr'a göre söz konusu anlatımlar, bazısı Roma döneminden kalma kaynak ve metinlerin üzerine inşa edilmekle birlikte, yeni eleştirel metotlar temelinde oluşturulmadıkları için bu kaynak ve metinlerde bulunan hataları, çelişkileri ve kurgusallıkları tekrarlamakla maluldü. Oysa, Wolf'un eleştirel yöntemler kullanarak *İlyada* ve *Odysseia*'da yer alan metinlerin Homeros'a ait olmadığını göstermesine benzer şekilde, Roma tarihine ilişkin kaynaklardaki hatalar ve efsanevî unsurlar da tespit edilebilir, bunların daha sonraki dönemlerde yazılan tarihlerde neden olduğu çarpıklıklar görülebilir ve böylece Roma İmparatorluğu'nun tarihi daha "doğru" ve "güvenilir" bir biçimde yazılabilirdi (Reill, 1980; Ho-Keun, 2022).

Niebuhr'un bu saiklerle kaleme aldığı *Römische Geschichte* (Roma Tarihi) dönemin tarihçiliğinde oldukça önemli bir adımı temsil eder. Kitap, filolojide kullanılan eleştirel yöntemlerin ilk kez tarihsel bir çalışmaya kapsamlı şekilde uygulanması ve ilgilendiği konu üzerine mevcut anlatılara kategorik olarak şüpheci yaklaşmasıyla, o zamana kadarki tarih yazıcılığından ayrılıyor ve yeni bir tarihçilik anlayış ve pratiği vazediyordu.[22] Bu anlayışa göre tarihçi, artık, ulaşabildiği vesika, yazma ve kronikleri çoğaltan ve bunlarda bulunan bilgileri derleyip tekrarlayan biri olmaktan çıkıyor, bunun yerine söz konusu kaynakları biçim ve içerik açısın-

dan sorgulayan ve anlatısını da bu sorgulama (ya da kritik veya tenkit) üzerinden kuran bir araştırmacıya dönüşüyordu. Tarihi tedricen ampirik bir araştırma alanına dönüştürme potansiyeli de taşıyan bu yeni anlayış ve metodolojiyi benimseyecekler arasında, Niebuhr'un kitabının ilk ciltlerinin yayımlandığı yıllarda klasik filoloji eğitimi alan genç Leopold Ranke de vardı.[23]

Ranke'nin (1795-1886) kariyerinin erken evrelerinde filolojiyle tarih arasındaki geçişken bölgede konumlandığını söylemek yanlış olmaz. Leipzig Üniversitesindeki tahsili sırasında, Gottfried Hermann (1772-1848) gibi tanınmış filologların tedrisatından geçmiş, klasik metinleri eleştirel yöntemlerle tetkik etmeyi öğrenmiş ve birçok antik düşünür ve yazarla ilgilendikten sonra tezini Atinalı tarihçi Thukydides üzerine hazırlamaya karar vermişti (Gil, 2009: 384; Boldt, 2019: 17-18). İlk işaretleri tez konusu tercihine de yansıyan Ranke'nin tarihe yönelişi, tam da aynı yıllarda yayımlanmaya başlayan Niebuhr'un *Römische Geschichte*'sinin yarattığı etkiyle daha da pekişecekti. Mezuniyetinin ardından tayin edildiği Frankfurt'taki lise (*gymnasium*) öğretmenliği sırasında, bir yandan Herodot, Thukydides ve Livius gibi Eski Yunan ve Roma tarih yazarları üzerine dersler verirken, diğer yandan da ilgi alanını Orta Çağ ve modern dönemlere doğru genişletmeye çalışıyor ve Niebuhr'un eserinden mülhem eleştirel perspektifle bu devirlere ait kaynak ve kronikleri okuyordu. Bizzat Niebuhr'la iletişim hâlinde sürdürdüğü bu mesainin neticesi, tarihçi olarak ün kazanmasını sağlayacak *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* (Latin ve Cermen Uluslarının Tarihleri, 1494'ten 1535'e) başlıklı kitabının 1824 yılında yayımlanmasıydı.[24]

İtalyan Savaşları (1494-1559) döneminde Avrupa siyasetindeki güç dengesine ve modern devlet sisteminin doğuşuna odaklanan Ranke'nin bu ilk kitabını zamanın tarihçiliği açısından önemli kılan, konusundan ziyade metodolojik yaklaşımıdır. Niebuhr'un "eleştirel tarih" (*kritische Geschichte*) olarak nitelediği türün çarpıcı bir örneğini oluşturan kitabında Ranke, tarihçinin mevcut kaynaklara şüpheyle yaklaşması gerektiği düşüncesinden yola çıkıyor ve çalışmasının kayda değer bir kısmını konuyla ilgili kronik ve anlatıların eleştirel tetkikine ayırıyordu.[25] Özellikle kitabının "Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber" (Daha Yeni Tarih Yazarlarının Eleştirisi Üzerine) başlıklı zeylinde, hem Heinrich Leo (1799-1878) gibi çağdaşı tarihçilerin çalışmalarını tartışıyor, hem de Francesco Guicciardini (1483-1540) ve Paolo Giovio (1483-1552) gibi erken modern dönem tarih yazarlarının eserlerini kaynak değerleri bakımından tenkide tabi tutuyordu. Bunu yaparken, tarih yazarlarının biyografilerini, siyasî yönelim ve sadakatlerinin eserlerine ne ölçüde yansıdığını ve diğer kaynak ve anlatılardan aldıkları kısımlarda tahrifat yapıp yapmadıklarını inceleyerek; konu üzerine mevcut kronik ve tarihlerin güvenilirliğini sorguluyordu. Bu sorgulama neticesinde, örneğin, Giovio'nun "tarafsız" ve "güvenilir" bir tarih yazarı olduğu sonucuna ulaşırken, Guicciardini'nin *Storia d'Italia*'sının (İtalya Tarihi) ciddi uydurma ve tahrifatlar içeren kusurlu bir eser olduğunu ve dolayısıyla herhangi bir kaynak değeri taşımadığını ortaya koyuyordu.[26]

Ranke'nin o zamana kadar İtalya ve Avrupa tarihi için temel kaynak kabul edilen bir eseri hükümsüz kılması ve bu gibi anlatımlara dayanan çağdaş tarihsel çalışmaları geçersiz

hâle getirmesi, dönemin tarihçiliğinde büyük yankı uyandırmıştır. Bu yankılar sonucu, kitabının yayımlanmasının ardından Ranke, yüzyıl başlarında araştırma odaklı bir yükseköğretim kurumu olarak teşekkül etmiş prestijli Berlin Üniversitesinden iş teklifi alacaktı (Boldt, 2019: 41-42). Ranke'nin kariyerinde yarattığı bu sıçramanın yanında, kitap dönemin tarihçiliği açısından da önemli sonuçlar doğuracaktı. Bu sonuçlardan ilki, tarihçilerin çalışmalarında kullanacakları kaynak ve anlatılara kategorik olarak eleştirel perspektifle yaklaşmaları gerektiğine ilişkindi. Guicciardini'nin *Storia d'Italia*'sı örneğinde görüldüğü gibi, geçmişteki tarih yazarlarının şahit oldukları veya aktardıkları olayları çarpıtmak için çok sayıda sebepleri vardı ve bu tanıklıklar eleştirel bir gözle ele alınmadıkları müddetçe okurlarını yanıltmaya meyyaldi. İkincisi, *Storia d'Italia* gibi anlatımlar çeşitli tahrifat ve uydurmalara açık olduklarına göre, çağdaş tarihçiler çalışmalarını bu tür eserlerden ziyade, herhangi bir menfaatten doğan müdahalelerden görece azade ve "tarafsızlığı" ve "güvenilirliği" hakkında daha az şüphe bulunan kaynaklara dayandırmalıydılar. Diplomatik raporlar, hukukî kayıtlar ve resmî yazışmalar gibi çoğunlukla devlet eliyle üretilen bu türden kaynaklara ulaşabilmek içinse tarihçiler, daha yoğun biçimde arşiv araştırması yapmalı ve çalışmalarını esas olarak arşivlerden toplayacakları belgeler üzerine inşa etmeliydiler (Eskildsen, 2008).

Tarihçilerin çalışmalarını dayandırmaları gereken kaynakların niteliğine ilişkin bu görüşlerin, dönemin tarihçiliğinde oldukça önemli bir değişime işaret ettiğini belirtmek gerekir. Tarihsel Pironizmin 17. yüzyıl sonlarından itibaren yükselttiği eleştiriler, tarihçiler arasında kroniklerin güvenilirliğine dair şüphe uyandırmaya ve onları resmî yazışmalar ve hukukî kayıtlar gibi arşiv belgelerine yöneltmeye başlamışsa da, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde geçmiş hakkında en geçerli malumat kaynağının hâlâ anılar ve kronikler gibi anlatımlar olduğu düşüncesi hâkimdi. Ranke'nin yararlanmayı düşündüğü kronik ve anlatıları tenkide tabi tutması ve bunların büyük bölümünün barındırdıkları tahrifat, çarpıtma ve uydurmalar nedeniyle güvenilir olmadığını göstermesi, dönemin tarihçiliğinde arşiv kaynaklarına olan yönelimi kuvvetlendirecekti. Ranke de kariyerinin bundan sonraki bölümünde çalışmalarını Avrupa'nın çeşitli arşivlerinde uzun mesailer sonucu toplayacağı birincil kaynaklar üzerine inşa edecekti (Tucker, 2004: 73-77; Eskildsen, 2019: 257-261). Bununla birlikte, Ranke ve çağdaşlarına göre, söz konusu birincil kaynaklar da, daha sonraki dönemlerde kaydedilen tanıklıklar ve türev anlatımlar kadar olmasa bile, tahrifat, çarpıtma ve sahteciliklere açık oldukları için tarihçiler tarafından olduğu gibi doğru kabul edilmemeli ve tenkide tabi tutulmalıydılar. Dolayısıyla, bu kaynaklar da diğer kaynaklar gibi eleştirel perspektifle değerlendirilmeli; paleografya, diplomatik ve sigilografi gibi alanlar yardımıyla biçim ve içerikleri incelenip sahihlik ve güvenilirliklerinden emin olunmalı ve ihtiva ettikleri tahrifat, kişisel müdahale ve kurgusal öğeler ayıklandıktan sonra kullanılmalıydılar (Feldner, 2003: 13; Lorenz, 2009: 398-399; Daston, 2014: 32).

İlerleyen yıllarda Ranke ve çağdaşları tarafından tarihsel metin ve kayıtların dâhilî ve hâricî tüm unsurlarını çözümleyecek şekilde sistematize edilecek eleştirel kaynak analizi (*Quellenkritik*, *source criticism*), 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Avrupa'daki çoğu tarihçi tarafından tarihsel bilgi üretiminin zorunlu prosedürü olarak görülecek ve yeni tarih disiplininin te-

mel metodolojik ve meslekî prensibi hâline gelecekti. Zira, dönemin tarihçilerine göre eleştirel/kritik metotlar, birincil ve diğer kaynakları barındırdıkları hata, çarpıtma ve tarafgirliklerden temizlemeyi sağlıyor ve böylece geçmişe ilişkin "objektif", "kanıta dayalı" ve "güvenilir" bilgiye ulaşmayı mümkün kılarak, tarihi "sağın bilim" (*exact science*) mertebesine yükseltiyordu (Baár, 2011: 336; Bod, 2013: 251).[27] Metodoloji, objektivite ve bilim(sellik) arasında kurulan bu doğrudan ve büyük ölçüde doğa bilimlerinden mülhem korelasyon açısından eleştirel kaynak analizi, tarihi aynı zamanda kendine özgü ve (tıpkı diğer disiplinlerde olduğu gibi) *teknik* bir metodolojik avadanlık ve uzmanlıkla da donatıyordu. Merkezinde kritik/tenkit kavram ve pratiğinin bulunduğu söz konusu metodoloji ve metodolojik uzmanlık ise hem tarihin bağımsız bir disiplin olarak sunulabilmesine olanak tanıyor ve hem de bu disiplinin icracılarını artık "amatörler" olarak nitelenen diğer tarih yazarlarından ayırıyordu (Fuchs, 2002: 157; Warren, 2003: 30).[28]

Sonuçta, 19. yüzyıl ortalarında, tarihin diğer disiplinler gibi özel bir uzmanlık gerektiren ve yalnızca bu uzmanlığı edinmiş kişilerce icra edilebilecek bir bilim olduğu düşüncesi Avrupa'da yaygınlık kazanacaktı. Bu düşüncenin doğal uzantısı, o zamana kadar amfi ve konferans salonlarında ders formatında sunulan yükseköğretimdeki tarih eğitiminin dönüşümü oldu. İlk kez Ranke tarafından Berlin Üniversitesinde düzenlenen ve 1848'den itibaren Almanca eğitim veren tüm üniversitelerde tarih öğrencileri için zorunlu hâle getirilen araştırma seminerinde, herhangi bir tarihsel konu ya da dönem üzerine ayrıntılı biçimde ders anlatılmıyor, fakat tarihsel bir anlatının nasıl inşa edileceği öğretiliyordu. Amfi yerine, hoca ile öğrenci arasında yakın iletişime imkân tanıyan küçük odalarda düzenlenen bu seminerlerde tarihçi adaylarına farklı kaynak türleri, bu kaynaklara nasıl ulaşacakları ve, hepsinden önemlisi, ulaştıkları kaynakları nasıl tenkide tabi tutacakları gösteriliyordu. Kısa sürede diğer Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversiteler tarafından da benimsenen bu eğitim modeli, tarihsel kaynak ve metinlerin eleştirel analizi konusunda uzmanlaşmış yeni bir profesyonel tarihçiler topluluğunun oluşmasına yol açtı (Popkin, 2016: 77-78; Eskildsen, 2021). Bu tarihçiler, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yazdıkları çok sayıda tarih metodolojisi kitabında disiplinlerinin merkezine, tıpkı Bernheim'ın *Lehrbuch der historischen Methode*'da yaptığı gibi, "metodik eleştiri"yi koyuyorlar ve ağırlıklı olarak eleştirel yöntemlerin tarih araştırmalarında nasıl kullanılacağını açıklıyorlardı.[29]

Avrupa ve Kuzey Amerika'da tarihin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşma süreci tamamlanırken "metodik eleştiri"nin bu alanın temel taşı olduğu ve ona "bilim" niteliği kazandırdığı fikri artık tüm profesyonel tarihçiler tarafından paylaşılıyordu (Paul, 2012: 399-400; Jørgensen, 2012: 389). 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, akademik tarihçinin ayırt edici vasıflarının hepsi "kritik" kavramıyla ilişkiliydi: eleştirel perspektife sahip olma; belgelere, türev anlatımlara ve diğer çalışmalara kategorik olarak şüpheyle yaklaşma ve kaynakları tenkide tabi tutma uzmanlık ve becerisini edinmiş olma. Yüzyıl dönümünde tarih disiplini "kritik" kavramıyla o denli özdeşleşmişti ki, onu 19. yüzyıl öncesindeki tarih yazıcılığından ve

çağdaşı amatör tarihçilikten ayırmak için sık sık "eleştirel tarihçilik" (*critical historiography*) ve "yeni eleştirel tarih bilimi" (*new critical historical scholarship/science*) ifadelerine başvuruluyordu.[30]

Sonuç

Akademik tarihçiliğin doğuşunda belirleyici rol oynayan kritik (tenkit) kavram ve pratiği, kökleri erken Rönesans dönemine uzanan uzun bir geçmişe sahiptir. Birbiriyle ilintili bir dizi ilmî alan ve uğraşın farklı ajandalarla tarihsel eser ve kayıtların orijinalliklerini sınamaya ve bunları barındırdıkları tahrifat ve kurgusal unsurlardan arındırmaya yönelik çabalarıyla vücut bulan eleştirel kaynak/metin analizi yöntemleri, tarihçilerin bu alanlarla teması ve geçmişe ilişkin bilgiyi daha güvenilir ve kesin kılma arayışlarının etkisiyle tarihyazımına sirayet etmiştir. Eleştirel yöntemlerin, 19. yüzyılın başlarından itibaren başta Niebuhr ve Ranke olmak üzere tarihçiler tarafından giderek daha yoğun ve sistematik biçimde kullanılması, tarihyazımında kapsamlı bir dönüşüme neden olmuştur. Söz konusu dönüşümün başlıca iki kalemi, tarihçilerin kaynaklarını kritiğe/tenkide tabi tutarak kullanmaları gerektiği anlayışının pekişmesi ve tarihsel çalışmaların öncelikli olarak odaklandıkları olay ve dönemlerin doğrudan gözlemcileri tarafından üretilmiş birincil kaynaklar üzerine inşa edilmeye başlanmasıdır. Modern tarihçiliğin temel metodolojik prensiplerini de oluşturan bu iki kalemin yanı sıra, 19. yüzyılda tarihyazımında meydana gelen diğer önemli değişiklikler, yükseköğretimdeki tarih eğitiminin dönüşümü ve tarihin giderek üniversite merkezli bir disiplin niteliği alması, arşivin tarihsel araştırmanın icra edildiği başlıca mekân hâline gelmesi ve tarihçilerin diğer kaynaklar gibi birbirlerinin çalışmalarına da eleştirel perspektifle yaklaşmaya başlamaları sonucu literatür incelemesi/değerlendirmesi ve kitap kritiği (*book review*) gibi pratiklerin tarihyazımına yerleşmesi olarak özetlenebilir. Tarihçiliği ampirik olarak temellendirmeyi, eleştirel biçimde tetkik etmeyi ve tarafsız şekilde yazmayı gerektiren bir faaliyet olarak kodlayan bu değişiklik ve dönüşümlerin her biri, makale boyunca işaret edilmeye çalışıldığı gibi, kritik/tenkit kavram ve pratiğinin tarihçiliğin merkezî unsuru hâline gelmesiyle yakından ilişkilidir.

1 Söz konusu birikimi oluşturan çalışmalar İngilizce ve Türkçe literatüre yayılmış durumdadır. Bu çalışmalara bazı örnekler için bkz. (Neumann, 2002; Ersanlı, 2003; Özel, 2009; Özcan, 2011; Kafadar ve Karateke, 2011; Karateke, 2013; Ergut, 2015; Toksöz, 2016; Dağlı, 2021; Sönmez, 2021; Sönmez, 2022a; Sönmez, 2022b; Sönmez, 2024).

2 Bu başlıklar üzerine Türkçe literatürde yakın zamanda yapılmış önemli bir katkı için bkz. (Ergut, 2021).

3 Makale boyunca işaret edileceği üzere diplomatik, paleografya (ve sigilografi, epigrafi ve nümizmatik) gibi alanlar, kritik (tenkit) kavram ve pratiğiyle yakından ilişkili ve onun modern tarihçiliğin merkezî unsuru hâline gelmesine katkıda bulunmuş alanlardır. Bununla birlikte, kritik (tenkit) söz konusu alanlardan farklı bir tarihsel gelişim süreci ve içeriğe sahip, bu alanları önemli araçları olarak gören ve bu alanlara indirgenemeyecek bir kavram ve pratiktir. Bu kavram ve pratiği "tetkik" ve/veya "değerlendirme" şeklinde okuyan ve onun özünü oluşturan eleştirel perspektifi göz ardı eden eğilim ise tarih metodolojisi çalışmalarında "belgelerin tetkiki" ve "belgelerin değerlendirilmesi" gibi başlıklarda kendisini gösterir.

4 Bu durumun belki de en önemli istisnası Marc Bloch'un *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği) kitabındaki kritik kavram ve pratiğine ayrılmış "La Critique" bölümü ve bu bölümde söz konusu kavramın/pratiğin kısa bir tarihçesini oluşturmaya çalıştığı "Esquisse d'une histoire de la méthode critique" (Eleştirel Yöntemin Tarihçesi Taslağı) alt başlığıdır. Bloch'un genişletmeye fırsat bulamadığı bu taslağın yanı sıra bahsedilmesi gereken bir diğer çalışma, Léon-Ernest Halkin'in Eléménts de critique historique (Tarih Tenkidinin Unsurları) kitabıdır. Halkin'in kitabı kritik kavramının tarih disiplinindeki merkezî konumunu vurgulamasına rağmen, bu kavram ve pratiğin ortaya çıkış ve gelişim süreçleriyle ilgilenmez, daha ziyade tarih tenkidinin nasıl yapılması gerektiğini açıklamayı amaçlar. Bu iki kitap haricinde, kritik kavram ve pratiğinin ortaya çıkış ve gelişimine farklı alanların yaptığı katkılara dair Türkçe dışı literatürlerde bol miktarda dolaylı değini bulunmaktadır; bu çalışmalara makale boyunca işaret edeceğim. Bloch'un kitabının ilgili kısmı ve Halkin'in çalışmasının Türkçe tercümesi için bkz. (Bloch, 1993: 119-126; Halkin, 1989).

5 Bernheim'ın kitabından birkaç yıl sonra Fransa'da yayımlanan *Introduction aux études historiques*'te (Tarih Tetkiklerine Giriş) de Charles V. Langlois ve Charles Seignobos kritik kavram ve pratiği için benzer ifadeler kullanır; bkz. (Langlois ve Seignobos, 1898: 49). Berhneim'ın kritik kavramı üzerine görüşlerinin dönemin tarihçileri tarafından yaygın şekilde paylaşıldığına ilişkin bkz. (Torstendahl, 2003: 305-331). Bu görüşlerin takip eden dönemlerde de tarihçiler tarafından benimsendiğine dair bkz. (Halkin, 1989: 3-4, 16, 34).

6 Bazı örnekler için bkz. (Fuchs, 2002: 149; Iggers, 2002: 228; Burrow, 2007: iv; Paul, 2012: 401).

7 Bu noktada, akademik tarihçiliğin "hakikat"in "kurgusal" olandan ayırt edilebileceğine ve tarihin nesnel biçimde yazılabileceğine yönelik güçlü inancının, 20. yüzyılın ikinci yarısında ciddi itirazlara hedef olduğunu ve bu konuda önemli bir tartışma ve literatürün vücut bulduğunu belirtmek gerekir. Roland Barthes ve Hayden White gibi isimlerin, tarihsel çalışmaların edebî karakterine ve barındırdıkları kurgusal unsurlara dikkat çekmeleriyle olgunlaşan bu itirazlar, çok kabaca, tarihçilerin öne çıkardıkları olaylar, bunlar arasında kurdukları ilişkiler ve başvurdukları dil ve anlatı biçimleriyle geçmişi aynı zamanda kurguladıklarını vurgulamış ve dolayısıyla tarihin "gerçekte nasıl olduysa öyle" yazılabileceğine ilişkin kabullerin ciddi şekilde sorgulanmasına sebep olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Barthes, 1967; White, 1973; White, 1978; Crane, 2002; Passmore, 2003; Maza, 2017: 199-219).

8 14. yüzyıl öncesinde tarihsel metin, belge ve tanıklıkların otantikliğinden şüphe edilmemesini Peter Burke, daha ziyade, Orta Çağ tarih anlayışında "kanıt bilinci"nin gelişmemiş olmasına bağlarken (1969: 7, 19-20); Chantal Grell bu dönemde bir metin ya da belgenin otantikliğinin, dinî veya dünyevî bir otorite tarafından onaylanmasıyla garanti altına alındığı düşüncesiyle açıklar. Grell, 14. yüzyıl öncesinde, piskopos, papa, prens veya imparator gibi bir otorite (*authority*) tarafından onaylanmış bir belgenin, tanımı gereği otantik (*authentic*) ve dolayısıyla güvenilir olduğunun düşünüldüğünü ifade eder (2012: 390-391).

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Burke, 1969: 23-25; Kelley, 1998: 203-204; Bod, 2013: 143-144).

10 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Breisach, 1994: 161-162; Burke, 2012: 269-270).

11 Elbette söz konusu ifşalar ve tarihsel metin ve kayıtlara yönelik eleştirel bir yaklaşımın yeşermeye başlaması, bu ve takip eden dönemlerde sahte belge üretiminin devam etmediği anlamına gelmez. Bunlara çok sayıda örnek için bkz. (Grafton, 1990: 32-34; Burke, 2012: 262-270).

12 Antikitecilik ile tarih arasındaki ilişkinin artık klasik hâline gelmiş bir analizi için bkz. (Momigliano, 1950). Bu konuda yakın tarihli iki önemli çalışma için bkz. (Miller, 2012; Eskildsen, 2015).

13 Hukuk hümanizmi hakkında bkz. (Kelley, 1966; Kelley, 1970b; Padoa-Schioppa, 2017: 258-272).

14 Bodin, sözü edilen görüşlerini 1566 tarihli *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (Tarihin Kolay Kavranması için Yöntem) başlıklı eserinde ifade etmiştir. İngilizce çevirisi için bkz. (Bodin, 1945). Bu konuda ayrıca bkz. (Ranum, 1980: 76-90; Lorenz, 2009: 396-397).

15 Hukuk ile tarih alanları arasındaki ilişkiye dair ilk zikredilmesi gereken Donald R. Kelley'in klasikleşmiş çalışmalarıdır; bkz. (Kelley, 1970a; Kelley, 1984). Bu konuda ayrıca bkz. (Ginzburg, 1991; Findlen, 2002: 112-116).

16 Mabillon'un eserinden sonra paleografya ve diplomatik alanlarının gelişimine katkıda bulunan bazı âlimler ve önemli çalışmaları şunlardır: Paleografya tabirini ilk defa kullanan ve 1708'de *Palaeographia Graeca* (Grek Paleografyası) başlıklı eseri yayımlayan Bernard de Montfaucon (1655-1741), Mabillon ve Montfaucon gibi Benedikten tarikatına mensup René-Prosper Tassin (1697-1777) ile Charles-François Toustain'in (1700-1754) birlikte kaleme aldıkları *Nouveau Traité de Diplomatique* (Diplomatik Üzerine Yeni İnceleme), Thomas Madox'un (1666-1727) 1702'de yayımladığı 1066 ile 1547 yılları arasında İngiltere'de düzenlenmiş çeşitli berat ve belgelerin derlemesi niteliğindeki *Formulare Anglicanum* (İngiliz Formüleri), Scipione Maffei (1675-1755) tarafından 1727'de yayımlanan *Istoria Diplomatica* (Diplomatik Tarihi) ve Johann Christoph Gatterer'in (1727-1799) 1765'te Göttingen'de yayımladığı *Elementa Artis Diplomaticae Universalis* (Evrensel Diplomatik Sanatının Unsurları). Paleografya ve diplomatik alanlarının 19.

yüzyıldaki gelişiminde ise bu dönemde kurulmaya başlanan merkezî devlet arşivleri ve bu arşivlere personel yetiştirmek amacıyla tesis edilen l'École des Chartes (Belgeler Okulu) gibi kurumların belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Duranti, 1998; Verschaffel, 2012).

17 Bu görüşler ve tarihsel Pironizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Burke, 1998; Matytsin, 2015).

18 Şüphesiz, filoloji de 18. yüzyılın ikinci yarısından önce söz konusu alan ve uğraşlardan keskin sınırlarla ayrılan bir disiplin değildi. Bu konuda bkz. (Kelley, 1970a: 37-43, 99; Bod, 2013: 143-147).

19 Wolf'un bu görüşleri ortaya koyduğu çalışması 1795 tarihli *Prolegomena ad Homerum*'dur (Homeros'a Medhal). İngilizce çevirisi için bkz. (Wolf, 1985). Wolf'un Homeros ve *İlyada ve Odysseia* üzerine tezleri sonraki dönemlerde tartışmaya açılacaktır. Wolf'un eserinin etkisi ve daha sonraki dönemlerdeki tartışmalar hakkında bkz. (Grafton, 1981; Leventhal, 1986; Baertschi, 2014).

20 "Tarihyazımının filolojizasyonu" ifadesi için bkz. (Bod, 2013: 250, 278, 348). Bu konuda ayrıca bkz. (Breisach, 1994: 202-220; Tucker, 2004: 68-71; Matytsin, 2015: 258-259).

21 Gatterer'in söz konusu alanlardaki çalışmalarına bir örnek, 1765'te yayımladığı *Elementa Artis Diplomaticae Universalis* (Evrensel Diplomatik Sanatının Unsurları) başlıklı kitabıdır; bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Iggers, 2011: 45-46; Araújo, 2022).

22 Niebuhr'un üç cilt hacmindeki kitabı için bkz. (Niebuhr, 1881-1832). Bu konuda ayrıca bkz. (Berger, 2011: 26; Stuchtey, 2011: 169).

23 Niebuhr'un *Römische Geschichte*'sinin Ranke'yi derinden etkilediği birçok çalışmada kaydedilir; bir örnek için bkz. (Boldt, 2019: 24).

24 Ranke'nin kitabı için bkz. (1824a). Ranke ile Niebuhr arasındaki mektuplaşmalara bir örnek için bkz. (Braw, 2007: 45). Bu konuda ayrıca bkz. (Iggers, 2011: 42; Boldt, 2019: 29-30).

25 "Eleştirel tarih" (*Kritische Geschichte*) ifadesini Niebuhr'dan aktaran (Ho-Keun, 2022: 156).

26 Ranke'nin müstakil olarak da basılan kitabının zeyli için bkz. (1824b). Bu konuda ayrıca bkz. (Eskildsen, 2019).

27 Bu anlayışın eleştirisi için 7 numaralı dipnota bakılabilir.

28 Yeri gelmişken, bu metodolojinin resmî yazışmalar, hukukî kayıtlar ve diplomatik raporlar gibi kaynakları öncelemesi nedeniyle, akademik tarihçiliğin uzunca bir süre siyasî tarihe odaklanmasını besleyen bir yanı da olduğu belirtilmeli. Tarihyazımında sosyal, kültürel ve iktisadî süreçlerin ihmaline yol açan bu dar odak, 19. yüzyıl sonlarından itibaren giderek daha fazla tarihçi tarafından eleştirilecek ve 20. yüzyıl ortalarında akademik tarihçilikteki hâkim konumunu kaybedecektir. Akademik tarihçiliğin kapsam ve odağının siyasî, askerî ve diplomatik tarihin ötesine uzanması gerektiğini vurgulayan bu eleştiriler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Iggers, 2005: 31-94; Fuchs, 2011: 59-75; Raphael, 2011: 97-112; Woolf, 2019; 190-251).

29 Tıpkı Bernheim'ın kitabı gibi, Langlois ile Seignobos'nun birlikte yazdıkları *Introduction aux études historiques*'in (Tarih Tetkiklerine Giriş) büyük bölümü de "tenkit" bahsine ayrılmıştı; bkz. (Langlois ve Seignobos, 1898: 51-179).

30 Bazı örnekler için bkz. (Breisach, 1994: 233, 290, 403; Kelley, 2003: 117-118; Warland, 2010: 41-42; Paul, 2011: 228).

Kaynakça

Araújo, A. M. (2022). Johann Christoph Gatterer's works on diplomatics and the reproduction of documentary evidence for eighteenth-century historical research. Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV, Historia Moderna, 35, 129–155.

Baár, M. (2011). East-Central European historical writing. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 326–348). Oxford University Press.

Baertschi, A. M. (2014). "Big science" in classics in the nineteenth century and the academicization of antiquity. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), The making of the humanities: Vol. 3. The modern humanities (pp. 233–249). Amsterdam University Press.

Barthes, R. (1967). Le discours de l'histoire. Information sur les Sciences Sociales, 6(4), 65–75.

Berger, S. (2011). The invention of European national traditions in European Romanticism. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 19–40). Oxford University Press.

Bernheim, E. (1889). Lehrbuch der historischen Methode. Duncker & Humblot.

Bloch, M. (1993). Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Armand Colin.

Bod, R. (2013). A new history of the humanities: The search for principles and patterns from antiquity to the present. Oxford University Press.

Bodin, J. (1945). Method for the easy comprehension of history (B. Reynolds, Trans.). Columbia University Press.

Boldt, A. D. (2019). Leopold von Ranke: A biography. Routledge.

Bos, J. (2012). Nineteenth-century historicism and its predecessors: Historical experience, historical ontology and historical method. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines (pp. 131–147). Amsterdam University Press.

Breisach, E. (1994). Historiography: Ancient, medieval, and modern. University of Chicago Press.

Braw, J. D. (2007). Vision as revision: Ranke and the beginning of modern history. History and Theory, 46(4), 45–60.

Burke, P. (1969). The renaissance sense of the past. Edward Arnold.

Burke, P. (1998). Two crises of historical consciousness. Storia della Storiografia, 33, 3–16.

Burke, P. (2012). History, myth, and fiction: Doubts and debates. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800 (pp. 261–281). Oxford University Press.

Burrow, J. (2007). A history of histories: Epics, chronicles, romances and inquiries from Herodotus and Thucydides to the twentieth century. Allen Lane.

Crane, S. A. (2002). Language, literary studies, and historical thought. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), A companion to Western historical thought (pp. 319–336). Blackwell.

Connell, W. J. (2012). Italian Renaissance historical narrative. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800 (pp. 347–363). Oxford University Press.

Dağlı, M. (2021). İmparatorluğun sorunları: Osmanlı tarihçiliği ve tarihsel sosyoloji. Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, 51, 7–58.

Daston, L. (2014). Objectivity and impartiality: Epistemic virtues in the humanities. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), The making of the humanities: Vol. 3. The modern humanities (pp. 27–41). Amsterdam University Press.

Duranti, L. (1998). Diplomatics: New uses for an old science. Scarecrow Press.

Ergut, F. (2015). Institutionalization of history in the Ottoman Empire. Turkish Studies, 16(2), 216–239.

Ergut, F. (2021). Tarihin hakikatleri. İletişim Yayınları.

Ersanlı, B. (2003). İktidar ve tarih: Türkiye'de "resmî tarih" tezinin oluşumu (1929–1937). İletişim Yayınları.

Eskildsen, K. R. (2008). Leopold Ranke's archival turn: Location and evidence in modern historiography. Modern Intellectual History, 5(3), 425–453.

Eskildsen, K. R. (2015). Relics of the past: Antiquarianism and archival authority in Enlightenment Germany. Storia della Storiografia, 68(2), 69–81.

Eskildsen, K. R. (2019). Leopold von Ranke (1795–1886): Criticizing an early modern historian. History of Humanities, 4(2), 257–262.

Eskildsen, K. R. (2021). Virtues of history: Exercises, seminars, and the emergence of the German historical discipline, 1830–1900. In K. Chang & A. Rocke (Eds.), A global history of research education: Disciplines, institutions, and nations 1840–1950 (History of Universities, Vol. 34, No. 1, pp. 27–40). Oxford University Press.

Feldner, H. (2003). The new scientificity in historical writing around 1800. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), Writing history: Theory and practice (pp. 3–22). Hodder Arnold.

Findlen, P. (2002). Historical thought in the Renaissance. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), A companion to Western historical thought (pp. 99–120). Blackwell.

Fuchs, E. (2002). Conceptions of scientific history in the nineteenth-century West. In Q. Wang & G. G. Iggers (Eds.), Turning points in historiography: A cross-cultural perspective (pp. 141–161). University of Rochester Press.

Fuchs, E. (2011). Contemporary alternatives to German historicism in the nineteenth century. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 59–77). Oxford University Press.

Gil, T. (2009). Leopold Ranke. In A. Tucker (Ed.), A companion to the philosophy of history and historiography (pp. 383–392). Blackwell.

Ginzburg, C. (1991). Checking the evidence: The judge and the historian. Critical Inquiry, 18, 79–92.

Grafton, A. (1981). Prolegomena to Friedrich August Wolf. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 44, 101–129.

Grafton, A. (1990). Forgers and critics: Creativity and duplicity in Western scholarship. Collins & Brown.

Grell, C. (2012). History and historians in France, from the great Italian wars to the death of Louis XIV. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800 (pp. 384–405). Oxford University Press.

Halkin, L. E. (1989). Tarih tenkidinin unsurları (B. Yediyıldız, Çev.). Türk Tarih Kurumu.

Ho-Keun, C. (2022). The birth of modern historiography and B. G. Niebuhr. In Q. E. Wang, M. Okamoto, & L. Li (Eds.), Western historiography in Asia: Circulation, critique and comparison (pp. 151–177). De Gruyter.

Iggers, G. G. (2002). The professionalization of historical studies and the guiding assumptions of modern historical thought. In L. Kramer & S. Maza (Eds.), A companion to Western historical thought (pp. 225–242). Blackwell.

Iggers, G. G. (2005). Historiography in the twentieth century: From scientific objectivity to the postmodern challenge. Wesleyan University Press.

Iggers, G. G. (2011). The intellectual foundations of nineteenth-century "scientific" history: The German model. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 41–58). Oxford University Press.

Jørgensen, C. M. (2012). Humboldt in Copenhagen: Discipline formation in the humanities at the University of Copenhagen in the nineteenth century. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines (pp. 377–395). Amsterdam University Press.

Kafadar, C., & Karateke, H. T. (2011). Late Ottoman and early Republican Turkish historical writing. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 559–577). Oxford University Press.

Karateke, H. T. (2013). The challenge of periodization: New patterns in nineteenth-century Ottoman historiography. In E. Çıpa & E. Fetvacı (Eds.), Writing history at the Ottoman court: Editing the past, fashioning the future (pp. 129–154). Indiana University Press.

Kelley, D. R. (1966). Legal humanism and the sense of history. Studies in the Renaissance, 13, 184–199.

Kelley, D. R. (1970a). Foundations of modern historical scholarship: Language, law, and history in the French Renaissance. Columbia University Press.

Kelley, D. R. (1970b). The rise of legal history in the Renaissance. History and Theory, 9(2), 174–194.

Kelley, D. R. (1984). Historians and the law in postrevolutionary France. Princeton University Press.

Kelley, D. R. (1998). Faces of history: Historical inquiry from Herodotus to Herder. Yale University Press.

Kelley, D. R. (2003). Fortunes of history: Historical inquiry from Herder to Huizinga. Yale University Press.

Kelley, D. R. (2012). Philology and history. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800 (pp. 233–243). Oxford University Press.

Knowles, M. D. (1958). Great historical enterprises I: The Bollandists. Transactions of the Royal Historical Society, 8, 147–166.

Knowles, M. D. (1959). Great historical enterprises II: The Maurists. Transactions of the Royal Historical Society, 9, 169–187.

Lambert, P. (2003). The professionalization and institutionalization of history. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), Writing history: Theory and practice (pp. 42–60). Hodder Arnold.

Langlois, C. V., & Seignobos, C. (1898). Introduction aux études historiques. Hachette.

Leventhal, R. S. (1986). The emergence of philological discourse in the German states, 1770–1810. Isis, 77(2), 243–260.

Lorenz, C. (2009). Scientific historiography. In A. Tucker (Ed.), A companion to the philosophy of history and historiography (pp. 393–403). Blackwell.

Matytsin, A. M. (2014). Pyrrhonism or academic skepticism? Friedrich Wilhelm Bierling's "reasonable doubt" in the Commentatio de Pyrrhonismo Historico (1724). Sképsis, 7(10), 128–140.

Matytsin, A. M. (2015). Historical Pyrrhonism and historical certainty in the early Enlightenment. In E. Argaud, N. Yadari, S. Charles, & G. Paganini (Eds.), Pour et contre le scepticisme: Théories et pratiques de l'Antiquité aux Lumières (pp. 243–259). Honoré Champion.

Maza, S. (2017). Thinking about history. University of Chicago Press.

Miller, P. N. (2012). Major trends in European antiquarianism, Petrarch to Peiresc. In J. Rabasa, M. Sato, E. Tortarolo, & D. Woolf (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 3. 1400–1800 (pp. 244–260). Oxford University Press.

Momigliano, A. (1950). Ancient history and the antiquarian. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 13(3–4), 285–315.

Neumann, C. K. (2002). Bad times and better self: Definitions of identity and strategies for development in late Ottoman historiography (1850–1900). In F. Adanır & S. Faroqhi (Eds.), The Ottomans and the Balkans: A discussion of historiography (pp. 57–78). Brill.

Niebuhr, B. G. (1811–1832). Römische Geschichte. Verlag.

Özcan, A. (2011). Türkiye'de popüler tarihçilik, 1908–1960. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özel, O. (2009). Dün sancısı: Türkiye'de geçmiş algısı ve akademik tarihçilik. Kitap Yayınevi.

Padoa-Schioppa, A. (2017). A history of law in Europe: From the early Middle Ages to the twentieth century. Cambridge University Press.

Passmore, K. (2003). Poststructuralism and history. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), Writing history: Theory and practice (pp. 118–140). Hodder Arnold.

Paul, H. (2012a). Fathers of history: Genealogies of the historical discipline—Introduction. Storia della Storiografia, 59–60, 224–230.

Paul, H. (2012b). The scholarly self: Ideals of intellectual virtue in nineteenth-century Leiden. In R. Bod, J. Maat, & T. Weststeijn (Eds.), The making of the humanities: Vol. 2. From early modern to modern disciplines (pp. 397–411). Amsterdam University Press.

Popkin, J. D. (2016). From Herodotus to H-Net: The story of historiography. Oxford University Press.

Ranke, L. (1824a). Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. G. Reimer.

Ranke, L. (1824b). Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber. G. Reimer.

Ranum, O. (1980). Artisans of glory: Writers and historical thought in seventeenth-century France. University of North Carolina Press.

Raphael, L. (2011). "Experiments in modernization": Social and economic history in Europe and the United States, 1880–1940. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 97–114). Oxford University Press.

Reill, P. H. (1980). Barthold Georg Niebuhr and the Enlightenment tradition. German Studies Review, 3(1), 9–26.

Sönmez, E. (2021). A past to be forgotten? Writing Ottoman history in early Republican Turkey. British Journal of Middle Eastern Studies, 48(4), 753–769.

Sönmez, E. (2022a). Historical writing in the nineteenth-century Ottoman Empire: Expansion, Islamization, and nationalization (1839–1908). Turkish Historical Review, 13(1–2), 42–66.

Sönmez, E. (2022b). Annales Okulu ve Türkiye'de tarihyazımı: Annales Okulunun Türkiye'deki tarihyazımına etkisi (başlangıçtan 1980'e). Fol Kitap.

Sönmez, E. (2024). Clio between revolution and collapse: The making of the historical discipline in the late Ottoman Empire. Modern Intellectual History, 21(1), 81–102.

Stuchtey, B. (2011). German historical writing. In S. Macintyre, J. Maiguashca, & A. Pók (Eds.), The Oxford history of historical writing: Vol. 4. 1800–1945 (pp. 161–183). Oxford University Press.

Toksöz, M. (2016). Turkish Marxist historiography: A story of denationalization. In Q. Wang & G. G. Iggers (Eds.), Marxist historiographies: A global perspective (pp. 127–141). Routledge.

Torstendahl, R. (2003). Fact, truth, and text: The quest for a firm basis for historical knowledge around 1900. History and Theory, 42(3), 305–331.

Tucker, A. (2004). Our knowledge of the past: A philosophy of historiography. Cambridge University Press.

Verschaffel, T. (2012). "Something more than a storage warehouse": The creation of national archives. In I. Porciani & J. Tollebeek (Eds.), Setting the standards: Institutions, networks and communities of national historiography (pp. 29–46). Palgrave Macmillan.

Warland, G. (2010). Towards professional history in Belgium and France: "L'école de la méthode" and "l'école de la citoyenneté". Leidschrift, 25(1), 33–53.

Warren, J. (2003). Rankean tradition in British historiography, 1840 to 1950. In S. Berger, H. Feldner, & K. Passmore (Eds.), Writing history: Theory and practice (pp. 23–41). Hodder Arnold.

White, H. (1973). Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe. Johns Hopkins University Press.

White, H. (1978). Tropics of discourse: Essays in cultural criticism. Johns Hopkins University Press.

Wolf, F. A. (1985). Prolegomena to Homer (A. Grafton, G. W. Most, & J. E. G. Zetzel, Trans.). Princeton University Press.

Woolf, D. (2019). A concise history of history: Global historiography from antiquity to the present. Cambridge University Press.

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 407-432
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.284
Article type: Research Article

Received: 07.02.2026
Accepted: 23.05.2026
Published Online: 18.06.2026

İbrahim Alpdoğan*, Celal İnce**

Zihinsel Yetersizliği Olan Bireye Sahip Ailelerin Dışlanma Pratikleri ve Mücadele Biçimleri***

Practices of Social Exclusion and Forms of Struggle among Families of Individuals with Intellectual Disabilities

Öz

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin maruz kaldıkları toplumsal yaşam pratikleri ile geliştirdikleri mücadele biçimlerine odaklanan bu çalışma, söz konusu deneyimlerin ailelerin güçlendirilmesine yönelik politika ve uygulamaların planlanmasında sağlayabileceği işlev açısından önem taşımaktadır. Çalışma, bu ailelerin karşı karşıya kaldıkları dışlayıcı tutumların yanı sıra, söz konusu tutumların toplumsal işleyiş mekanizmalarının anlaşılmasına açıklık kazandırmayı amaçlamaktadır. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada, veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, Bitlis ilinde yaşayan zihinsel yetersizliği olan bireye sahip 17 aile oluşturmuştur. Elde edilen veriler, tümevarımcı tematik analiz tekniği ile analiz edilmiştir. Bulgular, ailelerin büyük çoğunluğunun toplumsal yaşamda dışlanmaya maruz kaldığını, sosyal ilişkilerinde kopmalar yaşadığını ve etiketlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı ailelerin dini inançlar, kadere bağlama ve dayanışma ilişkileri yoluyla dışlanmayla başa çıkmaya çalıştığı tespit edilmiştir.

Abstract

This study, which focuses on the social life practices experienced by families with individuals with intellectual disabilities and the forms of struggle they develop, is significant in terms of the potential function of these experiences in planning policies and practices aimed at empowering such families. The study also seeks to provide a clearer understanding of the exclusionary attitudes encountered by these families, as well as the social mechanisms through which these attitudes operate. Adopting a qualitative research design, the study employs semi-structured interviews as the data collection method. The study group consists of 17 families with individuals with intellectual disabilities living in the province of Bitlis. The obtained data were analyzed using an inductive thematic analysis technique. The findings indicate that the majority of families are exposed to social exclusion in everyday life, experience disruptions in their social relationships, and are subjected to labeling. However, it was also found that some families attempt to cope with exclusion through mechanisms such as religious beliefs, attributing experiences to fate, and solidarity-based relationships.

Anahtar Kelimeler
Sosyal dışlanma, engellilik, etiketlenme

Keywords
Social exclusion, disability, labeling

* Bitlis Eren Üniversitesi, brahimalp65@gmail.com, ORCID: 0009-0007-6893-8520.

** Bitlis Eren Üniversitesi, celalince548@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6081-4100.

*** Bu çalışma, ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazarın hazırlamış olduğu “Zihinsel engelli bireyi olan ailelerin dışlanma pratikleri: Bitlis ili örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Aile, bireyin toplumsallaşma sürecini başlattığı, kültürel değer ve normları ilk kez deneyimlediği temel toplumsal kurumdur. Toplumun en küçük ancak en etkili birimi olan aile, yalnızca bireyin gelişiminde değil, aynı zamanda toplumsal süreklilik ve bütünlük açısından da merkezi bir konuma sahiptir. Ancak engelli bireylere sahip aileler, bu sürece eşit koşullarda katılamamakta; sosyal, kültürel ve ekonomik düzeyde çok yönlü dışlanma deneyimleriyle karşı karşıya kalmaktadır (Aksakal, 2024a; Mitter vd., 2019; Parker, 2012; Stabile ve Allin, 2012; Işıkhan, 2006). Bu kapsamda Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO), ICF modeline göre engellilik, yalnızca bireyin fiziksel ya da zihinsel yetersizliklerinden kaynaklanan bireysel bir durum değil; bireyin sağlık durumu ile toplumsal ve çevresel koşullar arasındaki etkileşim sonucu ortaya çıkan çok boyutlu bir olgudur. Bu yaklaşım, bireyin toplumsal yaşama katılımını sınırlayan çevresel engellerin ve toplumsal tutumların engellilik deneyiminin oluşumunda belirleyici olduğunu vurgulamaktadır (WHO, 2011). Bu kapsamda engellilik yaygın olarak bedensel işlevlerdeki sınırlılık ve biyolojik bir sorun olarak ele alınsa da sosyal ve kültürel boyutları da olduğu görülmektedir. Engelliliğe dair kültürel olumsuz tanımlamalar onların sosyal hayattaki dezavantajlı konumlarını tahkim etmektedir ve neredeyse bütün kültürlerde bu olumsuz tanımlamalara rastlanılabilmektedir (Su ve Burcu Sağlam, 2020; Burcu, 2011).

Engelliliği ortaya çıkaran biyolojik nedenler doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olmak üzere üç aşamada gerçekleşebilmektedir (Özkan, 2020; Uzunoğlu, 2019; Nazlı, 2012). Engel türü açısından bakıldığında ise engelli bireyler yaygın olarak; dil ve konuşma engelli, işitme engelli, görme engelli, ortopedik engelli, zihinsel engelli ve kronik hastalığı olan engelli şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir. (Tomanbay ve Karaca, 2015: 90). DSM-5 zihinsel gelişim bozukluğunu, gelişim döneminde başlayan; kavramsal, sosyal ve pratik alanlarda uyumsal işlevsellik yetersizlikleri ile birlikte zihinsel işlevlerde belirgin sınırlılıkların görüldüğü bir nörogelişimsel bozukluk olarak tanımlamaktadır (American Psychiatric Association, 2013). Bu tür engellilik, genetik faktörler, doğum öncesi komplikasyonlar veya doğum sonrası travmalar nedeniyle ortaya çıkabilmektedir (Baykan, 2000).

Farklı engel türündeki bütün bireyler ve aileleri sosyal hayatta bir takım zorluklarla karşılaşsa da zihinsel yetersizliği olan bireye sahipaileler özel deneyimleri olabilmektedir. Zihinsel engellilik, bireyin bilişsel, sosyal ve davranışsal işlevlerinde süregiden sınırlılıklarla tanımlanmakta; bu durum yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal eşitsizliklerin de kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Parker, 2012; Stabile ve Allin, 2012; Işıkhan, 2006; Parish ve Cloud, 2006). Yüksek düzeyde sosyal dışlanmaya maruz kalan zihinsel yetersizliği olan bireylerin yakınları sosyal etkileşimleri kısıtlanmaktadır (Mitter vd., 2019). Bu kapsamda zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplum içindeki genel yaşam düzeni derinden etkilenebilmektedir (Marshall, 1992, akt. Kaur ve Arora 2010: 7). Bu süreç ilk aşamada aile içinde

başlamaktadır. Engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi, aile için beklenmedik bir durum olup ebeveynlerde başlangıçta şok etkisi yaratmaktadır (Ardıç, 2013: 29). Çocuğunun engelli olduğunu kabul etmeyen/edemeyen, görmezden gelen aileler çocukla iletişim kurmada birtakım zorluklar yaşayabilmektedir (Cavkaytar, 2010: 76; Çoban Esen, 2003: 168). Engelli çocuğa sahip aileler yüksek düzeyde strese maruz kalabilmektedir (Sivrikaya-Tekinarslan, 2013: 24). Bununla birlikte zihinsel yetersizliği olan birey ve ailesi ekonomik, eğitim, sağlık ve erişilebilirlik konularında da sorunlar yaşamaktadır (Purutçuoğlu-Doğan, 2017; Sevim, 2011; Burcu, 2007; Burcu, 2004; Karyelioğlu, 2002). Bu bağlamda engellilik olgusu, ailelerin yalnızca tek bir alanda değil; çocuğun durumuna ilişkin doğru bilgiye ulaşma, uygun destek mekanizmalarından yararlanma, durumu sosyal çevreye ifade edebilme, kurumsal ve toplumsal hizmetlere erişim, aile içi düzenin sürdürülmesi ve ekonomik yüklerin karşılanması gibi çok boyutlu ihtiyaçlarla karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır (Bailey ve Simeonsson, 1988).

Engelli bireylerin ve ailelerinin toplum içinde maruz kaldığı sorunlar; dönemin ekonomik yapısı, sosyal ilişkiler, dini inançlar, kültürel değerler ve siyasi koşullara bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir (Erten-Aktel, 2017: 85). Bununla birlikte engelliğe yönelik yaklaşımlar da farklılaşmaktadır. Tıbbi Model, engelliliği bireyin sağlık durumu ile ilgili bir sorun olarak görüp engelli bireyi, tedavi edilmesi veya düzeltilmesi gereken bir hasta olarak kabul etmektedir (Tomanbay ve Karaca, 2015). Bu yaklaşımın engelli bireylerden beklediği tıbbi yöntemler ve teknolojik araçlar aracılığıyla "normal" bireylere uyum sağlamalarıdır (Altuntaş ve Atasü, 2016: 28). Engelliliği bireysel bir sorun olarak ele alan bu yaklaşım, toplumsal eşitsizliklerin pekişmesine neden olabilmektedir (Oliver, 1990). Sosyal Modele göre ise engellilik, bireyin fiziksel veya zihinsel bir eksikliği ya da yetersizliği sonucunda ortaya çıkmamaktadır. Aksine, engellilik genel olarak toplumun sınırlayıcı, damgalayıcı, ayrımcı ve dışlayıcı tutumlarının bir sonucu olarak şekillenmektedir (Arıkan, 2002: 12-21). Bu kapsamda temel çözüm, engelli bireyi "tedavi etmek" yerine toplumu dönüştürmenin önemi ön plana çıkmaktadır (Oliver, 1990).

Engelliliği yalnızca bireysel bir "eksiklik" değil, toplumsal yapıların bu farklılıklara yeterli karşılığı verememesi sonucu ortaya çıkan bir sorun olarak değerlendiren yaklaşımlar, engelliliği daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda, sosyal dışlanma kuramı, etiketleme kuramı ve damgalanma kuramı, zihinsel engelliliğin toplumsal bağlamda nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymak açısından işlevsel kuramsal çerçeveler sunmaktadır.

Sosyal dışlanma, bireylerin toplumsal, ekonomik ve kültürel kaynaklara erişimini engelleyen yapısal ve bireysel faktörlerin sonucunda oluşan çok boyutlu bir olgudur. Zihinsel yetersizliği olan birey ve aileleri, ayrımcılık, önyargılar, erişim engelleri ve sosyal destek yetersizliği nedeniyle dışlanma riskine daha fazla maruz kalmaktadır (Duran ve Ergün, 2018). Eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal yaşam gibi alanlarda karşılaşılan engeller, bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkilemekte ve toplumsal katılımlarını sınırlamaktadır (Aksakal, 2024a). Sosyal dışlanma kavramı, 1970'li yıllarda Fransa'da toplumsal bağların zayıflamasına işaret eden bir politika söylemi olarak gündeme gelmiş; 1990'lardan itibaren Avrupa Birliği başta olmak

üzere küresel ölçekte yoksulluk ve eşitsizlikle mücadelede temel bir kavram haline gelmiştir (Silver ve Miller, 2003). Bu süreçte engelliler, yaşlılar, kadınlar, göçmenler gibi farklı toplumsal gruplar sosyal dışlanma kapsamında değerlendirilmiştir (Arslan, 2013; Sheppard, 2006). Sosyal dışlanmanın yapısal nedenleri arasında neoliberal politikalar, küreselleşme, kamu harcamalarındaki azalma ve iş gücü piyasasındaki dönüşümler yer alırken; bireysel düzeyde aile yapısındaki değişimler, yaş ve toplumsal cinsiyet rolleri etkili olmaktadır (Sapancalı, 2005; Yıldırımalp ve Yenihan, 2013).

Etiketleme kuramı, özellikle Howard Becker'ın çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Bu kurama göre sapkınlık, bireyin davranışından ziyade, bu davranışlara toplumun verdiği tepkiyle biçimlenir. Zihinsel yetersizliği olan birey, toplumsal normlara uymadıkları gerekçesiyle "eksik", "farklı" veya "anormal" olarak etiketlenmekte, bu da bireylerin ve ailelerinin sosyal kimliklerinin olumsuz biçimde şekillenmesine neden olmaktadır (Becker, 1963; Giddens, 2000). Toplumun bireyleri nasıl tanımladığı, onların sosyal dışlanma riskini doğrudan belirlemektedir.

Goffman'ın damga kuramı, bireylerin dışlanma süreçlerini toplumsal etkileşim bağlamında ele almaktadır. Goffman'a göre "damga", bireyin toplum içinde itibarsızlaştırılmasına ve normatif yapıdan dışlanmasına neden olan bir kimlik unsuru olmaktadır (Goffman, 2014). Damgalanma üç şekilde gerçekleşebilir: fiziksel görünüm, kişisel özellikler (suç, bağımlılık, ruhsal sorunlar) ve kolektif kimlik (etnik köken, din). Zihinsel yetersizliği olan bireyler bilişsel farklılıkları nedeniyle genellikle ikinci kategoriye dâhil edilmekte; bu durum hem bireylerin hem de ailelerinin sosyal çevrede marjinalleşmesine yol açmaktadır (Burcu, 2015). Engelliliğin kaynağı bireysel yetersizlik gösterilse de asıl olarak toplumsal yapılar tarafından üretilmekte ve engellilik dışlanma ve dezavantaja dönüşmektedir (Oliver, 1990). Goffman, damgalanmanın yalnızca bireyi değil, onunla ilişkili tüm sosyal çevreyi etkileyen bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle zihinsel yetersizliği olan bireylerin ebeveynleri, kardeşleri ve bakım veren diğer aile üyeleri de bu damganın bir parçası haline gelmekte ve toplumsal dışlanmaya maruz kalmaktadır (Uzunoğlu, 2019). Damgalanma engelliler, engelli kardeşi olanlar ve engelli ebeveynleri üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Damgalanmaya maruz kalan ebeveynler algılanan destek düzeyi ve farkındalığı düşük olduğunda damgalanmayı belli bir süre sonra içselleştirmektedir (Tekola vd., 2020; Duran ve Ergün, 2018).

Zihinsel engellilik, bireyin bilişsel, sosyal ve davranışsal işlevlerinde belirgin sınırlılıklarla karakterize edilen ve yaşam boyunca sürebilen gelişimsel bir farklılık olarak tanımlansa da bu durum bireyden kaynaklanan bir "eksiklik" değil, toplumun bu farklılığa yanıt verememesiyle ortaya çıkan yapısal bir sorundur. Bu bilgiler doğrultusunda bu araştırma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin sosyal dışlanma deneyimlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Türkiye'de zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin yaşadığı damgalanma, toplumsal dışlanma ve sosyal sorunlar farklı araştırmalarda ele alınmıştır (Uzunoğlu, 2019; Duran ve Ergün, 2018; Yavuz, 2016). Mevcut çalışmalar, ailelerin sosyal çevreden uzaklaşma, ayrımcılık, ekonomik yük ve psikososyal baskılarla karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte son dönem araştırmalarında da vurgulandığı üzere, zihinsel yetersizliği olan

bireye sahip ailelerin gündelik yaşam deneyimlerini, toplumsal ilişkilerini ve sosyal yaşama katılım süreçlerini sosyolojik bir perspektifle derinlemesine inceleyen nitel çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Aksakal, 2024a; Aksakal, 2024b). Özellikle ailelerin toplumsal dışlanmayı nasıl deneyimlediği ve bu süreçlerle nasıl başa çıktığına ilişkin anlatı temelli çalışmaların yetersizliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşam deneyimlerini kendi anlatıları üzerinden inceleyerek alan yazındaki bu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Yöntem

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştıkları dışlanma pratiklerine ve bu deneyimlere yükledikleri anlamlara odaklandığından, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen tercih edilmiştir. Bu desen, bireylerin belirli bir olguyu nasıl deneyimlediklerini, bu deneyimleri nasıl anlamlandırdıklarını ve yaşantılarına ilişkin öznel algılarını derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır (Özdemir ve Tuti, 2023; Creswell ve Poth, 2018). Bu yaklaşım, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanmayı nasıl deneyimlediklerini katılımcı perspektifinden anlamaya olanak sağlamaktadır. Fenomenolojik araştırmalar, bireylerin yaşantılarının özünü ve bu yaşantılara ilişkin ortak anlam yapılarını ortaya koymaya odaklanmaktadır (Yalçın, 2022: 219; Tracy, 2020). Bu doğrultuda fenomenolojik desen, ailelerin gündelik yaşam deneyimlerini, dışlanma süreçlerini ve geliştirdikleri baş etme biçimlerini derinlemesine incelemek açısından uygun bir yöntemsel çerçeve sunmaktadır.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu Bitlis'te ikamet eden ve zihinsel yetersizliği olan bireye sahip gereksiz aileler oluşturmaktadır. Araştırma, zihinsel yetersizliği olan bireylerin aile yapısı üzerindeki etkilerini, ailelerin maruz kaldığı sosyal dışlanma biçimlerini ve bu durumun gündelik yaşam pratiklerine yansımalarını anlamaya yönelik olarak tasarlanmıştır. Sosyal dışlanma, damgalanma, toplumsal önyargılar ve bakım sorumluluğunun aile bireyleri üzerindeki psikososyal etkilerini derinlemesine değerlendirmek amacıyla belirli bir hedef kitleye odaklanılmıştır. Nitel araştırmalarda, tüm evreni kapsamak yerine belirli sayıda katılımcıyla çalışma yürütülür ve araştırma süreci, bu katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda şekillendirilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 101). Ayrıca, nitel araştırmalarda örneklemde yer alacak katılımcı sayısının belirlenmesinde çeşitli faktörler etkili olmakla birlikte, en önemli ölçütlerden biri verilerin anlamlı bir analiz yapılabilecek düzeyde doyum noktasına ulaşmasıdır (Baltacı, 2018). Bu anlayış doğrultusunda, araştırmada amaçlı örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli bir konuda bilgi sahibi, deneyim yaşamış ve araştırma sorularına anlamlı yanıtlar verebilecek bireylerin bilinçli olarak seçilmesine dayanır (Patton, 2002). Bu teknik çerçevesinde, zihinsel yetersizliği olan bireyle aynı evde yaşayan ve bakım sürecinde doğrudan

sorumluluk üstlenen 17 aile bireyi örnekleme dâhil edilmiştir. Katılımcıların seçiminde; Bitlis il merkezi sınırları içinde ikamet etmeleri, zihinsel yetersizliği olan bireyle doğrudan ilişkili olmaları (anne, baba, kardeş gibi birinci derece aile bireyleri olmaları), bakım sürecine aktif olarak katılıyor olmaları ve araştırma sürecine gönüllü olarak katılım sağlamaları temel ölçüt olarak alınmıştır. Bu ölçütler doğrultusunda araştırmaya dahil olan katılımcılara ait temel bilgiler Tablo 1'de verilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Nitel araştırma kapsamında kullanılan veri toplama tekniklerini Keith F. Punch,

> "görüşme, gözlem, katılımcı gözlem ve belgeler" şeklinde belirtmektedir. Araştırmacı, nitel çalışmalarında yalnızca tek bir veri toplama tekniğini tercih edebileceği gibi, aynı çalışmada birden fazla tekniği de bir arada kullanma yoluna da gidebilmektedir (Punch, 2016: 165). Bu araştırmada, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin sosyal dışlanma deneyimlerini derinlemesine incelemek amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Katılımcıların sürece aktif katılımını sağlayan bu teknik, hem esneklik hem de detaylı veri elde etme imkânı sunmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun hazırlanması; ilgili literatürün taranması, birinci yazarın uzun süreli saha deneyimi, ikinci araştırmacının teorik bilgisi ile uzman görüşleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Araştırma amacına uygun olarak hazırlanan sorular; sosyal dışlanma, damgalanma ve toplumsal önyargılar gibi deneyimleri ortaya çıkarmaya yönelik olarak düzenlenmiştir.

Görüşmeler; 05/04/2024-25/05/2024 tarihleri arasında, Bitlis il merkezinde ve ilçelerinde ikamet eden katılımcıların kendi ev ortamlarında veya uygun gördükleri mekânlarda doğrudan birinci yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Her görüşme öncesinde katılımcılar bilgilendirilmiş, onam formu kullanılarak katılımcılara araştırmanın amacı, gizlilik ilkesi, gönüllülük esasları ve görüşmenin herhangi bir aşamasında görüşmeden çekilebileceği hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeler ses kayıt cihazıyla kaydedilmiş ve daha sonra yazılı metne dönüştürülmüştür. Katılımcıların kimlik bilgileri gizli tutulmuş, kadın katılımcılar K1, K2, K3… şeklinde; erkek katılımcılar ise E1, E2, E3… şeklinde kodlanarak analiz edilmiştir.

Araştırma verileri tümevarımsal tematik analiz yaklaşımı doğrultusunda çözümlenmiştir. Temalar ve kodlar önceden belirlenmiş kuramsal kategorilere bağlı kalınmaksızın, katılımcı ifadelerinden hareketle oluşturulmuştur. Analiz sürecinde Braun ve Clarke'ın (2006) ortaya koyduğu tematik analiz aşamaları takip edilmiş; ilk aşamada görüşme kayıtları ayrıntılı biçimde incelenerek verilere aşinalık kazanılmış, daha sonra anlamlı görülen veri kesitleri kodlanmıştır. Benzer içerik taşıyan kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuş, oluşturulan temalar veri setiyle uyumu açısından yeniden değerlendirilip isimlendirilmiştir. Çalışmada ailelerin dışlanma deneyimlerine yükledikleri öznel anlamları ortaya koyabilmek amacıyla fenomenolojik araştırma deseninden yararlanılmış; analiz sürecinde ise araştırmacının yorumlayıcı rolü dikkate alınarak Braun ve Clarke'ın (2022) refleksif tematik analiz yaklaşımı benimsen-

miştir. Ayrıca kodlama ve tema geliştirme aşamaları iki araştırmacı tarafından karşılaştırmalı biçimde ele alınarak analitik tutarlılığın ve derinliğin artırılması hedeflenmiştir.

Çalışmanın inandırıcılığını artırmak amacıyla veri ve araştırmacı üçgenlemesinden yararlanılmıştır. Araştırmanın temel veri kaynağını görüşme transkriptleri oluştururken, saha notları, gözlemler ve birinci araştırmacının uzun süreli saha deneyimi görüşme verilerinin bağlamsal olarak değerlendirilmesi, yorumların desteklenmesi ve bulguların inandırıcılığının artırılması amacıyla sürece dâhil edilmiştir. Bu unsurlar bağımsız bir veri seti olarak doğrudan analiz edilmemiş; görüşme verilerinin tutarlılığını değerlendiren ve bulguların derinliğini destekleyen yardımcı kaynaklar olarak kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacı üçgenlemesi kapsamında iki yazar tarafından gerçekleştirilen kodlamalar karşılaştırılmış, ortak kodlar ve temalar üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. Birinci araştırmacının uzun süreli saha deneyimi de verilerin yorumlanmasına katkı sağlayan önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir (Creswell ve Poth, 2018; Tracy, 2010). Bununla birlikte çalışmada inandırıcılığı artırmak amacıyla katılımcı teyidi, onaylanabilirlik ve aktarılabilirlik stratejilerinden de yararlanılmıştır (Başkale, 2016). Araştırmada, araştırmacıların konumlarının veri toplama ve analiz süreçlerini etkileyebileceği göz önünde bulundurulmuştur. Birinci yazarın saha deneyimi, katılımcılarla güven ilişkisi kurulmasını ve görüşmelerin bağlamsal derinlik kazanmasını sağlamıştır. İkinci yazar ise kuramsal çerçeve, kodlama, tema oluşturma ve yorumlama süreçlerinde eleştirel bir işlev üstlenmiştir. Bu farklı konumlar, verilerin daha dengeli ve çok boyutlu değerlendirilmesine katkı sunmuştur.

Tablo 1
Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Kod	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Çalışma Durumu	Meslek	Aylık Gelir	Hane Halkı
K1	33	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			4
E1	30	Erkek	Lisans	Çalışıyor	İşçi	50.000 TL	4
K2	40	Kadın	Lise	Çalışmıyor			6
E2	34	Erkek	Lise	Çalışıyor	İşçi	50.000 TL	6
K3	27	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			4
K4	24	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			5
K5	27	Kadın	Lisans	Çalışıyor	Psikolog	30.000 TL	5
K6	37	Kadın	İlkokul	Çalışmıyor			5
K7	34	Kadın	Önlisans	Çalışıyor	Hemşire	50.000 TL	4
E3	40	Erkek	Lise	Çalışıyor	Özel sektör	40.000 TL	5
K8	21	Kadın	Lise terk	Çalışmıyor			5
E4	30	Erkek	Lise	Çalışmıyor			3
E5	39	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Öğretmen	60.000 TL	4
K9	32	Kadın	Lisans	Çalışmıyor			3
E6	48	Erkek	Lisans	Çalışıyor	Esnaf	25.000 TL	6
K10	42	Kadın	İlköğretim	Çalışmıyor			5
K11	38	Kadın	İlköğretim	Çalışmıyor			2

Bulgular

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanma ve damgalanma bağlamındaki sosyal yaşam deneyimlerini ve bu dışlanma pratikleriyle mücadele biçimlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, çalışmanın bu kısmında zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ve bu bireylerin bakımını üstlenen katılımcılar ile yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Bu bulgular veri kodları ve alt temalardan oluşan 5 temada ele alınmaktadır. Bu temalar; "engelliliği kabullenme süreci", "mahcubiyet ve değersizlik", "dışlanma deneyimleri", "sosyal yaşamın kısıtlanması", "dışlanmaya karşı geliştirilen mücadele biçimleri" olarak şekillenmiştir.

Ana Tema: Engelliliği Kabullenme Süreci

Zihinsel yetersizliği olan bir çocuğun aileye katılması, aile üyelerinde güçlü duygusal tepkilere yol açmaktadır. Aileler genellikle şok, inkâr, suçluluk ve mahcubiyet gibi duygular yaşarken, bu süreci sadece bireysel değil, sosyal çevre, dini inançlar ve kültürel değerlerle şekillenen çok boyutlu bir uyum süreci olarak deneyimlemektedir. Katılımcı ifadeleri, kabullenme sürecinin aileden aileye değişse de benzer duygusal aşamalar içerdiğini ortaya koymuştur. Görüşme verilerinin analiziyle belirlenen alt temalar ve kodlar **Tablo 2**'de sunulmuştur.

Tablo 2
Engelliliği Kabullenme Sürecine İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Şok ve İnkâr	Şaşırma, kabullenememe, inkâr, doktora başvurma, çözüm arayışı
Suçlama Eğilimleri	Kendini suçlama, eşi/aileyi suçlama, genetik/akraba evliliği nedeniyle suçlama, aşıya/sağlık hizmetlerine bağlama
Kadere Bağlama	Allah'ın takdiri olarak görme, imtihan/kısmet

Şok ve İnkâr

Zihinsel engellilik tanısı, aileler için beklenmedik ve sarsıcı bir kırılma noktasıdır. Katılımcıların çoğu, tanıyı ilk duyduklarında yoğun bir şok yaşadıklarını ve durumu hemen kabullenemediklerini ifade etmiştir. K10, "Dünya başıma yıkıldı sandım... Günlerce ağladım" diyerek yaşadığı duygusal çöküntüyü vurgularken; K6, bir yıl boyunca durumu inkâr ettiğini ve ancak kabul ettikten sonra çocuğunun eğitimine başladığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar, çözüm arayışıyla doktorlara başvurmuştur. K3, "Böyle bir şeyin bizim başımıza geleceğini kabullenemedim" derken, E3 de "Sağlık sorunuysa çözülür mü diye düşündük" diyerek durumu ortadan kaldırma yönündeki çabasını aktarmıştır. İnanç ise bazı aileler için koruyucu bir çerçeve sunmuştur. K8, "Allah'tan geldiğine inandığımız için kabul ettik, şükrettik" diyerek bu süreci daha kolay atlattığını belirtmiştir. Ancak bu evre yalnızca bireysel değil, aile içi ilişkileri de

etkileyen kolektif bir deneyimdir. K7, eşinin durumu kabullenememesi nedeniyle ayrıldıklarını ifade etmiş; aile büyüklerinin de benzer şaşkınlıklar yaşadığını dile getirmiştir. Genel olarak, şok ve inkâr evresi; ailelerin içsel başa çıkma mekanizmaları (inanç, umut, sorumluluk) ile dışsal destek arayışlarını (tıbbi destek, sosyal çevre) eş zamanlı olarak devreye soktuğu, güçlü ve karmaşık bir geçiş süreci olarak öne çıkmaktadır.

Suçlama Eğilimleri

Engellilik tanısı sonrasında birçok ailede yoğun bir suçluluk duygusu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların ifadeleri, bu duygunun çoğunlukla "benim yüzümden mi oldu?" sorusuyla başlayan bir nedensellik arayışına dayandığını göstermektedir. Özellikle anneler, ebeveynlik rollerini yetersiz görme eğilimindedir. K6, "Kendimi suçladım, yetersiz olduğumu, ilgilenemediğimi… Daha iyi bir anne olabilirdim" sözleriyle bu duyguyu açıkça ifade etmiştir. Benzer şekilde K1, "Başlangıçta kendi hatam mı diye sorguladım" diyerek içe dönük bir değerlendirme sürecine girdiğini belirtmiştir. Bazı katılımcılar ise suçluluğu dışsal faktörlere yönlendirmiştir. K3, "Annemle babam, kardeşimin engelini kendilerinden bildi" derken; K4, "Akraba evliliğinden dolayı ailemizi suçladık" diyerek, genetik nedenlere odaklanmıştır. Bu tür dışa dönük suçlamalar, kuşaklar arası çatışma riskini artırmaktadır.

Diğer bazı katılımcılarda da suçlama eğilimleri konuşmalarına yansımıştır. E2, "Eşimi suçluyordum ama çaktırmıyordum" derken; E3, "Kendi kendimize 'neden ben, neden bizim başımıza geldi?' diye sorduk. Dolaylı olarak eşimi de suçladığım oldu" ifadeleriyle bu duygunun evlilik dinamiklerini etkilediğini ortaya koymuştur. K10'un "Acaba hamileyken bir şey mi yaptım?" ve E5'in "Aşılar yüzünden olabilir mi diye düşündük" şeklindeki açıklamaları ise tıbbi belirsizliklerin suçluluk duygusunu nasıl beslediğini göstermektedir. Tüm bu ifadeler, suçluluğun sadece bireysel bir içsel sorgulama değil, aynı zamanda aile içi ilişkileri etkileyen, sosyal ve kültürel açıklama modelleriyle şekillenen çok katmanlı bir deneyim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu duygusal süreç, hem bakım motivasyonunu etkilemekte hem de aile ilişkilerini kırılganlaştıran bir psikososyal eşik oluşturmaktadır.

Kadere Bağlama

Zihinsel engellilik gibi beklenmedik durumlarla karşılaşan aileler, bu durumu anlamlandırmak ve kabullenmek için çoğunlukla dini ve kültürel inançlara başvurmaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı, engelli bireyin varlığını "Allah'ın takdiri", "kader" ya da "imtihan" olarak nitelendirerek bu süreci kabullenmiştir. E6, başlangıçta eşinin ailesine kırgınlık duyduğunu ancak "Allah nasip etti" diyerek bu duyguyu aştığını belirtmiştir. Benzer şekilde K7, "Tamamen kader diyebiliriz" ifadesiyle durumu kişisel bir sorumluluk olarak görmediğini aktarmıştır. K8, "Allah'tan geldiğine inandık, kimseyi suçlamadık" diyerek inanç temelli bir teslimiyet içinde olduklarını vurgulamıştır. E1'in "Allah'ın verdiği bir emanet" sözü, engelliliği yalnızca

kabul etmenin ötesinde, manevi bir sorumluluğa dönüştürdüğünü göstermektedir. K9 da benzer şekilde, "Herkesin başına gelebilir" diyerek durumu olağanlaştırmıştır. Bu anlatılar, dini inançların suçluluk ve inkâr gibi yıkıcı duyguları yumuşattığını, kabullenmeyi kolaylaştırdığını ve bakım sorumluluğunu daha içselleştirilmiş bir çerçeveye oturttuğunu göstermektedir. Kadere bağlama, aileler için hem bir anlam üretme biçimi hem de güçlü bir psikolojik baş etme stratejisidir.

Ana Tema: Mahcubiyet ve Değersizlik

Mahcubiyet ve değersizliğe ilişkin görüşme verilerinin analizinde, katılımcıların sosyal çevreyle olan etkileşimlerinde yaşadıkları mahcubiyet, değersizlik ve toplumsal bakışlara karşı hissettikleri duygusal tepkiler öne çıkmıştır. Bu doğrultuda oluşturulan alt temalar ve ilgili kodlar **Tablo 3**'te ayrıntılı biçimde sunulmuştur.

Tablo 3
Mahcubiyet ve Değersizlik Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Sosyal Ortamlarda Utanma	Mahcup olma, misafirlikten çekinme
Değersiz Hissedilme	Aile içi eşitsizlik, dışlanma, sosyal çevreden uzaklaşma
Bakışlardan Etkilenme	Acıma duygusu, yargılayıcı bakış, tükenmişlik, suçlanma hissi

Sosyal Ortamlarda Utanma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşantıları, yalnızca bakım sorumluluklarıyla sınırlı kalmayıp, sosyal çevreden gelen bakışlar, yargılar ve dışlayıcı tutumlarla da şekillenmektedir. Bu durum, aile bireylerinde mahcubiyet, utanç ve sosyal geri çekilme gibi derin duygusal tepkiler yaratmaktadır. Katılımcılar, engelli çocuklarıyla sosyal ortamlarda bulunmanın sadece görünürlük değil, aynı zamanda "normal dışı" olarak algılanma ve yargılanma anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Örneğin, K7 çocuklarının fiziksel bir engelinin olmamasına rağmen toplumun onları sadece "yaramaz çocuk" olarak gördüğünü belirtmiş, bu nedenle kendisinin sürekli açıklama yapmak zorunda kaldığını, bunun da yoğun bir mahcubiyet duygusuna yol açtığını ifade etmiştir: "Fiziksel olarak herhangi bir problem görünmüyor ama insanlar onu sadece yaramaz bir çocuk olarak görüyordu... İnsanlara çocuğumun engelli olduğunu kabullendirmekte zorlandım. Bu da mahcubiyet hissi besledi." Benzer şekilde, E3 sosyal çevrenin ve aile ortamının yarattığı mahcubiyetin, engelliliğin aileden kaynaklandığı yönündeki algılarla birleştiğini, bu durumun ilk başlarda yoğun bir suçluluğa dönüştüğünü ancak zamanla kabullenmeye evrildiğini paylaşmıştır: "Engelli bir bireye sahipsen bunun sebebi senmişsin gibi bir hisse kapılabiliyorsun... İlk zamanlar daha çok oluyordu bu mahcubiyetlik hissi. Zamanla buna alıştık, bu süreci gördük, engelli durumunu tanımladık, zamanla mahcubiyet hissi kabullenmiş hissine dönüştü."

Toplumsal normların baskısı, aile bireylerini sürekli açıklama yapmaya zorlayarak bu durumu "meşrulaştırma" çabasına sürüklemekte; bu da özellikle görünürlüğü az olan engellilik durumlarında, aile içinde çocuğunun engelliliğinden dolayı suçlu hissetme şeklinde içsel baskılara yol açmaktadır. K4, sosyal ortamlarda çocuklarıyla birlikteyken sürekli çevreden gelen müdahaleler nedeniyle mahcubiyet yaşadığını dile getirirken, "Sürekli bir düzeltme şeyi var. 'Yapma, etme, orada dur, orada otur, gelme…' Böyle olunca insan kendini mahcup hissediyor başkalarına karşı." demiştir.

Aile bireyleri arasında bu duygunun yaygınlığı, E2'nin sosyal çevreden duyduğu eleştiriler yüzünden çocuğunu misafirliğe götürmek istememesiyle ve K3'ün çocukluk yıllarında engelli kardeşini görmezden gelme eğilimi göstermesiyle de kendini göstermektedir: "İlkokul, ortaokul yıllarında kardeşim yokmuş gibi davranıyordum. Benim yanımda görünmesin istiyordum." Böylece utanma ve mahcubiyet, sadece ebeveynlerde değil, kardeşlerde de sosyal geri çekilme ve görmezden gelme davranışlarına yol açmaktadır. Kamusal alanlarda engelli bireyle birlikte olmanın getirdiği bakışların hedefi olma kaygısı, E6 ve K10 tarafından da dile getirilmiştir. E6, "Misafirliğe giderken acaba çocuğum bir şey yapar mı diye tedirgin oluyordum. Komşuların bakışları, çocukların alaylı sözleri içimi acıtıyordu." derken, K10 "Misafirliğe gittiğimizde herkes bakıyordu, çocuğum hareketli ya da farklı davranınca o bakışlar insanın içine oturuyor." ifadesiyle bu kaygının derinliğini ortaya koymuştur.

Bu korku, yalnızca bireyin kendisini değil, aynı zamanda çocuğunu da olumsuz bakışların nesnesi haline getirme endişesi doğurarak aileleri sosyal izolasyona itebilmektedir. Sosyal ortamlarda yaşanan utanma ve mahcubiyet, engelliliğin bireysel bir sorun değil, toplumsal bağlamda şekillenen, normlara uymayan ve dışlanan bir durum olduğunu göstermektedir. Bu dışlayıcı tutumların yanı sıra, içselleştirilmiş utanç ve görünürlük kaygısı ailelerin kamusal alana katılımını kısıtlamakta, psikososyal yalnızlaşmaya ve kendilerini değersiz hissetmelerine yol açmaktadır.

Değersiz Hissedilme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, sadece bakım yükünü artırmakla kalmayıp, aile bireylerinin toplumsal değer ve statü algısını da derinden etkileyen bir deneyimdir. Katılımcılar, bu durumun özellikle "değersiz hissetme" olarak içselleştirildiğini ve sosyal ilişkilerde dışlanma, yetersizlik ve ikinci planda kalma duygularına yol açtığını belirtmiştir. Örneğin K4, yakın akrabasından "Ben o ailenin kızından evlenmem" sözünü duyduğunda çok üzülmüş ve bu sözün aileyi değersizleştirdiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde K7, komşularının oğlunun hareketleri nedeniyle onları sosyal ortamlarına çağırmadığını ve bunun kendisinde dışlanmışlık hissi yarattığını ifade etmiştir. K5 ise kardeşini sosyal ortamlara davet etmeyen arkadaşlarının bu tutumunun kendisini kötü hissettirdiğini dile getirmiştir. E3, değersizlik hissinin zaman zaman ortaya çıktığını ancak süreç içinde bu duygunun törpülendiğini belirtirken, E1 aile içinde kardeşlerinin çocuklarına gösterilen ilginin kendi çocuğuna gösterilmemesinin içsel olarak

kendisini değersiz hissettirdiğini paylaşmıştır. Bu ifadeler, değersizlik hissinin hem toplumsal damgalanma hem de aile içi ayrımcılık ve eşitsizlikler üzerinden güçlendiğini göstermektedir. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireyin varlığının aile bireylerinin sosyal değer sistemlerinde nasıl olumsuz bir konumlandırmaya yol açtığını ve bunun bireysel psikolojide kırılmalara neden olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal dışlanma ve aile içi hiyerarşiyle iç içe geçen bu deneyim, ailelerin hem bakım sorumluluğunu hem de kendilerine biçilen değeri yeniden tanımlamak zorunda kaldıkları karmaşık bir süreci yansıtmaktadır.

Bakışlardan Etkilenme

Toplumun zihinsel engelliliğe yönelik bakış açıları, sadece engelli bireyleri değil, aynı zamanda bakım sorumluluğunu üstlenen aile bireylerini de derinden etkilemektedir. Katılımcılar, çevredeki kişilerin meraklı, acıma yüklü veya yargılayıcı bakışlarının kendilerinde değersizlik, tükenmişlik, kırgınlık ve duygusal çöküntüye yol açtığını belirtmiştir. Örneğin K1, "Çevremdeki bazı insanların acıma hissiyle bana yaklaşmaları bazı anlarda şevkimin kırılmasına ve tükenmişlik hissine girmeme sebep oldu" derken, E3 bu bakışların değersizlik duygusunu artırdığını vurgulamıştır. K7 ise engelli çocuğu nedeniyle sosyal çevreden destek alsa da, "Genellikle uzak kalıyordum" diyerek toplumsal izolasyon hissini dile getirmiştir. E2'nin ifadesi, çevrenin suçlayıcı bakışlarının "sanki bizim yüzümüzdenmiş" gibi algılandığını ve bu durumun içselleştirilmiş suçluluk duygularını da beslediğini göstermektedir. K5 ise başlangıçta kendisini değersiz hissettiğini ancak zamanla bu bakışları anlayarak kabullendiğini belirtmiştir.

K4'ün anlatımında ise toplumsal bakışların sadece geçici rahatsızlık yaratmakla kalmayıp, depresyona ve sosyal geri çekilmeye kadar varan derin psikolojik etkiler oluşturduğu görülür: "İnsan üzülüyor, ağlarsın, mutsuzlaşırsın, hayattan kendini soyutlarsın. Belki depresyona bile girebilirsin. Ama Allah'a sarılarak bu durumu hafiflettik." Bu ifadeler, toplumsal bakışların aile bireylerinin psikososyal sağlığını nasıl etkilediğini, sosyal rollerini nasıl şekillendirdiğini ve dini inançların bu zorluklarla baş etmede önemli bir dayanma kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal bakışlardan etkilenme alt teması, zihinsel engelliliğin aile üzerindeki sosyal ve psikolojik yükünü ve bu yükle mücadelede kullanılan bireysel ve kültürel başa çıkma stratejilerini anlamak açısından önemlidir.

Ana Tema: Dışlanma Deneyimleri

Yapılan analizler, Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin akraba, genel toplum içinde ve bazı kurumlarda maruz kaldıkları dışlayıcı tutumları ortaya koymaktadır. Katılımcıların deneyimleri, sosyal etkileşimlerde yaşanan dışlanma biçimlerini ve bunun ailelerin psikososyal bütünlüğüne etkilerini anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. Bu tema kapsamında, katılımcıların toplum ve akraba çevresiyle ilişkilerinde karşılaştıkları dışlanma pratikleri belirginleşmiş olup, alt temalar ve kodlar **Tablo 4**'te özetlenmiştir.

Tablo 4
Dışlanma Deneyimleri Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Akraba/Komşu Tarafından Dışlanma	Davet edilmeme, bulaşıcıymış gibi algılanma, uzaklaşma
Etiketlenme	Engelli çocuğu olan aile, kalıplaşmış tanımlar, soy temelli damgalama
Toplumsal Anlayış Eksikliği/Yalnız Bırakılma	Duyarsızlık, empati eksikliği, yalnızlık hissi
Kurumsal Dışlanma	İlgisizlik, görmezden gelme, başvuruların sonuçsuz kalması

Akraba/Komşu Tarafından Dışlanma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, yalnızca bireysel ya da aile içi bir mesele değil, aynı zamanda toplumsal bağlamda da dışlanmaya yol açan bir konumlanmadır. Katılımcılar, akraba ve komşu çevresinde engelli bireyin varlığının, açık veya örtük biçimlerde dışlanmaya neden olduğunu belirtmiştir. Bu dışlanma; davet edilmeme, mesafe koyma, etiketleyici söylemler ve sosyal ilişkilerden soyutlanma şeklinde tezahür etmektedir. Örneğin, K4 "akraba çevresinde 'o ailenin kızlarıyla evlenilmez' gibi dışlayıcı ifadelerle karşılaştığını" belirtirken, K10 "komşuların 'hastalık bulaşır mı?' gibi akıl dışı sorular sorduğunu" ifade etmiştir. Bu tür yaklaşımlar, engelliliğin bir eksiklik ve risk olarak algılanıp sosyal mesafeyi artıran damgalayıcı tutumlara dönüştüğünü göstermektedir.

K5, komşularla fazla ilişki kurmaması nedeniyle doğrudan dışlanma yaşamadığını ancak çocuklarına yönelik acıma ve uyarıcı davranışların sosyal geri çekilmeye yol açtığını belirtmiştir. E3 ise, bazı akraba ve komşuların samimi yaklaşımlarının yanında, sürekli engelliliğin dile getirilmesinin duygusal yıpranmaya neden olduğunu vurgulamıştır. E2, akraba iletişiminin azaldığını ve dışarı çıkma süresinin kısıtlandığını ifade ederken; E4 aile içi dışlamayı reddetmiş, asıl dışlamanın arkadaş ve komşu çevresinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu alt tema, ailelerin sosyal ağlarında maruz kaldıkları açık ya da örtük dışlamaların, sosyal hayattan geri çekilmelerine, psikolojik yalnızlaşmalarına ve destek sistemlerinden uzaklaşmalarına yol açtığını göstermektedir. Böylece engellilikle baş etme süreçleri daha karmaşık ve kırılgan bir hâl almaktadır.

Etiketlenme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, bakım yükü ve duygusal zorlukların yanı sıra, toplumun kendilerine yönelttiği kalıplaşmış "engelli çocuğu olan aile" etiketiyle de mücadele etmektedir. Katılımcıların anlatımları, bu etiketlemenin ailelerde dışlanmışlık, değersizlik ve sosyal izolasyon gibi olumsuz duygulara yol açtığını göstermektedir. Örneğin, E6 komşuların misafirliğe çağırmaması ve akrabaların mesafeli davranması nedeniyle kırgınlık yaşamış, ancak zamanla sosyal çevresini buna göre şekillendirmiştir. K4 ise akraba çevresinde "o ailenin kızlarıyla evlenilmez" gibi kalıtsal damgalamalarla karşılaştığını belirtmiştir; bu da aileyi yalnızca

bireysel değil, gelecek nesilleri de etkileyen bir dışlanmaya tabi tutmaktadır. Bazı katılımcılar (K9), etiketlemenin doğrudan dışlanma değil, garipseme şeklinde de yaşandığını, buna rağmen rahatsızlık verici olduğunu dile getirmiştir. K3 ve K7'nin ifadeleri ise, engelli çocukların sosyal ortamlarda kabul görmemesinin, kardeşlerinin de oyun ve arkadaş gruplarından dışlanmasına yol açtığını; bunun özellikle gençlerde benlik değeri ve sosyal uyum üzerinde olumsuz etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştığı görünmez sosyal sınırları ve bu sınırların duygusal kırılmalara yol açan etkilerini ortaya koymaktadır. Etiketleme, toplumsal kabulün önündeki önemli bir engel olarak ailelerin sosyal ve psikolojik yalnızlaşmasına neden olmakta, toplumsal yaşama katılımlarını kısıtlayan yapısal bir sorun olarak öne çıkmaktadır.

Toplumsal Anlayış Eksikliği/Yalnız Bırakılma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin karşılaştığı dışlanma biçimlerinden biri, toplumun durumu anlayamaması ya da anlamlandırmakta yetersiz kalması sonucu oluşan yalnızlaşmadır. Kat1ılımcıların ifadeleri, çevrenin bilgi eksikliği, duyarsızlık ve empati yoksunluğu nedeniyle destekleyici tutum sergileyemediğini, bunun da ailelerde duygusal kopuşa, sosyal geri çekilmeye ve yalnızlık hissine yol açtığını göstermektedir. Anlam eksikliği, doğrudan dışlama olmasa da ailelerin kendilerini izole hissetmelerine neden olarak zihinsel engelliliğin sosyal boyutunu derinleştirmektedir. Örneğin, E2 dışarı çıkarken çevresindeki kişilerin tutumlarının değiştiğini fark etmiş ve bu durum çıkma sıklığını azaltarak kötü hissetmesine sebep olmuştur. Bu, pasif sosyal tavrın bile bireyde olumsuz duygular yarattığını ve aidiyet duygusunu zayıflattığını göstermektedir. Bu durum, sosyal destek eksikliğiyle birleştiğinde, aile bireylerini psikolojik ve sosyal açıdan kırılgan bir konuma itmektedir. Toplumsal anlayış eksikliği, sadece bilgisizlik değil, aynı zamanda empati kuramama ve farklılıkla başa çıkamama gibi toplumsal zorluklarla da ilişkilidir. Zihinsel yetersizliği olan birey ve ailesi, toplumun "normal" kabul ettiği kalıpların dışında bırakılarak yalnızlığa itilmekte ve destekten mahrum kalmaktadır.

Kurumsal Dışlanma

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin toplumsal yaşama katılımında önemli rol oynayan eğitim sistemi, ihtiyaçları karşılamada çoğu kez yetersiz kalmaktadır. Katılımcılar, yapısal eksiklikler ve öğretmenlerin ilgisiz veya dışlayıcı tutumları nedeniyle çocuklarını eğitim sürecine dâhil etmekte zorlandıklarını; bu durumun ailelerde "çaresizlik", "kırgınlık" ve "güvensizlik" duygularını artırdığını belirtmektedir. Eğitimde destek eksikliği, sadece bireysel bir sorun değil, aynı zamanda sistematik bir dışlanma biçimi olarak görülmelidir. K7, "Birçok okul, otizmli bireyler için özel eğitim sınıfı açmadığı için kabul etmedi" diyerek yapısal eşitsizliğe dikkat çekmekte ve "Büyük şehirlerde olmak gerekiyor" ifadesiyle coğrafi imkânsızlıklara vurgu yapmaktadır. E6, devlet okullarındaki özel eğitim desteğinin yetersiz olduğunu, öğretmenlerin il-

gisiz davrandığını ve kızının kriz geçirdiğinde öğretmenin "alın bu çocuğu" dediğini aktararak tutumsal eksikliklere dikkat çekmektedir. K9, kızının gittiği kurumun "yardımcı olamayız" diyerek reddettiğini ve bu yüzden çocuğunu kreşten almak zorunda kaldığını; devlet kurumlarının yetersizliği nedeniyle "özel hoca tuttuk" şeklinde maliyetli bireysel çözümlere yöneldiklerini ifade etmektedir.

Ayrıca katılımcılar, sağlık ve rehabilitasyon gibi diğer kamu hizmetlerinde de anlayışsız ve ilgisiz personelle karşılaştıklarını belirtmektedir. K1, "Yüzlerdeki acıklı ifadeyi görebiliyorsunuz" diyerek görünürde yardımseverlik olsa da içten bir empati eksikliğine işaret etmektedir. K6 ise "Bakışlarından, hareketlerinden dışlandığımı hissettim" sözleriyle, kurumlarda açık olmayan ancak hissedilen dışlayıcı tutumlara dikkat çekmektedir. E5, çocukların nöbet ve enfeksiyon riskleri nedeniyle izin almak zorunda kaldığını, ancak izinlerin yeterince karşılanmadığını ve programlarını bireysel çabayla ayarladığını ifade etmektedir. K10, rehberlik servisinde "biz böyle çocuklara alışık değiliz" şeklinde ifadeler duyduğunu ve okul kabulünde zorluk yaşadığını belirtmektedir. E1, çocuğunun krizleri nedeniyle sık sık okuldan çağrıldığını ve sürekli izin almak zorunda kaldığını; bunun da idare tarafından hoş karşılanmadığını dile getirerek duygusal yükü vurgulamaktadır. Zihinsel yetersizliği olan bireylerin ve ailelerinin kamu hizmetlerine erişiminde, fiziksel engellerin yanı sıra tutumsal engeller de önemli bir sorun teşkil etmektedir. Personelin bilgi eksikliği, empati yoksunluğu ve ilgisizliği, ailelerin yalnızlaşmasına ve kamu sistemine karşı güvensizlik geliştirmesine yol açmaktadır. Bu durum, kurumsal dışlanmanın yalnızca erişimle değil, hizmet kalitesi ve sunumuyla da doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Ana Tema: Sosyal Yaşamın Kısıtlanması

Sosyal yaşamın kısıtlanması teması, Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin günlük yaşamlarında yaşadıkları sosyal sınırlılıkları ortaya koymaktadır. Katılımcılar, sosyal hayattan çekilme ve etkinliklere katılımın azalması engelli bireyin varlığıyla doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Bu tema kapsamında öne çıkan alt temalar ve kodlar **Tablo 5**'te sunulmuştur.

Tablo 5
Sosyal Yaşamın Kısıtlanması Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Sosyal Hayattan Uzaklaşma	Sosyal etkinliklere katılamama, bireysel yalnızlaşma, sosyal rollerin zayıflaması
Yakın İlişkilerde Kopma	Görüşmelerin seyrekleşmesi, ilişki reddi veya görmezden gelinme

Sosyal Hayattan Uzaklaşma

Yapılan görüşmelerde katılımcıların gündelik yaşamlarında sosyal etkileşimlerinde önemli engellerle karşılaştığı ve bu sürecin onların sosyal hayattan kademeli bir biçimde uzaklaşmasına neden olduğu görülmüştür. Katılımcılar, bakım sorumluluğunun fiziksel ve duygusal yükünün

sosyal yaşantılarını önemli oranda sınırlandırdığını, sosyal etkinliklere katılımın azaldığını belirtmiştir. E4, dışlanma yaşamadığını ancak çocuğunun rahatsız olabileceği düşüncesiyle bazı sosyal etkinliklerden bilinçli uzak durduklarını ifade etmiştir. K6 ise "Sosyal yaşam yok" diyerek, bu durumun yaşamlarını olumsuz etkilediğini vurgulamıştır. E5, tatiller ve bayramlarda ziyaretlerin neredeyse tamamen sona erdiğini, kamusal alanlarda çocuğun davranışlarının ailelerin sosyal ilişkilerini zorlaştırdığını anlatmıştır. K11, sinema, düğün gibi etkinliklere hiç gidemediklerini söylerken, K1 çocuk bakımına ayrılan sürenin kendi sosyal zamanını ciddi şekilde azalttığını belirtmiştir. Bu durum, zihinsel yetersizliği olan bireye bakımın ailelerin sosyal rollerini, toplumsal bağlarını ve bireysel yaşam alanlarını sınırladığını, sosyal destek yetersizliği ve toplumsal farkındalık eksikliğinin izolasyonu derinleştirdiğini göstermektedir.

Yakın İlişkilerde Kopma

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aile üyelerinin sosyal ilişkilerini ve yakın çevreyle etkileşimlerini derinden etkiler. Katılımcılar, engellilik durumunun sosyal ilişkileri doğrudan ve dolaylı biçimde sınırladığını, arkadaşlıkların zayıfladığını, sosyal paylaşımların azaldığını ve bunun sonucunda duygusal yalnızlaşmanın ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu durum, sadece bakım yükü ya da fiziksel erişim zorluklarıyla değil; aynı zamanda değer farklılıkları, anlayış eksikliği ve ortak yaşam beklentilerinin değişmesiyle şekillenmektedir.

Katılımcı K7, çocuğunun otizmli olmasının sosyal ilişkilerde yıpratıcı etkiler yarattığını, "şunu kırdı", "rahat durmuyor" gibi olumsuz yorumların ilişkileri zedelediğini ifade etmiştir. K8, sosyal çevreden uzaklaşmasına rağmen yeni bireysel uğraşlar (kitap, dini ibadetler, belgesel) bulduğunu, ancak bunun sosyal yalnızlığı tam olarak gidermediğini belirtmiştir. E6, daha önceki sosyal alışkanlıkların (piknik, akşam çayları) çocuğun kalabalıkta huzursuz olması nedeniyle azaldığını anlatmıştır. K1, eski sosyal çevresiyle görüşme tercihlerini azalttığını, çünkü hayata bakış açısı ve önceliklerinin değiştiğini, bu nedenle sosyal ilişkilerde ortak paydanın azaldığını vurgulamıştır. Bu, engellilikle birlikte kimlik ve beklenti değişiminin sosyal ilişkilerde kopuşa yol açtığını göstermektedir. K4, bakım sorumluluğunun sosyal hayatı sınırlandırmakla kalmayıp mesleki gelişim ve kişisel hedefleri de engellediğini, eğitim ve iş fırsatlarına erişememenin sosyal yaşamı kısıtladığını ifade etmiştir. K5 ise sosyal yaşama katılımın, engelli çocuğun dışarıda desteklenebilmesine bağlı olduğunu belirtmiş; çocuğun sürekli yönlendirilmesi gerekliliğinin sosyal yaşamı kısıtladığını söylemiştir. Bu alt tema, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmanın aile üyelerinin sosyal bağlarını çok boyutlu biçimde zayıflattığını ortaya koymaktadır. Sosyal çevreden geri çekilme, sadece zaman ve fiziksel kısıtlılıklarla değil, toplumsal anlayış eksikliği ve artan sorumluluklarla doğrudan ilişkilidir. Sonuç olarak, aileler yalnızlaşmakta ve destek ağlarından uzaklaşmaktadır.

Ana Tema: Dışlanmaya Karşı Geliştirilen Mücadele Biçimleri

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, maruz kaldıkları sosyal dışlanmayla baş etmek için çeşitli bireysel ve kolektif stratejiler geliştirmektedir. Katılımcılar, dışlanmayı kabullenmek yerine dini inançlara sığınma, sosyal geri çekilme ve durumu normalleştirme gibi farklı tutumlarla bu zorluklarla mücadele ettiklerini ifade etmektedir. Analizler, ailelerin bu baş etme mekanizmalarını alt temalar halinde ortaya koymakta ve bu süreçte çeşitli psikososyal kaynaklardan destek aldıklarını göstermektedir.

Tablo 6
Dışlanmaya Karşı Geliştirilen Mücadele Biçimleri Temasına İlişkin Alt Temalar ve Kodlar

Alt Tema	Kodlar
Geri Çekilme	Sosyal ortamdan uzak durma, riskten kaçınma, sosyal sınırlama
Sabır/Dinî İnançla Baş Etme	Sabır, dini teslimiyet, imtihan olarak görme, değer görme
Normalleştirme Çabası	Durumu olağanlaştırma, açıklama yapma, görünürlüğü yönetme, savunma

Geri Çekilme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, sosyal dışlanmayla karşılaştıklarında çoğunlukla sosyal ortamlardan bilinçli olarak uzaklaşmayı tercih etmektedir. Katılımcı E5, “Dediğim gibi, dışlanmaya maruz kalmak değil de kısıtladık biz kendimizi. Bundan dolayı da çıkmıyoruz” diyerek, bu geri çekilmenin dışlanmaktan çok kendini koruma amaçlı olduğunu belirtmiştir. K6 ise, “Çıkmadım... İnsanların arasına çıktığımda da gittiğim yerler belirli yerler oluyor. Park gibi yerler, kütüphanelere gidiyorum, yemek yedirmeye götürüyorum. Onun dışında arkadaş ortamı, düğün gibi yerlere gitmiyorum, tercih etmiyorum” ifadeleriyle, sosyal temasını kontrollü ve az dikkat çeken mekânlarla sınırlandırdığını aktarmıştır. K6 ayrıca, çocuğunun rahatsız olmasının kendisi için büyük bir zorluk olduğunu vurgulamış, bu durumun sosyal ortamlara katılımını kısıtladığını belirtmiştir. K2, “Dışlanma ihtimali olacak ortamlardan uzak durarak” geri çekilmeyi bilinçli bir tercih olarak açıklarken, E2 de “Dışarıya çıkma sürem azaldı” diyerek sosyal katılımın azaldığını ifade etmiştir. Bu geri çekilme, ailelerin sosyal dışlanmaya karşı geliştirdiği pasif bir başa çıkma stratejisidir ve zamanla sosyal destekten kopmaya, yalnızlaşmaya ve psikolojik yükün artmasına neden olmaktadır. Böylece katılımcılar, yalnızca dışsal dışlanmayla değil, içselleştirilmiş sınırlarla da mücadele etmek zorunda kalmaktadır.

Sabır/Dini İnançla Baş Etme

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aileler için zorlu bir süreçtir ve bu süreçte baş etme mekanizmaları, bireylerin inanç sistemleri ve yaşam felsefeleri doğrultusunda şekillenmektedir. Katılımcılar, yaşadıkları zorlukları dinî inançları çerçevesinde anlamlandırmakta ve

sabır kavramını aktif bir baş etme stratejisi olarak kullanmaktadır. Sabır ve inanç, duygusal dengeyi koruma, sosyal yargılarla mücadele etme ve yaşanan güçlükleri "imtihan" olarak görme açısından önemli bir rol oynar. K8, "Bizim onu çok sevmemiz belki komşularımız, akrabalarımız tarafından takdir gördü... Kendimizi değersiz değil, tam aksine şanslı hissediyoruz" diyerek, inanç temelli bu duruşun hem aile içinde hem de sosyal çevrede olumlu etkisini vurgulamıştır. E1 ise, engelli bireyi "Allah'ın emaneti" ve bir "imtihan" olarak gördüğünü ifade ederek, bu yaklaşımın yaşanan zorluklara kutsal bir anlam kazandırdığını göstermiştir. Sabır ve dinî inanç, ailelerin ruhsal dayanıklılıklarını artırmakla kalmayıp, toplumsal baskılara karşı dirençli durmalarını ve sosyal kabulü güçlendirmelerini sağlamaktadır.

Normalleştirme Çabası

Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip aileler, sosyal yaşamda karşılaştıkları dışlayıcı tutumlara karşı geliştirdikleri başa çıkma stratejilerinden biri olarak, engelli bireyi ve yaşadıkları durumu "normalleştirme" yolunu seçmektedir. Katılımcıların ifadeleri, yeni sosyal ortamlara girdiklerinde engelli birey üzerinden oluşabilecek olumsuz dikkatleri azaltmak için konuyu değiştirmeye çalıştıklarını veya engelliliğin yaşamın doğal bir parçası olduğunu vurgulayarak farklı yorumların önüne geçmeye gayret ettiklerini göstermektedir. Örneğin K1, "Özellikle yeni bir ortama girdiğimizde konunun kızımıza geleceğini anladığımda konuyu değiştirmeye çalışıyordum ya da gayet normal bir yaşantımız olduğunu ve hiçbir farkın olmadığını dile getirerek yorum yapmalarını engelliyordum" diyerek, engelliliğin üzerine odaklanmaktan kaçındığını belirtmiştir. Bazı aileler ise engelli bireyin durumunu gizlemek yerine, tam tersine açıkça paylaşarak toplumsal algıyı değiştirmeyi tercih etmektedir. E4'ün ifadesi bunun tipik bir örneğidir: "Ben aksine kim olursa olsun, ona ne kadar sevdiğimi, ne kadar değer verdiğimi, kendisinin ne kadar değerli bir çocuk olduğunu, özel bir çocuk olduğunu herkesin gözünün içine sokarak söylüyorum: 'Bu çocuk evet, Down sendromlu ve benim çocuğum.' Yani ben hiçbir zaman 'arkadaşım duymasın, mahcup olmayayım' gibi bir hissiyat yaşamadım." Bu açık ve gururla yapılan açıklama, mahcubiyet duygusunun güçlü bir reddi ve çocuğun sosyal değerinin toplumsal olarak tescillenmesi olarak okunabilir.

Katılımcılar, bu sürecin bazen otomatik savunma mekanizmalarına dönüştüğünü ve aile bireylerinin kendilerini aşırı savunma durumuna geçirebildiklerini de aktarmaktadır. E3, "İster istemez insanlarda farkında olmadan bir savunma mekanizması gelişiyor... Gereksiz savunma mekanizmaları geliştirebiliyorduk. Bizden kaynaklı değildi. 'Bunun sebebi biz değiliz' diye savunmaya geçiyorduk" diyerek, değersizlik ve dışlanma hissinin savunmacı tutumlarla birleştiğini belirtmiştir. Normalleştirme çabası sadece davranışsal bir strateji olmayıp, aynı zamanda bilişsel bir farkındalıkla da desteklenmektedir. K3, "Bu yaşadığım sosyal dışlanmanın benden, ailemden ve kardeşimden kaynaklanmadığını anladım öncelikle. Bunu anladıktan sonra her şey daha kolay oldu" ifadesiyle, dışlanmanın nedeni olarak kendilerini değil, toplumsal önyargıları görmenin ailelerin ruhsal yükünü hafiflettiğini dile getirmiştir. Normalleştirme çabası

alt teması, ailelerin hem görünmez kalma isteğiyle hem de görünürlüğü yöneterek dışlanmaya karşı koyma ve toplumsal kabulü artırma yönündeki çabalarını yansıtmaktadır. Bu strateji, engellilikle ilgili sosyal algıların yeniden şekillenmesine yönelik aktif bir direnç biçimi olarak ortaya çıkmakta; ailelerin sosyal hayattaki yerlerini koruma ve güçlendirme çabalarının önemli bir parçası olmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşam içerisinde karşılaştıkları dışlanma pratiklerini ve bu süreçlerde geliştirdikleri mücadele biçimlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma bulguları, ailelerin gündelik yaşamda damgalanma, toplumsal dışlanma, suçlanma ve sosyal izolasyon gibi çok boyutlu deneyimlerle karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir. Bununla birlikte çalışma, ailelerin bu süreçlere karşı geliştirdikleri mücadele biçimlerini de görünür kılmaktadır. Elde edilen bulgular, zihinsel yetersizliği olan bireylerin yalnızca bireysel gelişim süreçlerini değil, aynı zamanda onların içinde bulundukları aile yapısını, sosyal çevresini ve kültürel bağlamı derinden etkilediğini göstermektedir. Aileler, engelli bir bireyin varlığını yalnızca bir sağlık sorunu değil, aynı zamanda sosyal dışlanma, damgalanma, psikolojik yıpranma ve toplumsal yargılarla mücadele etmek zorunda kaldıkları çok katmanlı bir süreç olarak deneyimlemektedirler. Bu bulgular, daha önce benzer konuda yapılmış bazı araştırmalarla paralellik göstermektedir (Aksakal, 2024a, Aksakal, 2024b; Uzunoğlu, 2019; Duran ve Ergün, 2018; Yavuz, 2016). Dolayısıyla Su ve Burcu Sağlam'ın vurguladığı (2020: 96) gibi engellilik bedensel aktivitelerinin kısıtlılık hali ile ilgili bir durum olmakla birlikte sosyal ve kültürel ortama göre gündelik hayatta karşılaşılan olumsuz tutum ve eylemler sonucu yeniden inşa edilmektedir. Bu veri; engelliliği toplumsal bir sorun, hak temelli ve dönüşüm odaklı yönleriyle ele alan Sosyal Modelin (Burcu, 2015) önemini ön plana çıkartmaktadır.

Bu çalışmada ulaşılan ana temalardan biri engelliliği kabullenme sürecidir. Zihinsel açıdan özel gereksinimli bir çocuğun aileye katılması, başta ebeveynler olmak üzere aile üyeleri üzerinde derin etkiler bırakmaktadır (Duran ve Ergün, 2018). Görüşme verileri, katılımcıların önemli bir kısmının tanı sürecinin ilk aşamasında şok, inkâr ve belirsizlik yaşadığını göstermektedir. Bazı katılımcılar süreci kabullenmekte zorlanırken, bazıları ise yaşadıkları durumu dini referanslarla anlamlandırmaktadır. Engelli bir çocuğun dünyaya gelmesi aile açısından beklenmedik bir durum olduğundan, ebeveynlerde ciddi bir duygusal kırılma yaratabilmektedir (Ardıç, 2013: 29). Bu çalışmada da engelliliğin tanılandığı ilk anın aileler açısından travmatik bir dönüm noktası oluşturduğu görülmektedir.

Katılımcıların farklı doktorlara başvurması, tanının yanlış olabileceğine inanması ve çocuğun iyileşeceği düşüncesiyle yoğun bir çözüm arayışına yönelmesi, engelliliğin bireysel bir sorun olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bu durum, engelliliği bireyin yetersizliği üzerinden açıklayan tıbbi modelle ilişkilendirilebilir (Altuntaş ve Atasü, 2016; Tomanbay ve

Karaca, 2015). Ancak görüşme verileri, ailelerin yaşadığı güçlüklerin yalnızca çocuğun engel durumundan değil, toplumsal tutumlar ve sosyal destek yetersizliği gibi etkenlerden de kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bulgular, engelliliğin sosyal çevre ve toplumsal bariyerlerle birlikte şekillendiğini savunan sosyal modelin yaklaşımını da desteklemektedir (Burcu, 2015).

Ailelerin engelliliği kabullenme süreçleri birbirinden farklı biçimlerde gelişmektedir. Çoban Esen'e göre (2003: 168), ailelerin çocuklarının engel durumunu kabul etmekte zorlanmaları, ebeveyn-çocuk ilişkisinde çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Benzer şekilde Cavkaytar ve arkadaşları (2004), ebeveynlerin çocuklarının engelli olduğunu öğrendiklerinde öncelikle yoğun üzüntü ve depresif duygular yaşadıklarını belirtmektedir. Bu süreci çoğu zaman belirsizlik, duygusal karmaşa, pazarlık, kabullenme ve uyum sağlama gibi aşamalar takip etmektedir. Ayrıca sosyal destek mekanizmalarının yetersiz olduğu durumlarda, ailelerin yaşadığı duygusal yük ve belirsizlik hissinin daha da arttığı ifade edilmektedir (Duran ve Ergün, 2018). Bu nedenle engelliliği kabullenme süreci yalnızca bireysel bir psikolojik tepki olarak değil; ailelerin sosyal ilişkilerini, toplumsal yaşama katılımlarını ve çocuklarıyla kurdukları ilişkinin niteliğini etkileyen toplumsal bir uyum süreci olarak değerlendirilebilir.

Görüşme verileri doğrultusunda bu çalışmada ulaşılan diğer bir ana tema mahcubiyet ve değersizlik duygusudur. Katılımcılar, sosyal çevreyle kurdukları etkileşimlerde sıklıkla mahcubiyet yaşadıklarını ve kendilerini değersiz hissettiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle sosyal ortamlarda yoğunlaşan bu duygular, ailelerin zamanla toplumsal ilişkilerden geri çekilmesine ve sosyal çevreyle kurdukları bağı sınırlandırmasına neden olmaktadır. Ailelerin, engelli bireyin davranışları nedeniyle yargılanacaklarını düşünmeleri, dışlanmanın yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda duygusal ve sosyal bir boyut taşıdığını göstermektedir.

Katılımcıların geliştirdiği "gizleme", "normalleştirme" ya da "yok sayma" gibi davranışlar, toplumsal baskının yarattığı psikolojik yükle ilişkilendirilebilir. Bu stratejiler bir yandan geçici bir korunma mekanizması işlevi görürken, diğer yandan toplumsal kabul konusunda yaşanan umutsuzluğu da yansıtmaktadır. Bu durum, Goffman'ın damgalanma kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, engelliliğin yalnızca bireyi değil, aileyi de etkileyen sosyal bir damgalanma süreci yarattığını göstermektedir. Nitekim zihinsel yetersizliği olan birey yakınlarının toplum içinde kendilerini yalnız ve dışlanmış hissettikleri belirtilmektedir (Oğultürk, 2012: 55). Bunun yanı sıra bakım yükünün büyük ölçüde aile üzerinde yoğunlaşması, özellikle ebeveynlerin daha yüksek düzeyde stres yaşamasına neden olmaktadır (Sivrikaya-Tekinarlan, 2013: 24).

Ayrıca aileler, katıldıkları sınırlı sosyal ortamlarda bile çocuğun engel durumunu başkalarına açıklama gereksinimi duymaktadır. Alan yazında bu durum, engelli çocuğa sahip ailelerin temel gereksinim alanlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bailey ve Simeonsson'un (1988) engelli çocuğa sahip ailelerin gereksinimlerine yönelik çalışmalarında, ailelerin sosyal çevreyle kurdukları etkileşimlerde çocuklarının durumunu açıklama zorunluluğu hissettikleri

ve bu durumun ailelerin sosyal deneyimlerini etkileyen önemli bir unsur olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ailelerin sosyal ortamlarda hissettikleri mahcubiyet, açıklama yapma gereksinimi ve toplumsal yargılanma kaygısı, sosyal yaşama katılım süreçlerini sınırlandırabilen bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmada ulaşılan temel bulgulardan biri, katılımcıların deneyimlediği sosyal dışlanma süreçleridir. Araştırma bulguları, zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin yaşadığı dışlanmanın yalnızca bireysel deneyimlerle sınırlı olmadığını; Su ve Burcu Sağlam'ın (2020: 96) da vurguladığı üzere sosyal, kültürel ve yapısal boyutlar taşıdığını göstermektedir. Engellilik deneyimi, yalnızca bireyin fiziksel ya da zihinsel durumu üzerinden şekillenmemekte; toplumsal normlar, aile yapısı, kurumsal destek mekanizmaları ve sosyal çevrenin tutumlarıyla birlikte yeniden üretilmektedir (Duran ve Ergün, 2018). Bu yönüyle bulgular, engelliliği bireysel bir eksiklikten ziyade toplumsal engeller çerçevesinde değerlendiren sosyal modelin yaklaşımını desteklemektedir (Arıkan, 2002; Oliver, 1990).

Katılımcıların anlatımları, engellilik durumunun ailelerin gündelik yaşam pratiklerini, sosyal ilişkilerini ve toplumla kurdukları bağı önemli ölçüde dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Kaur ve Arora'nın da (2010) belirttiği gibi zihinsel yetersizliği olan bireye sahip olmak, aileler açısından duygusal, ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirebilmektedir. Bu süreçte aileler; kaygı, stres, suçluluk, değersizlik, utanç ve yalnızlık gibi çeşitli sosyo-psikolojik sorunlarla karşılaşabilmektedir (Oğultürk, 2012). Bunun yanı sıra bazı ebeveynlerin uzman yönlendirmelerine aşırı bağımlı hale geldiği, çocuğu aşırı koruyucu tutumlarla yetiştirdiği ya da engel durumunu inkâr etmeye yöneldiği görülmektedir. Küçüker'in (1993: 23) ifade ettiği gibi bu tür tepkiler, ailelerin alışılmış yaşam düzenini önemli ölçüde etkileyebilmektedir.

Araştırmada dışlanmanın görünür olduğu alanlardan birinin de eğitim kurumları olduğu görülmektedir. Kaynaştırma uygulamalarındaki yetersizlikler ile öğretmen ve okul yönetimlerinin mesafeli tutumları, yalnızca engelli bireyin değil, ailenin de eğitim sürecinden dışlanmasına neden olabilmektedir. Bu durum, sosyal dışlanmanın yalnızca kişilerarası ilişkilerle sınırlı kalmadığını; kurumsal yapılar aracılığıyla da yeniden üretildiğini göstermektedir. Benzer şekilde sosyal hizmet mekanizmalarının bakım yükünü büyük ölçüde aileye bırakması (Danış, 2006), ailelerin sosyal yaşama katılımını sınırlandırmakta ve toplumsal görünürlüğünü azaltmaktadır (Aksakal, 2024b; Duran ve Ergün, 2018).

Bu çalışmada ulaşılan diğer bir ana tema, katılımcıların sosyal yaşamlarının giderek kısıtlanmasıdır (Ngo vd., 2012). Görüşme verileri, özel gereksinimli bireye sahip ailelerde sosyal yaşamdan uzaklaşma ve sosyal ilişkilerde zayıflama yaşandığını göstermektedir. Özellikle akraba ve komşuluk ilişkileri, hem sosyal etkileşimin yoğun yaşandığı hem de dışlanmanın en görünür hale geldiği alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Katılımcılar, mahalle ve yakın çevre ilişkilerinde davet edilmeme, görmezden gelinme ya da dolaylı biçimde dışlanma gibi deneyimlerle karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Benzer şekilde Su ve Burcu Sağlam'ın (2020: 96) köy ortamında gerçekleştirdiği çalışmada da engelli bireylerin "acıma", "alay edilme" ve "dışlanma" gibi olumsuz toplumsal tanımlamalara maruz kaldığı belirtilmektedir.

Araştırma bulguları, bu dışlanma biçimlerinin yalnızca engelli bireyi değil, tüm aile üyelerini etkilediğini göstermektedir. Ailelerin sosyal çevre tarafından çoğu zaman "engelli bireyin ailesi" şeklinde tanımlanması, onların toplumsal kimliklerinin tek bir özellik üzerinden yeniden kurulmasına neden olmaktadır. Bu durum, etiketleme kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, ailelerin toplumsal rollerinin daralmasına ve sosyal ilişkiler içerisinde dezavantajlı bir konuma itilmesine yol açmaktadır. Nitekim Goffman'ın (2014) da vurguladığı gibi damgalama ve etiketleme süreçleri yalnızca bireyin değil, onunla ilişkili kişilerin de sosyal kimliğini etkileyebilmektedir. Bu süreç zamanla ailelerin kendilerini sosyal yaşamdan geri çekmelerine, daha pasif ve görünmez hale gelmelerine neden olabilmektedir (Duran ve Ergün, 2018).

Bu çalışmada ulaşılan bir diğer önemli tema, katılımcıların maruz kaldıkları dışlanma deneyimlerine karşı geliştirdikleri başa çıkma biçimleridir. Araştırma bulguları, katılımcıların dışlanmayı yalnızca pasif biçimde deneyimlemediklerini; aynı zamanda bu deneyimi anlamlandırmak ve etkilerini azaltmak amacıyla çeşitli bireysel stratejiler geliştirdiklerini göstermektedir. Özellikle bazı katılımcıların yaşadıkları olumsuz deneyimleri dini referanslar aracılığıyla açıklamaya çalıştıkları görülmüştür. Bu durum, dini ve manevi kaynakların bireylerin stres, travma ve toplumsal dışlanma gibi olumsuz yaşam deneyimleriyle baş etmesinde önemli bir işlev üstlendiğini ortaya koyan çalışmalarla paralellik göstermektedir (Pargament, 1997). Bu bağlamda araştırma bulguları, dışlanma deneyimlerinin bireyleri manevi kaynaklara yöneltebildiğini ve dinin bireyler açısından koruyucu bir işlev görebildiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı katılımcıların sosyal ilişkilerden uzaklaşmayı tercih ettiği görülmektedir. Katılımcıların sosyal ortamlardan geri çekilmesi, dışlanma ve damgalanma süreçlerinin bireylerde sosyal izolasyona neden olabileceğini ileri süren literatürle uyumludur (Goffman, 2014). Bu durum, dışlanmanın yalnızca kişilerarası ilişkiler düzeyinde değil, bireylerin toplumsal katılım süreçleri üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer bulgu, bazı katılımcıların karşılaştıkları dışlayıcı tutumları zamanla olağanlaştırmalarıdır. Bu durum, uzun süreli dışlanma deneyimlerinin bireyler tarafından içselleştirilebildiğini ve dışlayıcı eylemlerin gündelik yaşamın "normal" bir parçası olarak algılanabildiğini düşündürmektedir. Literatürde de kronik dışlanma ve damgalanma deneyimlerinin zamanla öğrenilmiş çaresizlik ve değersizlik hissi gibi sonuçlara yol açabileceği belirtilmektedir (Williams, 2007). Nitekim bu çalışmanın bulguları da dışlanma deneyimlerinin uzun vadede benzer psikososyal sonuçlar doğurabildiğini ve bireylerin maruz kaldıkları ayrımcı pratikleri zamanla kanıksayabildiklerini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Öneriler

Engellilik, sadece bireyin değil, bütün bir ailenin toplumsal sistem içindeki yerini yeniden tanımlayan bir durumdur. Bu gerçeklik, yalnızca birey merkezli sosyal politikaların yeterli olmadığını, aile merkezli ve toplumsal temelli destek mekanizmalarının inşasını zorunlu kılmak-

tadır. Zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal yaşama aktif ve eşit bireyler olarak katılabilmesi için çok yönlü, kapsayıcı ve sürdürülebilir destek politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ailelerin yalnızca maddi değil, aynı zamanda sosyal, psikolojik ve kültürel boyutlarda da desteklenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda geliştirilecek hizmetlerin yalnızca engelli bireyi değil, bütün aile sistemini kapsayan bir bütünlük içinde planlanması önem arz etmektedir.

Bununla birlikte, bu araştırma bazı sınırlılıklar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Araştırmanın belirli bir örneklem grubu ile ve nitel araştırma yöntemi doğrultusunda yürütülmüş olması, elde edilen bulguların genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Ayrıca çalışma yalnızca zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin deneyimlerine odaklanmış; sosyologlar, öğretmenler, sağlık çalışanları, sosyal hizmet uzmanları ve toplumun diğer kesimlerinin görüşleri kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun yanı sıra araştırma, katılımcıların belirli bir zaman dilimindeki deneyimlerini yansıtmakta olup, zaman içerisinde değişebilecek deneyimsel dönüşümleri kapsamamaktadır.

Gelecek araştırmalarda farklı sosyoekonomik ve kültürel özelliklere sahip ailelerin deneyimlerinin karşılaştırmalı biçimde incelenmesi önerilebilir. Ayrıca zihinsel yetersizliği olan bireye sahip ailelerin toplumsal dışlanma deneyimlerinin sosyal destek mekanizmaları, bakım yükü ve ekonomik yetersizlik gibi değişkenlerle ilişkili olarak ele alınması literatüre önemli katkılar sağlayabilir. Bunun yanında karma yöntemli araştırmalar aracılığıyla daha geniş örneklemler üzerinde çalışmalar yürütülmesi, konunun farklı boyutlarının daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sunabilir. Yine eylem araştırmasıyla gerçekleştirilecek çalışmalar, sorunun çözümüne katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Aksakal, E. (2024a). Zihinsel engelli çocuk sahibi annelerin ve toplumun engelliliğe bakışı. *İçtimaiyat, 8*(1), 261–280.

Aksakal, E. (2024b). Zorlu bir yaşamın anatomisi: Zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin sosyal sorunları. *Olgu Sosyoloji Dergisi, 3*(1), 1–8.

Altuntaş, G., & Atasü, S. (2016). Engellilik ve sosyal model yaklaşımları. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 27*(2), 28–35.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). American Psychiatric Publishing.

Ardıç, A. (2013). Özel gereksinimli çocuk ve aile. In A. A. Cavkaytar (Ed.), *Özel eğitimde aile eğitimi ve rehberliği* (ss. 19–54). Vize Basın Yayın.

Arıkan, Ç. (2002). Sosyal model çerçevesinde engelliliğe yaklaşım. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 2*(1), 12–21.

Arslan, H. (2013). Kentsel dönüşüm ve sosyal dışlanma: Narlıdere kentsel yenileme projesinin sosyal dışlanma ekseninde incelenmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 16*(1), 1–45.

Bailey, D. B., & Simeonsson, R. J. (1988). Assessing needs of families with handicapped infants. *The Journal of Special Education, 22*(1), 117–127.

Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(1), 231–274.

Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi, 9*(1), 23–28.

Baykan, A. (2000). Doğum sırasındaki komplikasyonların engelliliğe etkisi. *Türk Sağlık ve Toplum Dergisi, 8*(4), 55–67.

Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101.

Braun, V., & Clarke, V. (2022). Conceptual and design thinking for thematic analysis. *Qualitative Psychology, 9*(1), 3–26.

Burcu, E. (2004). Görme özürlü öğrencilerin eğitimlerine ilişkin düşünceleri ve sorunları: Ankara örneği. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 4*(2), 23–47.

Burcu, E. (2007). *Türkiye'de özürlü birey olma: Temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Burcu, E. (2011). Türkiye'deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 28*(1), 37–54.

Burcu, E. (2015). *Engellilik ve toplum: Sosyal model çerçevesinde bir değerlendirme*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Cavkaytar, A. (2010). Özel gereksinimli çocuğu olan aileler. In T. Güler (Ed.), *Anne baba eğitimi* (ss. 73–91). Pegem Akademi.

Cavkaytar, A., Batu, S., Kartal, B., Beklan Çetin, O., & Güllüpınar, F. (2004). *Gelişimsel yetersizliğe sahip ailelerin aile özelliklerinin ve yaşadıklarının betimlenmesi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.

Çoban Esen, E. (2003). *Tıbbi-eğitsel yaklaşımla zihinsel engel: Okyanusun kıyısı*. Nobel.

Danış, M. Z. (2006). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin yaşadığı duygular, çocuklarının geleceğine ilişkin düşünceleri ve umutsuzluk düzeyleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 17*(2), 91–108.

Duran, S., & Ergün, S. (2018). The stigma perceived by parents of intellectual disability children: An interpretative phenomenological analysis study. *Alpha Psychiatry, 19*(4), 390–396.

Giddens, A. (2000). *Sosyoloji* (H. Özel & C. Güzel, Çev.). Ayraç Kitabevi.

Goffman, E. (2014). *Damga* (L. Ünsaldı, Ş. Geniş, & S. N. Ağırnaslı, Çev.). Heretik.

Işıkhan, V. (2006). Zihinsel engelli çocuğa sahip aileler ve sosyal hizmet. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi, 1*, 28–46.

Karyelioğlu, S. (2002). *Zihinsel engelli çocuklara sahip ailelerde iletişim sorunları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi.

Kaur, R., & Arora, H. (2010). Attitudes of family members towards mentally handicapped children and family burden. *Delhi Psychiatry Journal, 13*(1), 70–74.

Küçüker, S. (1993). Özürlü çocuk ailelerine yönelik psikolojik danışma hizmetleri. *Özel Eğitim Dergisi, 1*(3), 23–29.

Mitter, N., Ali, A., & Scior, K. (2019). Stigma experienced by families of individuals with intellectual disabilities and autism: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities, 89*, 10–21. https://doi.org/10.1016/j.ridd.2019.03.011

Nazlı, A. (2012). *Engellilik ve sosyal politikalar: Toplumsal farkındalık yaratma süreci*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Ngo, H., Shin, J. Y., Nhan, N. V., & Yang, L. H. (2012). Stigma and restriction on the social life of families of children with intellectual disabilities in Vietnam. *Singapore Medical Journal, 53*(7), 451–457.

Oğultürk, N. (2012). *Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerini etkileyen etmenler* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi.

Oliver, M. (1990). The politics of disablement. In *The politics of disablement* (pp. 112–131). Macmillan.

Özdemir, M., & Tuti, G. (2023). Nitel araştırma desenleri: Metodolojik bir temellendirme. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi, 11*(2), 217–235.

Özkan, M. (2020). *Engellilik nedenleri ve sosyal etkileri*. Ankara Üniversitesi Yayınları.

Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.

Parish, S. L., & Cloud, J. M. (2006). Financial well-being of young children with disabilities and their families. *Social Work, 51*(3), 223–232. https://doi.org/10.1093/sw/51.3.223

Parker, R. (2012). Stigma, prejudice and discrimination in global public health. *Cadernos de Saúde Pública, 28*(1), 164–169.

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods* (3rd ed.). Sage.

Punch, K. F. (2016). *Sosyal araştırmalara giriş: Nicel ve nitel yaklaşımlar* (Z. Etöz, Ed.). Siyasal Kitabevi.

Purutçuoğlu, E., & Doğan, İ. (2017). Engelli yakınlarının engelli yoksulluğuna ilişkin düşünceleri ve inançları: Ankara Keçiören örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10*(29), 348–361.

Sapancalı, F. (2005). *Sosyal dışlanma*. Dokuz Eylül Yayınları.

Sevim, Z. (2011). *Aileler ve özel eğitimcilerin zihinsel özürlülüğe bakışı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi.

Sheppard, M. (2006). *Social work and social exclusion*. Ashgate.

Silver, H., & Miller, S. M. (2003). Social exclusion: The European approach to social disadvantage. *Indicators, 2*(2), 1–17.

Sivrikaya, T., & Tekinarslan, İ. (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Özel Eğitim Dergisi, 14*(2), 17–29.

Stabile, M., & Allin, S. (2012). The economic costs of childhood disability. *The Future of Children, 22*(1), 65–96. https://doi.org/10.1353/foc.2012.0008

Su, G., & Burcu Sağlam, E. (2020). Köy yaşamında engelli birey olma deneyimi: Nitel bir araştırma örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 37*(1), 96–115.

Tekola, B., Kinfe, M., Girma, F., Hanlon, C., & Hoekstra, R. A. (2020). Perceptions and experiences of stigma among parents of children with developmental disorders in Ethiopia: A qualitative study. *Social Science & Medicine, 256*, 113034. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113034

Tomanbay, İ., & Karaca, H. (2015). Engellilik modelleri ve yaklaşımlar. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 6*(2), 85–102.

Tracy, S. J. (2010). Qualitative quality: Eight "big-tent" criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry, 16*(10), 837–851. https://doi.org/10.1177/1077800410383121

Tracy, S. J. (2019). *Qualitative research methods: Collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*. Wiley.

Uzunoğlu, E. (2019). *Engelli bireye sahip ailelerin sorunları ve sosyal dışlanması üzerine nitel bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi.

Williams, K. D. (2007). Ostracism. *Annual Review of Psychology, 58*, 425–452. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.58.110405.085641

World Health Organization. (2011). *World report on disability*. WHO Press.

Yalçın, H. (2022). Bir araştırma deseni olarak fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(Özel Sayı 2), 213–232. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227345

Yavuz, F. (2016). *Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin karşılaştıkları sosyal dışlanma sorunsalı üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (7. bs.). Seçkin.

Yıldırımalp, S., & Yenihan, B. (2013). Sosyal dışlanma ve işgücü piyasasında gençler. *Mevzuat Dergisi, 16*(184), 1–13.

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 433-449
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.285
Article type: Research Article

Received: 07.03.2025
Accepted: 19.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Banu Coşkun*, Ayşegül Özerdem**

Belgesel Fotoğraf, Terör Deneyimi ve Kimlik: Ergun Çağatay Üzerine Bir İnceleme

Documentary Photography, the Experience of Terrorism and Identity: The Case of Ergun Cagatay

Öz

Bu çalışma, terör eylemlerinin bireysel kimlik üzerindeki dönüştürücü etkisini ve bu etkinin mesleki üretime yansımasını, 1983 Paris Orly Havalimanı saldırısına maruz kalan foto muhabiri Ergun Çağatay'ın deneyimi üzerinden incelemektedir. Çalışmanın amacı, etno-milliyetçi terör saldırısı sonrasında yaşanan bireysel deneyim ile kültürel kimlik arayışı arasındaki ilişkiyi, fotoğrafçının mesleki pratiğindeki tematik yönelimler aracılığıyla ele almaktır. Nitel araştırma metoduyla yapılandırılan çalışma, sosyal kimlik teorisi çerçevesinde betimsel analiz yöntemiyle yürütülmüştür. Araştırmanın verileri doküman analiziyle elde edilmiş, bu kapsamda fotoğrafçının eserleri ile saldırı sonrasında kaleme aldığı yazılar, verdiği röportajlar ve yazılı basında yer alan haberler incelenmiştir. Çalışma sonucunda, saldırı öncesinde daha çok foto muhabirliği ekseninde şekillenen Ergun Çağatay'ın mesleki pratiğinin, saldırı sonrasında Türk kültürel kimliği, aidiyet gibi temalara odaklanan belgesel projeler aracılığıyla yeni bir boyut kazandığı görülmüştür. Bu yönelim, sanatçının mesleki odağının değişmesinden ve haber fotoğrafçılığından bütünüyle kopmasından ziyade, terör saldırısı deneyimi bağlamında yeniden şekillenen kimlik algısının mesleki pratiğe yansıması olarak değerlendirilmiştir.

Abstract

This study explores the transformative impact of terrorist attacks on individual identity and the ways in which this transformation is reflected in professional output, focusing on the case of Turkish photojournalist Ergun Çağatay, who survived the 1983 Orly Airport attack in Paris. The main objective of the study is to explore the relationship between the personal experience that follows an ethno-nationalist terrorist attack and the subsequent search for cultural identity, as manifested in the thematic shifts of the photographer's professional practice. Structured with a qualitative research design, the study employs a descriptive analysis framework grounded in Social Identity Theory. The research data were collected through document analysis, which includes an examination of the photographer's visual Works, his post-attack writings, interviews, and press reports. The study concludes that Ergun Çağatay's professional practice, which was predominantly shaped around photojournalism prior to the attack, acquired a new dimension post-attack through documentary projects focusing on themes such as Turkish cultural identity and belonging. Rather than a shift in professional focus and total rupture from news photography, this orientation is evaluated as a reflection of the perception of identity, reshaped within the context of the terrorist attack experience, onto professional practice.

Anahtar Kelimeler

Ergun Çağatay, Kimlik, Sosyal Kimlik Teorisi, Belgesel Fotoğraf, ASALA

Keywords

Ergun Cagatay, Identity, Social Identity Theory, Documentary Photography, ASALA

* Tarsus Üniversitesi, bccoskun@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9056-8446.

** Bağımsız Araştırmacı, aysegulozerdem@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7447-096X.

Giriş

Fotoğraf, olay ve olguların, insandan mekâna çok çeşitli görünümlerin kaydedilmesi ve belgelenmesinde, bu görünümlerin bir ifade biçimi olarak temsil edilmesinde önemli bir iletişim aracıdır. Ancak fotoğraf kimi zaman yalnızca görsel bir kayıt üretmenin ötesine geçerek toplumsal gerçekliğe tanıklık eden, tarihsel ve kültürel olguları görünür kılan bir araç olarak da öne çıkmaktadır. Nitekim Oral'ın (2011, s. 23) belirttiği üzere fotoğrafın, sanatsal niteliklerinin tersine kimi zaman estetize etme amacı taşımadan insana, toplumsal sorunlara değinerek tanıklık etmesi de söz konusudur. Ancak söz konusu tanıklık süreci, fotoğrafçının zihinsel dünyasından bağımsız, mekanik bir kayıt eyleminden ibaret değildir. Belgesel fotoğrafçı-özellikle kaynağını aldığı konuyu, yöneldiği coğrafyayı ve kurduğu kadrajı bizzat seçerek-çerçeveye dâhil ettiği gerçekliği, kendi bakış açısı, değer yargıları ve deneyimleri süzgecinden geçirerek, yeniden üretmektedir.

Fotoğrafçının kimliği, kişiliği ve deneyimleri ele aldığı konunun nasıl çerçeveleneceği, hangi mesajların verilmek istendiği, görsel anlatının hangi anlam katmanları üzerinden kurulacağını belirleyen önemli unsurlardır. Bu bağlamda, şiddet ve terör eylemleriyle doğrudan karşılaşma ve mağduriyet deneyimi, öznel konumlanışı yeniden yapılandırarak üretim sürecinde belirleyici olabilmektedir. Bu doğrultuda, Türk foto muhabiri ve fotoğraf sanatçısı Ergun Çağatay'ın 1983 yılında Paris Orly Havalimanı'nda ASALA terör örgütünün bombalı saldırısında ağır yaralanması, fotoğrafçının yöneldiği belgesel fotoğraf projelerindeki tematik dönüşüm bu çalışma için temel bir hareket noktası oluşturmaktadır.

Bir terör saldırısına maruz kalmanın bir fotoğraf sanatçısının üretim süreçleri üzerindeki etkilerini değerlendirebilmek için, terör deneyimi ile sanatsal ifade arasındaki ilişkinin derinlemesine ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışma, terör saldırısı deneyiminin yaratıcı süreçleri nasıl şekillendirdiğine ilişkin disiplinlerarası literatürle bağ kurarak, söz konusu deneyimin mesleki üretimlerdeki olası yansımalarına dair kavramsal bir çerçeve sunmayı ve üretimin arka planında yatan temel motivasyonu aydınlatmayı hedeflemektedir.

Terör eylemlerinde mağdur olmanın yol açtığı etkilere ilişkin mevcut literatür oldukça geniştir. Bu durum psikoloji, iletişim çalışmaları ve sosyoloji başta olmak üzere pek çok disiplini kapsamaktadır. Literatürde bazı araştırmalar, terör eylemlerine maruz kalmanın derin etkiler yaratarak, travmaya yol açtığını belirlemiş ve bu travmanın yaratıcı süreçler üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu anlamda kimi çalışmalar, travmatik olayların daha geniş toplumsal ve politik sonuçlarını, bunların sanatta temsilini araştırmıştır (Gerevich, 2017; Malkinson ve ark. 2005; Herman, 2015; Turan ve Özkan, 2019).

Mevcut literatür incelendiğinde, travma ve sanatsal ifade üzerine yapılmış çalışmaların çeşitli ve çok yönlü olduğu; bireysel travma deneyimleri ile daha geniş sosyal ve kültürel bağlamlar arasındaki karmaşık ve dinamik ilişkiyi yansıttığı görülmektedir. İlgili literatür, travmatik olayların bireysel kimlik oluşumu ve davranışsal pratikler üzerinde önemli etkiler üretebildiğine işaret etmektedir. Yapılan çalışmalara göre, bu tür deneyimlerin ardından bi-

reylerin tutum, inanç ve değer dünyasında ortaya çıkan yeniden yapılanmalar, yaratıcı üretim süreçlerine doğrudan yansıyabilmektedir (Waterman, 2020; Berman ve ark., 2020). Bu bağlamda, travmanın bireysel kimliği ve mesleki üretimdeki ifadeyi nasıl etkileyebileceği incelenerek, sanatın yaratılmasında yer alan psikolojik ve sosyal süreçler ve bunun toplum üzerindeki potansiyel etkisi daha derinden anlaşılabilir.

Buradan hareketle çalışma, bir terör mağduriyeti sonrası yaşanan deneyimi, fotoğrafçı Ergun Çağatay'ın çalışmalarındaki tematik yönelimleri kapsamında ele almaktadır. Bu doğrultuda Çağatay'ın, maruz kaldığı Orly Havalimanı saldırısı öncesi ve sonrası gerçekleştirdiği projeler; bireysel travmatik terör deneyiminin, belgesel fotoğraf anlatı yapısı ve mesleki tercihler üzerindeki uzun vadeli etkilerini gözlemlemek adına özgül bir analiz alanı sunmaktadır. Bununla birlikte aynı zamanda Ergun Çağatay'ın üretimleri, terör eyleminden kaynaklı bireysel bir travmanın sanatsal pratiğe nasıl yansıyabileceğini tartışmak açısından olduğu kadar terör eylemi kaynaklı belgesel fotoğrafın kültürel, toplumsal ve politik olaylarla kurduğu ilişkiyi anlamak bakımından da önemli bir örnek sunmaktadır.

Belgesel Fotoğraf ve Fotoğrafçı Ergun Çağatay

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, optik ve mekanik yollarla elde edilen görüntülerin kimyasal yöntemlerle sabitlenmesi, iletişim tarihinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Fotoğraf makinesinin ortaya çıkışı, kimya ve fizik alanlarındaki ilerleme ve buluşların öncülüğünde gerçekleşmiş; bu alandaki bilimsel ilerlemeler neticesinde ışığa duyarlı yüzeylere görüntü kaydetme fikri 1839'da ilk fotoğraf makinesinin icadıyla mümkün hale gelmiştir. Nicephore Niepce ve Louis Jaques Mandi Daguerre, uzun çalışmalar sonucunda görüntüyü sabitleme çalışmalarında başarılı olmuş (Benjamin, 2017, s. 3) ve ilk fotoğraf Daguerre tarafından 1839 yılında kaydedilmiştir. Bu teknik gelişme, görüntünün kalıcı, çoğaltılabilir bir kayıt aracına dönüşmesini sağlamıştır. Bilimsel gelişmeler neticesinde ortaya çıkan fotoğraf teknolojisi, zamanla teknik bir buluş olmanın ötesine geçmiş; sanatsal yönüyle birlikte toplumu ve kültürleri, olayları görsel kayda alan ve bu yönüyle tarihsel bir arşiv niteliği taşıyan bir olgu haline gelmiştir.

Fotoğraf, ânı kaydetmenin yanı sıra bir hikâye anlatma, durum ve olayları belirli bir çerçeve içinde ele alma ve böylelikle görsel tarihe kayıt düşme imkânı sunan bir ifade biçimidir. Fotoğraf makinesinin bulunması insanın görme biçimini köklü biçimde değiştirmiştir (Berger,1986, s.18). Görüntünün teknik olarak yeniden üretilebilir hâle gelmesi, tarihsel deneyimlerin aktarımında yeni olanaklar yaratmıştır. Susan Sontag (1999, s.18), fotoğrafın birer kanıt niteliği taşıdığını vurgulayarak onun gerçeğe ilişkin bir iz sunduğunu belirtir. Diğer yandan fotoğrafın yalnızca dünyanın olduğu hâliyle kaydedilmediği, aynı zamanda ona dair bir değerlendirilme, yorumlama biçimi içerdiği görüşünü de dile getirmektedir (Sontag, 1999, s.113). Bu yönüyle fotoğraf ve fotoğraf sanatı, sahip olduğu güçlü görsel anlatım kapasitesi sayesinde tarihin, kültürün ve olayların belgelenmesinde, aktarımında ve kolektif hafızanın şekillenmesinde önemli bir işleve sahip olmaktadır.

Fotoğrafın tarihsel ve sosyal bir belge niteliği taşıdığını vurgulayan Newhall (1986, s. 235), bu yönüyle görselin gücüne dikkati çeker. Bununla birlikte fotoğraf, yalın bir tarihsel kanıt olmasının ötesinde, fotoğrafçının kimliğinden bağımsız düşünülemeyeceği gibi; fotoğrafta toplumsal, kültürel kimliğin etkisi de göz ardı edilemez. Bu yönüyle fotoğrafçı tamamen tarafsız bir biçimde ânı ve tarihsel olguyu kaydeden biri değildir (Clarke, 1997, s. 146). Fotoğraf da bu manada gerçekliğin, olayların, olguların bir kanıtı, imgesi ancak aynı zamanda fotoğrafçının bakışının da bir parçasıdır. Uluslararası saygınlığa sahip Türk fotoğraf sanatçısı ve foto muhabiri olan Ergun Çağatay (2018, s. 14) "Fotoğrafçı, olayları sözcüklere gerek duymadan eksiksiz nakleden bir anlatım şekli olmasına karşılık niye fotoğrafçı bir yazarla eş tutulmaz" sorgulamasını yapmıştır. Bu yaklaşım, olguların ve olayların aktarımında alışılagelmiş sözlü ve yazılı kaynaklara dayanmanın ötesine geçerek fotoğrafın sunduğu çok katmanlı görsel anlatım olanaklarına dikkat çekmiştir. Bu yönüyle fotoğrafın bir türü olan belgesel fotoğraf ön plana çıkmaktadır.

Belgesel fotoğraf, esas itibariyle toplumsal olay ve olguların tanıklığı, taşıyıcısı ve anlatıcısı olan bir fotoğraf türüdür. Bu tanıklık niteliği belgesel fotoğrafın konu evrenini belirlemekte, bu yönüyle belgesel fotoğrafçılığı savaşları, çatışmaları, göçleri, sokakları, fabrikaları, uzak ülkeleri ve bu ülkelerdeki yaşamları konu edinen bir tür olarak öne çıkarmaktadır (Buçan, 2020, s. 68). Bu geniş konu yelpazesi aynı zamanda belgesel fotoğrafın, bir grubun veya topluluğun tarihine, deneyimlerine ilişkin bilgileri diğer insanlara, gruplara aktarmayı mümkün kılan bir araç olarak işlev görmesini sağlamaktadır (Buçan, 2020, s. 69). Ken Light'a (2006, s.14) göre belgesel fotoğraf niteliği taşıyan çalışmalar, konusunu toplumun gerçek koşulları ve olgularından almaktadır ve bunlar fotoğrafçının derin ilgisini yansıtan uzun soluklu projelerdir. Bu tür proje bazlı fotoğrafçılık, gazeteciliğin tarafsızlık ilkesinin ötesine geçerek ve ondan farklılaşarak, fotoğrafçının duygusal ve kişisel ilgisini barındırmaktadır. Nitekim Erçetingöz'e (2022, s. 550) göre belgesel fotoğraf estetik bir sunumun ötesinde fotoğrafçının bakış açısına dayanan, ondan izler taşıyan bir bilinç inşa etme olarak görülebilir. Bu yönüyle fotoğraf, sadece dış dünyada olup bitenin kayda alınmasından ibaret olmamakta, fotoğrafçının konu seçimi, konumlanışı ve yorumuyla şekillenen anlamlı bir temsil alanı meydana getirmektedir. John Berger'e (1986, s. 10) göre bir fotoğrafçının sınırsız görünüm olanakları arasından bir görünümü seçmesi anlamlıdır; çünkü fotoğrafçının görme biçimi konuyu seçişine yansımaktadır. Bu nedenle belgesel fotoğraf, esas itibariyle toplumsal ve tarihsel anların kaydedilmesine olanak sağlayan bir belge olmakla birlikte, fotoğrafçının seçimi, bakışı ve kimliğinden izler taşımaktadır.

Bu çerçevede belgesel fotoğraf, toplumsal gerçekliğin kaydının ötesine geçen, fotoğrafçının bakış açısı, deneyimi ve konumlanışı ile şekillenen anlatısal bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de bu anlayışı uzun soluklu belgesel projeler aracılığıyla gerçekleştiren önemli isimlerden biri, 2018 yılında yaşamını yitiren fotoğraf sanatçısı ve foto muhabiri Ergun Çağatay olmuştur.

Yirminci yüzyılın önemli fotoğrafçıları arasında yer alan ve uluslararası ölçekte tanınan foto muhabiri Ergun Çağatay (1937-2018) aldığı hukuk eğitimini yarıda bırakarak gazeteciliğe yönelmiş, 1968 yılında eşinin hediye ettiği Nikon fotoğraf makinesi ile fotoğraf çekmeye başlamıştır (Akoğul, 2018, s. 283). Mesleki kariyerine uluslararası ajanslarda başlayan Çağatay'ın haber fotoğrafçılığı ve belgesel fotoğrafçılık arasında kurduğu ilişki, onun üretimlerinin temel yönelimlerinden birini oluşturmuştur. Özellikle güncel gelişmeleri kayda geçirdiği foto muhabirliği deneyimi zamanla daha uzun soluklu ve derinlikli belgesel anlatılarının da altyapısını hazırlamıştır.

1968 yılında dünyanın önemli ajanslarından olan Paris merkezli APIS/Sigma ve Associated Press adına çalışmaya başlayan Ergun Çağatay foto muhabiri olarak, küresel ölçekte etkileri olan siyasal ve toplumsal olayları yerinde izleyerek belgelemiştir. 1972 Münih Olimpiyat Oyunları'nda yaşanan ve tarihe "Münih Katliamı" olarak geçen terör saldırısına tanıklık etmiş ancak çektiği filmler kaybolmuş ve yayımlanamamıştır. 1973 yılında Arap-İsrail Savaşını (Yom-Kippur) bir foto muhabiri olarak fotoğraflamıştır. 1971 yılında halk ozanı ve şair Aşık Veysel'i köyündeki elma bahçesinde çektiği, dikey kadrajlı renkli fotoğraf kültür tarihinde bir kilometre taşı olmuştur. 1973 yılında Boğaziçi Köprüsü'nün yapım aşamalarını çektiği projesi, 1973-75 yılları arasındaki siyasilerin seçim çalışmaları projesi gibi önemli çalışmalar yapmıştır (Akoğul, 2018, s. 16). 1974'ten itibaren, uluslararası Gamma Fotoğraf Ajansı ve 1980'li yılların başında ise Time-Life grubu için foto muhabiri olarak çalışmaya başlayan Ergun Çağatay (Akoğul, 2018, s. 283-284), bu dönemde ağırlıkla foto röportaj serileri üretmiş; gündelik olaylar, savaş, toplumsal krizler, toplumsal dönüşümler gibi temaları odağa alan çalışmalar gerçekleştirmiştir. Fotoğrafçı, 1982 yılında Life dergisinin eylül sayısına kapak olan ve karaciğer nakli ameliyatını konu alan fotoğraf röportajı başta olmak üzere, uluslararası ölçekte ses getiren önemli çalışmalar üretmiştir (Akoğul, 2018, s. 284). Aynı dönemde siyahi Amerikalı Müslümanları ele alan "Kara Müslümanlar" başlıklı bir foto röportaj gerçekleştirmiş ancak maddi destek bulamadığı için proje yarım kalmıştır.

Paris'te uzun yıllar fotoğrafçılık çalışmalarını sürdüren Ergun Çağatay, 15 Temmuz 1983 tarihinde İstanbul'a gelmek üzere bulunduğu havalimanında bir terör saldırısına maruz kalmıştır. Ermeni terör örgütü ASALA tarafından gerçekleştirilen söz konusu bombalı terör eylemi, fotoğrafçının yaşamı ve mesleki kariyeri kadar belgesel fotoğrafla kurduğu ilişki açısından da kritik bir kırılma noktası olmuştur.

1983 yılında Paris Orly Havalimanı'nda, Türkiye saati ile 15.10'da kalkması planlanan Türk Hava Yolları'na ait uçağın işlemlerinin yapıldığı kontuar'da, biri saat 14.17'de, diğeri yaklaşık beş dakika sonra olmak üzere iki ayrı patlama meydana gelmiştir. ASALA'nın üstlendiği saldırı sonucunda hayatını kaybedenler olmuş, çok sayıda kişi yaralanmış ve yaralanmaların büyük bölümünü yanık vakaları oluşturmuştur (Milliyet Gazetesi, 1983, s. 6). Söz konusu saldırıda ağır yaralanan fotoğrafçı Ergun Çağatay, Paris'te bir buçuk yıl yanık tedavisi görmüştür (Aral, 2019; Sarıöz, 2000, s. 172; Milliyet Gazetesi 1985, s. 7). Tedavi sürecinin ar-

dından foto muhabirliğine geri dönmüş ve belgesel fotoğraf projelerine bu dönemden itibaren ağırlık vermeye başlamıştır. Fotoğrafçı, saldırının kendisi üzerinde bıraktığı fiziksel ve psikolojik etkiyi, mesleki konumunu da yeniden değerlendirdiği bir farkındalık süreci üzerinden dile getirmiştir ve bu süreci tarif etmiştir:

> *"Ellerim bitmişti; bir daha hiçbir zaman fotoğraf makinesini tutamayacaktım. Fotoğrafçı olarak meslek yaşantımın birdenbire sona erdiği düşüncesi saplantı olarak beynime yerleşmişti (...). Çektiğim acılar bir süre sonra geçmişin tatsız anıları olarak beynimin bir köşesine yerleşirken, hafızamda, ilk düşündüğüm andaki canlılığını koruyan tek şey 'Türkçe Konuşanlar' kitabı idi"* (Çağatay, 2007, s. 8)

Türk kimliğine yönelik bir terör saldırısının mağduru olan Ergun Çağatay'ın yaşadığı bu deneyim, terör eylemlerinin bireyler üzerindeki etkilerine dair somut bir örnek sunmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu deneyimi ve ortaya çıktığı tarihsel ve siyasal bağlamı daha iyi kavrayabilmek için saldırının faili olan ASALA'nın kökenlerine, ideolojik yapılanmasına ve hedef seçimlerinin arka planına kısaca değinmek gerekmektedir.

ASALA: Tarihsel ve Siyasal Arka Plan

19. yüzyılda, milliyetçilik düşüncesi Avrupa genelinde yayılmış ve etnik grupların kendi kimliklerini güçlendirme isteği artmıştır. Milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler tarafından da benimsenmiş ve Ermeniler 19. yüzyıl boyunca milli kimliklerini şekillendirmişlerdir (Kartashyan, 2023, s. 15). Ermeni milliyetçiliği, Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren tarihsel ve siyasal tartışmaların önemli başlıklarından biri haline gelmiştir. Bu tarihsel arka plan, özellikle 1970'lerden itibaren Ermeni terör örgütlerinin ortaya çıkışında ideolojik ve siyasal bir referans noktası oluşturmuştur. Ermeni terör örgütleri, Ermeni kimlik bilincini beslemiş ve Ermeni milliyetçiliğinin uluslararası boyut kazanması için kullanılmıştır (Hyland, 1991). Bu örgütler, Ermeni milliyetçiliğinin idealleri ve taleplerini desteklemiş ve milli bir devletin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

1914 Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı İmparatorluğu, Ermenilerin Ruslarla iş birliği yapmaları ve ayaklanıp isyan çıkarmaları üzerine zorunlu tedbirler almak durumunda kalmış ve Mayıs 1915'te tehcir kararı almıştır (COA, HR.SYS 2799/43). Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında Güney Kafkasya'daki mevcut konjonktür Rus egemenliği altında yaşayan Ermenilere bağımsızlık yolunu açmış, en nihayetinde 1918 tarihinde Batum Antlaşması ile Ermenistan Cumhuriyeti (First Repuplic of Armenia) ve Osmanlı Devleti birbirlerinin mevcudiyetini ve toprak bütünlüğünü tanımışlardır (COA, HR.SYS, 2876/3-4). Bağımsızlığını yeni kazanmış Ermenistan için, 1915 techiri ortak bir kimlik inşasında ve yeni bir devletin millet bilinci kazanmasına hizmet eden yegane konuya dönüşmüştür. Ermeni ulusal kimliğinde 1915 olayları kimliğin merkezi bir konumuna yerleşmiştir (Çoban 2014, s. 92). Politik ve toplumsal

kimlik yaratmak adına; güvenlik algısı, Çevik'in ifadesi ile mağduriyet hissi (Çevik 2010), "ben–öteki" ayrımı üzerinden şekillendirilmiş ve "ötekine karşı" terör eylemlerine başvurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından Ermeni terör örgütlerinin söylemi, Cumhuriyet Türkiye'sine yönelmiştir. Ermeni radikal aktörler tarafından ötekileştirilen Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olarak kabul edilmiştir. Vamık Volkan'ın deyimiyle "seçilmiş travma"ları geçmiş ve bugün arasındaki psikolojik sınırlar çökertmiş, bir "zaman çökmesi" (time collapse) örneği olmuştur (Volkan, 2009, s.102; Çevik, 2009, s. 53-60). Bahsi geçen bu örgütler tehcir ile ilgili iddialarını dünya gündemine taşımak için terör eylemleri gerçekleştirmeye devam etmişlerdir (Çelikağı ve Günay, 2022). Bu süreçte, Ermeni terör örgütleri sürekli bir evrim süreci yaşamış, zaman zaman isim değiştirmiş, bölünmüş olsa da terör eylemleri devam etmiştir. Öne çıkan örgütler arasında ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia), JCAG (Justice Commandos of the Armenian Genocide), ARA (Armenian Revolutionary Army), NAR (New Armenian Resistance) ve diğerleri bulunmaktadır.

Bahsi geçen örgütler genellikle Marksist-Leninist bir ideolojiyi benimsemişlerdir ve inşacı bir perspektifte bakıldığında, tüm örgütlerin ortak bileşkesi "biz ve öteki", "biz ve düşman" söylemi ile Ermeni kimliği şekillendirmeleri ve politik mobilizasyona hizmet etmeleridir. Bu özelliklere sahip örgütlerden birisi olan ASALA, 1975-1985 tarihleri arasında etkin olmuş ve 4T olarak bilinen "Tanıtım, Tanınma, Tazminat, Toprak" hedeflerine ulaşmak için Beyrut'ta kurulmuştur (Çelikağı ve Günay, 2022). Kurulduğu tarihten itibaren Türkiye Cumhuriyeti devletini ve Türk diplomatlarını hedef alan bir dizi terör eylemi gerçekleştirmiştir. Dünya Kiliseler Konseyi'nin Beyrut'ta bulunan bürosuna 20 Ocak 1975'te saldırı düzenleyen ASALA, kuruluşunu bu olayla duyurmuştur (Şimşir, 2015, s. 171). Örgüt, dünya çapında çeşitli terör saldırıları düzenlemiş ve uluslararası kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır.

ASALA'nın faaliyetleri, özellikle 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında Türkiye'de ve dünya genelinde yankı uyandırmıştır. Ermeni diasporası bulunan Fransa, ASALA'nın faaliyet gösterdiği ve destek bulduğu önemli ülkelerden biri olmuştur. Fransa'da 48 ASALA eylemi olmuş ve dünya genelinde Türk diplomatlara yönelik en fazla saldırı Paris'te gerçekleştirilmiştir. ASALA'nın Fransa ve diğer destekçileri ile ilişkisi 1983 yılında gerçekleştirdiği saldırı ile değişmiştir. ASALA Paris'teki Orly Havalimanı'nda THY bürosunu hedef almış ve 15 Temmuz günü, Türk Hava Yollarının kontuarında bombalı eylem gerçekleştirmiştir. Dünyada geniş yankı uyandıran saldırı sonrası ASALA, saldırıyı üstlendiğini açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 1983). Saldırıdan çok sayıda farklı milletlerden sivil etkilenmiş ve bu durum dünya kamuoyunun tepkisini çekmiştir. Anılan saldırıda 8 kişi ölmüş, 54 kişi yaralanmıştır (Milliyet Gazetesi, 1983, s. 6).

Aşırı milliyetçi bir örgüt olan ASALA'nın Türklere yönelik saldırıları kimlik temelli bir bakış açısı ile incelendiğinde, terör eylemlerinin güvenlik boyutunun yanı sıra sosyo-politik etkilerinin de olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim saldırılar Türkiye sınırları dahilinde

olduğu kadar yurt dışında yaşayan Türkler açısından da kolektif düzeyde tehdit algısı yaratmış, bu durum, grup aidiyetine ilişkin algıların daha farklı değerlendirilmesine; "biz ve onlar" ayrımının derinleşmesine yol açmıştır (Hyland 1991).

Bu çerçevede, "biz ve onlar ayrımı", kimlik ve grup aidiyeti algılarının şiddet ve tehdit bağlamlarında nasıl yeniden konumlandığını açıklamak açısından sosyal kimlik teorisi önemli bir kuramsal zemin sunmaktadır.

Yöntem

Çalışma ele aldığı olguyu bağlamsal ve yorumlayıcı bir perspektifle incelemek amacıyla nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Nitel araştırmalar, bireylerin olayları ve süreçleri nasıl kavradıklarını ve anlamlandırdıklarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmalardır (Kümbetoğlu, 2012, s. 47). Bu yaklaşım doğrultusunda araştırma, sosyal kimlik teorisi çerçevesinde yapılandırılmış ve betimsel analiz yöntemiyle ele alınmıştır. Bahsi geçen kuramsal ve yöntemsel çerçeve, belirli kimlik gruplarını hedef alan şiddet eylemlerinin bireysel kimlik algısında yaratabileceği dönüşümleri incelemeyi mümkün kılmaktadır.

Terör saldırıları, bireylerin kendilerini nasıl tanımladıkları ve hangi gruplara ait hissettikleri üzerinde dönüştürücü etkiler yaratabilmektedir (Turan ve Özkan, 2019). Kimlik, bireyin "Ben kimim?" ve "Nereye aitim?" sorularına verdiği yanıtların bütününü kapsayan dinamik bir yapı olarak ele alındığında, travmatik deneyimleri bu soruların yeniden düşünülmesine zemin hazırlayabilmektedir. Bu durum, kimlik arayışı ve kendini yeniden tanımlama süreçlerinin, bireyin kendisini kalıcı kılma ve toplumsal düzlemde iz bırakma çabalarıyla da ilişkili olabileceğine işaret etmektedir (Uysal, 2006, s. 118).

Etno-milliyetçi terör deneyimi sonrasında gözlemlenen kimliksel yönelimleri anlamlandırmada sosyal psikoloji kuramları önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bu kuramlardan biri olan sosyal kimlik teorisi, bireylerin benlik algılarını ve özsaygılarını, üyesi oldukları sosyal gruplar aracılığıyla inşa ettiklerini ileri sürmektedir (Tajfel ve Turner, 1986). Sosyal kimlik teorisi bireylerin kendilerini ait oldukları gruplar üzerinden tanımlama eğilimlerini ve bir dış gruba karşı iç grup dayanışmasının nasıl kuvvetlendirilebileceğini açıklamaya çalışır. Henri Tajfel ve John Turner tarafından geliştirilen bu yaklaşım, bireylerin sosyal dünyayı milliyet, etnisite, din ya da siyasal aidiyet gibi kategoriler üzerinden anlamlandırma eğiliminde olduklarını ve bu kategorilerin "biz" ve "onlar" ayrımı temelinde işlediğini varsaymaktadır. Teoriye göre, özellikle tehdit ve belirsizlik ortamlarında bu tür kategorik ayrımlar daha belirgin hâle gelmekte; grup aidiyeti, bireyler için psikolojik bir güvenlik ve anlam kaynağına dönüşebilmektedir.

Sosyal kimlik teorisi'nin analitik çerçevesi, bu çalışma bağlamında üç temel bileşen üzerinden ele alınmaktadır. İlk olarak *sosyal kategorilendirme*, bireylerin kendilerini ve başkalarını belirli toplumsal kategoriler altında sınıflandırarak sosyal dünyayı anlamlandırma sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, özellikle tehdit ve belirsizlik ortamlarında, kimlik sınırlarının daha

belirgin hâle gelmesine katkı sağlamaktadır. İkinci olarak *sosyal kimlik*, bireylerin ait oldukları sosyal grupların özelliklerini kendi benlik tanımlarının bir parçası hâline getirmeleriyle oluşmaktadır. Milliyet, etnisite ya da kültürel aidiyet gibi kategoriler, bu bağlamda bireyin kendisini konumlandırdığı temel referans noktaları hâline gelebilmektedir. Üçüncü bileşen olan *sosyal karşılaştırma* ise bireylerin, ait oldukları grupları diğer gruplarla kıyaslayarak iç grubun olumlu biçimde ayrıştırılması sürecini kapsamaktadır. Bu aşamada "biz" ve "onlar" ayrımı güçlenmekte; grup aidiyeti, psikolojik güvenlik ve özsaygı üretme işlevi görebilmektedir. Özellikle kimlik temelli şiddet eylemleri sonrasında bu mekanizmanın daha görünür hâle geldiği sosyal psikoloji literatüründe sıklıkla vurgulanmaktadır (Tajfel ve Turner, 1986; Branscombe ve ark., 1999).

Bu kuramsal ve yöntemsel çerçeveden hareketle, çalışmanın analiz sürecinde temel referans noktası olarak sosyal kimlik teorisi kullanılmıştır. Araştırma sürecinde veriler, yazılı belgelerin sistematik biçimde incelenmesini esas alan doküman analizi yöntemi aracılığıyla toplanmıştır. Doküman analizi, olgu veya olaylara ilişkin bilgileri içeren yazılı materyallerin ayrıntılı biçimde incelenmesi ve bu verilerden analitik bir bütünlük oluşturulmasını amaçlayan nitel bir yöntemdir (Creswell, 2002'den akt. Baltacı, 2019, s. 376). Çalışmada elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Betimsel analiz, bir olay ya da olgunun ne olduğunu tanımlayarak nasıl gerçekleştiğini somut veriler üzerinden ortaya koymayı amaçlayan nitel bir yaklaşımdır. Bu yöntemde temel amaç, elde edilen verilerin önceden belirlenen kuramsal çerçeve doğrultusunda düzenlenmesi, tematik olarak yorumlanarak okuyucuya sunulmasıdır (Baltacı, 2019, s. 376). Bu doğrultuda çalışma, Ergun Çağatay'ın fotoğrafçılık pratiklerini kimlik, aidiyet ve bireysel deneyim ekseninde, bahsi geçen analiz yöntemleri çerçevesinde ele almaktadır. Çalışma yalnızca kolektif düzeyde kimlik inşasına değil, aynı zamanda terör mağduru olunan bir şiddet deneyimi sonrasında bireyin kendisini hangi kimlik referansları üzerinden yeniden konumlandırdığına da odaklanmaktadır.

Ergun Çağatay'ın Belgesel Fotoğraf Projelerinin Temaları ve Kültürel Kimlik Arayışı

Fransa'nın Paris kentindeki Orly havalimanında, ASALA'nın 15 Temmuz 1983'te gerçekleştirdiği saldırıda ağır yaralanan fotoğrafçı Ergun Çağatay, yaşadığı ve tanık olduğu olayı bir trajedi olarak nitelendirmiştir. Bu süreci mesleki kimliği açısından değerlendirmiş ve yaşadığı durumu kendi anlatısında şu sözlerle dile getirmiştir (Çağatay, 2007, s. 8):

> *"Hastanede gece gündüz gözümü kırpmadan geçirdiğim ilk günlerde hayal mi kâbus mu gördüğümü çıkaramadığım ama aklımı oynatma sınırlarına geldiğimi anımsadığım rüyalarım ellerimle bağlantılıydı. Ellerim bitmişti; bir daha hiçbir zaman fotoğraf makinesini tutamayacaktım. Fotoğrafçı olarak meslek yaşantımın birdenbire sona erdiği düşüncesi saplantı olarak beynime yerleşmişti"*

Hastanedeki tedavisi sırasında vücudunun çeşitli bölgelerinden alınan derilerle ellerine yama işlemi uygulanan Çağatay'ın bu deneyimi; fiziksel bir iyileşme sürecine eşlik eden, fotoğrafçı kimliğinin sürekliliğine ilişkin bir mesleki sorgulamayı da beraberinde getirmiştir. Saldırının niteliği ve hedefi dikkate alındığında bu olay, Ergun Çağatay'ın belgesel fotoğraf çalışmalarına ve özellikle kimlik temelli projelere yönelmesindeki temel dönemeçlerden biridir. Çağatay bunu şu sözlerle dile getirmektedir:

> *"Tanınmış biri olmadığım halde, beni görüntüleyen fotoğrafçıları fark ettiğimde, kendi yerimi yeniden gözden geçirdim. (...) Ben ise yaptığım işlerden dolayı önemsenmeyi daha fazla önceledi̇ğim için, haber fotoğrafının peşini bıraktım; başka bir alanın, belgesel fotoğrafın peşine düşmeye karar verdim"* (Eryılmaz, 2016, s. 429).

Nitekim tedavi sürecini anlatan Çağatay, yaşadığı deneyim ile sonraki belgesel proje üretimi arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır: "(...) O hayat derslerinin süzgecinden geçirdiğim düşüncelerimin sonucunda, Paris'in biraz dışında Clamart'taki askeri hastanenin ağır yanıklar bölümünde yatarken "Türkçe Konuşanlar" kitabımın kaba iskeleti kafamda oluşmaya başlamıştı" (Çağatay, 2018, s.12). Çağatay'ın bu ifadeleri, söz konusu sürecin yalnızca fiziksel bir iyileşme dönemi olmadığını, aynı zamanda düşünsel bir yeniden konumlanma evresi olduğunu göstermektedir. Fotoğrafçı bir belgesel programındaki röportajında da *Türkçe Konuşanlar* adlı eserine başlama gerekçesini söz konusu olayla ilişkilendirmekte; bu çalışmaya Avrupa'da Türklüğün değersizleştirilmiş bir kimlik olarak görülmesine karşı çıkmak ve Türk kimliğinin değerini görünür kılmak amacıyla başladığını belirtmektedir (TRT 2, 2014).

Yaratıcı üretim yapan bir sanatçının, milliyetçi bir terör saldırısına maruz kalması bu çerçevede sadece bireysel değil, ulusal kimliği üzerinde de etki yaratabilen bir dönüm noktasıdır. Nitekim inşacı kuram ulusal kimliğin sosyal iletişimle kurulduğunu ve kimliklerin meydan okumalara her zaman açık olduğunu ifade eder (Çoban Öztürk, 2014, s 89). İnşaacı bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde, Çağatay'ın, kimliğine yönelik bir tehdidin ardından ait olduğunu düşündüğü kültürel alana ait bir projeye yönelmesini, kimliğinin yeniden inşa sürecinin bir işareti, kimliğini güçlü ve görünür kılma çabası olarak okumak mümkündür. Bununla birlikte, saldırı sonrası dönemde fotoğrafçının üretim odağında gözlemlenen tematik değişimin, öznel bir farkındalıkla temellendiğine işaret eder. Söz konusu durum, belgesel fotoğraf pratiğinde bireysel deneyimin üretim süreçleriyle kurduğu ilişkiyi de bir anlamda görünür kılmaktadır. Nitekim Short'a göre bir fotoğrafçının kendine dair içsel anlayışı, dünyayla ilişkisi, motivasyonu ve disiplini, bunun yanı sıra büyüyüp gelişme arzusu arasındaki bağlar, doğrudan fotoğraf çalışmalarında tezahür etmektedir (Short, 2015, s. 169). Bu bağlamda, Ergun Çağatay'ın bu dönemde şekillenen düşünsel yöneliminin, sonraki belgesel projelerinde öne çıkan temaların oluşumunda etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Fotoğraf, teknik yönleriyle, pozlama ve çerçevenin seçimi, ânın ve konunun tüm bunlarla ilişkisi doğrudan fotoğrafçının karar alanını içermektedir. Bu sürecin her aşamasında

fotoğrafçının müdahalesi imgenin son halini belirlerken, fotoğrafçının konuya ilişkin bilgisi, yaklaşımı ve konumlanışı da neyin nasıl temsil edileceğini şekillendiren temel bir etkendir (Becker, 2006, s. 52). Belgesel fotoğraf projeleri sanatçısının kimliğinden, hayata bakış açısından, kültüründen ve mesleki deneyiminden izler taşımaktadır. Bu çalışmalar bir mesaj barındıran, çoğunlukla fotoğrafa bir metin eşlik ettiği uzun soluklu projelerdir (Buçan, 2020, s. 68). Bu bağlamda Ergun Çağatay'ın belgesel fotoğrafçılığı çalışmalarında; *Türkçe Konuşanlar* adlı projesi, 1990 yılında Almanya'da gerçekleştirdiği *Almanya'daki Türkler 1990-İkinci Kuşak* adlı çalışması, 1993 yılında *Bir Zamanlar Orta Asya* adlı fotoğraf projesi önemli tematik örnekler arasında yer almaktadır. Ancak bu projeler arasında ilk ve en belirgin kırılma noktası *Türkçe Konuşanlar* adlı uzun soluklu ve geniş kapsamlı fotoğraf projesi olmuştur. Ergun Çağatay'ın Paris'te yanık tedavisi görürken gerçekleştirmeye karar verdiği bu çalışma, konu olarak Türklerin Güney Sibirya'dan Avrupa ortalarına kadar uzanan iki bin yıllık değişimi ve büyük göç deneyimini ele almaktadır (Çağatay, 2007, s. 10). Bu geniş zaman kesiti, yaklaşık on yıl süren bir fotoğraf projesi çerçevesinde görsel ve metinsel anlatılarla belgesel fotoğraf aracılığıyla görünür kılınmaktadır.

Türkçe Konuşanlar adlı belgesel fotoğraf projesi, Çağatay'ın ifadesiyle, her türlü teknik ve maddi sınırlılığa rağmen 1990'ların başından 2000'li yılların ortalarına kadar süren yoğun saha araştırmaları neticesinde hayata geçirilmiştir. Bu projenin hazırlık aşamasında Çağatay, Orta Asya coğrafyasına çok sayıda seyahat gerçekleştirerek bölgenin kültürel yapısını, toplumsal yaşam pratiklerini belgesel bir bakışla fotoğraflamıştır. Fotoğrafçı bu çalışma ile Türk dünyasının genel yapısını gözlemleriyle ele almış ve kitaplaştırmış, ortaya çıkan çalışmayı hastanede yatarken kurduğu bir rüyanın gerçekleşmesi olarak tarif etmiştir (Çağatay, 2007, s.10). Bir antoloji olan ve çok sayıda bilim adamının kaleme aldığı metnin eşlik ettiği bu belgesel fotoğraf projesine ait çalışma; Çağatay'ın on yıl boyunca ürettiği fotoğraflar aracılığıyla Türkçe konuşan halkların dağınık coğrafi varlığını görünür kılmayı ve Avrasya tarihinin önemli bir bölümünü yeniden düşünmeye imkân tanıyan bir görsel anlatı oluşturmayı amaçlamıştır (Kuban, 2007, s.17).

Kapsamlı belgesel projeler ortaya koyan Ergun Çağatay, 1990'lı yıllarda aynı tematik çerçevede Türk kimliği ve kültürü ekseninde projeler gerçekleştirmiş, 1990 yılında *Almanya'daki Türkler 1990-İkinci Kuşak* çalışması ile Almanya'da yaşayan Türklerin gündelik yaşam pratiklerine odaklanmıştır. Ergun Çağatay bu proje ile her yaştan Türk kökenli insanı bireysel ve grup portrelerinde, iş yerlerinde ve evlerinde aileleriyle birlikte, festivallerde, kültürel etkinliklerde ve camilerdeki toplantılarda fotoğraflamıştır (Küçükyılmaz, 2022, s. 138). Fotoğrafçı, 1993 yılında ise aynı tema ekseninde *Bir Zamanlar Orta Asya* adlı projesini tamamlamış; Özbekistan, Kazakistan, ABD, Japonya ve İsveç'te sergiler düzenlemiştir. 1998 yılında Türk coğrafyasındaki Aral Gölü'nde yaşanan çevre felaketini belgeleyen Çağatay, bu çalışmasıyla 2000 yılında Antalya Altın Portakal Film Festivali'nde birincilik ödülünü almıştır. Fotoğrafçı, Türk toplulukları üzerine yeni belgesel projeler planlamış, Balkanlar'da yine Türklerin inanç ve yaşayışları, Kırım Tatarları ve Çin'deki Uygurlar üzerine çalışmalar yapmayı

istemiş ancak bu çalışmalar vefatı dolayısıyla hayata geçirilememiştir (Akoğul, 2018, s. 20; Eden, 2020, s. 5).

Tüm bu mesleki kariyerinde Ergun Çağatay, bir yönüyle fotoğrafçı kimliğini sürdürürken, diğer yandan belgesel fotoğrafı bir olgunun, kimliğin, kültürün ve toplumsal gerçekliğin yalınlıkla anlaşılmasına imkân tanıyan bir araştırma ve anlatı tekniği olarak ele almıştır. Saldırı sonrası gerçekleştirdiği çalışmaların temalarında görülebileceği üzere; üyesi olduğu toplumun kültürüne, Türk kültürel kimliğini merkeze alan çalışmalara yönelmiş ve farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin sosyolojik konumunu fotoğraflamayı tercih etmiştir. Bu tür bir yaklaşım belgesel fotoğraf ve sosyoloji arasındaki kesişim noktalarına dikkat çeken Howard S. Becker'ın değerlendirmeleriyle örtüşmektedir. Becker'a göre sosyologların ve fotoğrafçıların çalışma alanları büyük ölçüde aynı yerde kesişmektedir. Fotoğrafçılar da tıpkı sosyologlar gibi kültürel konuların, toplumsal durumların karakteristik atmosferinin ortaya çıkarılmasıyla ilgilenmektedir (Becker, 2006, s. 50).

Söz konusu çalışmalar ve belgesel projeler, Ergun Çağatay'ın maruz kaldığı terör saldırısının ardından, fotoğrafçının üretim odağında ve ele aldığı temalarda belirgin bir farklılaşma yaşandığını göstermektedir. Saldırı öncesinde farklı ve çeşitli başlıklarda projeler geliştiren fotoğrafçının, bu olay sonrasında ürettiği çalışmaların büyük bölümünün Türk kültürel kimliği ve sosyolojisi ekseninde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu tema yönelimini ve kimliğine bakışını *Türkçe Konuşanlar* kitabının ön sözünde kaleme aldığı yazıda izleyebilmek mümkündür. Kitabın giriş metinde; Türk tarihi, kültürü ve güncel gelişmelere ilişkin kimi zaman olumlu kimi zaman da Türk kimliğine sahip çıkılmaması bakımından eleştirel değerlendirmelerde bulunan Çağatay, Türk topluluklarını ortak bir dil, paylaşılan bir kültürel geçmiş ve kültürel kimlik etrafında ele almaktadır. Fotoğrafçı bu unsurları belgesel projesinin temel referans noktaları olarak konumlandırmaktadır (Çağatay, 2007, s. 10). Bu referans noktalarını sonraki projelerinde de gözlemlemek mümkündür.

Gülbin Özdamar'a göre fotoğraf, fotoğrafçının araştırma süreci ve kimliğinin, belgelediği konuda neyi dahil edip neyi dışarıda bırakacağının dolayısıyla araştırmacının sahada var oluş ve ayrılışının bir tarihsel kaydını oluşturmaktadır. Görsel olarak toplanan içeriğin çoğu fotoğrafçının süzgecinden geçmekte, onun kendi izlenimleri ve kuramsal yönelimindeki yargıları bu süzgecin derinliğini belirlemektedir (Özdamar, 2016, s. 34). Sosyal kimlik teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, bu süzgecin dışsal tehdit koşullarından etkilenme olasılığı dikkate değerdir. Bu bağlamda, fotoğrafçının terör saldırısı sonrası üretim pratiğinde aidiyet eksenindeki temaların belirginleştiği gözlemlenmektedir. Özellikle uzun soluklu belgesel projelerinde kültürel süreklilik ve tarihsel hafıza gibi unsurların öne çıkarılması, kendi kimliğine ilişkin sembolik sınırların görsel anlatı aracılığıyla yeniden üretildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, söz konusu belgesel fotoğraf projeleri yalnızca estetik bir üretim olmaktan ziyade kimliksel konumlanışın ve kolektif aidiyetin güçlendirilme isteğinin görsel ifadesidir. Bu bakımdan Ergun Çağatay'ın belgesel fotoğrafçılığı, bireylerin ve toplumların kendilerini ait oldukları gruplar üzerinden tanımlama biçimlerini görünür kılan, sosyal kimliğin tarihsel, kültürel ve

mekânsal bağlamlarda nasıl kurulduğunu, şekillendiğini ortaya koyan kayda değer bir örnek teşkil etmektedir.

Bu bağlamda, ASALA tarafından Türklere yönelik gerçekleştirilen etnik temelli bir terör saldırısından sağ kurtulan fotoğrafçı Ergun Çağatay'ın, saldırı sonrasında fotoğraf üretiminde Türk kimliğine ve Türk dünyasına odaklanan uzun soluklu belgesel projelere yönelmesi, Çevik'in politik psikoloji yaklaşımı (Çevik 2010) çerçevesinde bakıldığında, kimliği görünür ve güçlü kılarak yeniden konumlanma sürecine işaret etmektedir. Nitekim Çağatay, 2014 yılında bir röportajında kimliğini güçlü kılma arayışını, zayıf olmayan Türk kimliği vurgusu ile dile getirmiştir (TRT 2, 2014). Sosyal kimlik teorisi çerçevesinde incelendiğinde bu durum, sosyal kategorilendirmenin keskinleşmesiyle örtüşmektedir. Çağatay gibi kimlik temelli şiddet eylemine maruz kalan bireyde, "biz" ve "onlar" ayrımı daha görünür hâle gelerek, kimlik tanımını güçlendirme veya sorgulamasına yol açabilmektedir. Bu süreçte bireyin benlik algısında merkezi bir referans noktası etnik ve kültürel aidiyetin olabilmesi (Hogg, 2006, s. 113-118) için sorulan "Ben kimim" sorusudur. Ben kimim sorusunun içerisinde var olan "ben" kişinin varlığı ile ilgili ruhsal anlamları barındırır, kendilik ve ötekilik tasarımını sağlar (Çevik, 2009, s. 40) Bu bağlamda, Ergun Çağatay'ın ASALA saldırısı sonrasında özellikle Türk dünyasına odaklanan projeleri, yalnızca estetik veya tematik bir tercih değil aynı zamanda travma sonrası dönemde kimliğin sorgulanarak "ben kimim" sorusunun anlamlandırılması, süreklilik ve aidiyet duygusunun yeniden inşasının ifadesi olarak okunmaktadır. Çağatay'ın projelerine sosyal kimlik teorisi'nin sosyal karşılaştırma bileşeni açısından bakıldığında ise; iç grubun kültürel varlığını ve tarihsel sürekliliğini görünür kılarak, kimliğine tehdit algısına karşı sembolik bir karşı anlatı üretme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle sanatsal üretim, bireysel travmanın ötesinde, kimlik ve aidiyet ilişkilerinin yeniden kurulmasına katkı sunan bir pratik olarak konumlanmaktadır.

Belgesel fotoğraf projeleriyle Ergun Çağatay'ın; Türk kimliğini, kültürünü ve tarihini fotoğraf aracılığıyla keşfetme ve sergileme pratiği, pozitif sosyal kimliği pekiştirmenin bir yolu olarak da görülebilmektedir. Foto muhabirinin, kültürel mirasını fotoğrafları aracılığıyla paylaşarak, bir sosyal gruba ait olma duygusunu doğrulamaya çalışıyor olması muhtemeldir. Ergun Çağatay örneği, kimlik temelli tehditlere verilen tepkilerin yalnızca bireysel psikolojik düzeyde değil, aynı zamanda kolektif ve kültürel anlatılar aracılığıyla da şekillenebildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, Çağatay'ın sanatsal üretimleri, kimlik ve aidiyet ilişkilerinin terör eylem sonrası dönemde nasıl yeniden kurulduğunu anlamak açısından anlamlı bir örnek sunmaktadır.

Sonuç

Türkiye'nin önemli foto muhabirleri arasında yer almış olan Ergun Çağatay'ın belgesel fotoğraf projeleri ile yaşadığı terör deneyimi arasındaki ilişki, bireysel travmanın mesleki üretim pratikleri üzerindeki etkisini görünür kılmaktadır. Bu bağlamda çalışma, tekil bir vaka üzerin-

den genelleme yapma iddiasında bulunmamakta; aksine, betimsel analiz yöntemi çerçevesinde, sosyal kimlik teorisinin sunduğu kavramsal araçlarla bir okuma önermektedir.

Terör, kimlik ve kültürel üretim ilişkisini ele alan disiplinlerarası literatür, şiddet ve kolektif tehdit algısının, bireylerin kimlik temelli yönelimlerinde ve sanatsal üretimlerinde dönüşümlere yol açabileceğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, söz konusu literatürden destek alarak, belgesel fotoğrafı politik, psikolojik ve kültürel bağlamdan ayırmaksızın bütüncül olarak ele almakta; fotoğrafçının üretimini bu bütüncül bağlam çerçevesinde anlamlandırmaktadır.

Belgesel fotoğraf projeleri yapmış olan Ergun Çağatay, bu alanın Türkiye'deki önemli temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda foto muhabiri olan Çağatay'ın, 1983 yılında Paris Orly Havalimanı'nda maruz kaldığı terör saldırısının yarattığı etkinin, proje çalışmalarında belirgin bir tema yönelimine dönüştüğü bu çalışma neticesinde görülmüştür. Ergun Çağatay saldırı öncesinde haber odaklı foto muhabirliği yapmış, güncel olayları ve farklı coğrafyalardaki toplumsal gelişmeleri basın fotoğrafçılığı çerçevesinde belgeleyen bir üretim pratiği geliştirmiştir. Bu dönemde fotoğrafçının çalışmaları, daha çok haber değeri taşıyan olaylar ile toplumsal yaşamı konu alan belgesel nitelikli fotoğraf projelerinin görsel kaydına odaklanırken, saldırı sonrasında üretiminde kültürel kimlik ve aidiyet temalarının daha belirgin hâle geldiği anlaşılmaktadır. Saldırı sonrası özellikle Türk kültürel kimliği ekseninde geliştirdiği projelere ağırlık vermiş; kültürel kimlik, aidiyet, gündelik yaşam gibi kavramlar merkezinde fotoğraf projeleri üretmiştir. Maruz kaldığı saldırı sonrası tedavi sürecinde tasarladığı ve Türklerin farklı coğrafyalardaki varlığını konu alan *Türkçe Konuşanlar* adlı belgesel fotoğraf projesiyle öne çıkan bu üretim süreci, *Bir Zamanlar Orta Asya* ve *Almanya'daki Türkler 1990–İkinci Kuşak* adlı çalışmalarla somutlaşmıştır. Balkanlar'daki Türkler, Kırım Tatarları ve Çin'deki Uygurlar üzerine planlanan ancak tamamlanamayan projelerle birlikte değerlendirildiğinde, bu yönelim, fotoğrafçının Türk kültürel kimliği, aidiyet ve ortak hafıza temalarına yoğunlaştığını göstermektedir.

Sosyal kimlik teorisi perspektifinden bakıldığında, özellikle etnik temelli bir terör eylemine maruz kalmanın, bireylerin yalnızca psikolojik bütünlükleri üzerinde değil, aynı zamanda sosyal kimlik ve aidiyet algıları üzerinde de dönüştürücü etkiler yaratabileceği görülmüştür. Bu bağlamda, Çağatay'ın saldırı sonrasında ortaya koyduğu çalışmalarda Türk kimliği ve kültürüne yönelmesi, bahsi geçen dönüştürücü etkiye örnek teşkil eden bir kimlik pekiştirmesi ve yeniden konumlanma süreci olarak yorumlanmıştır. Çağatay'ın özellikle yaşadığı deneyim sonrasında yöneldiği Türk dünyası teması, sanatçının aidiyet duygusunun yeniden inşa çabası ve kültürel kimliğin görselleştirilerek kolektif hafızaya katkı sunma gayreti olarak analiz edilmiştir.

Çalışmanın da ortaya koyduğu üzere, belgesel fotoğraf projelerinde fotoğrafçının kişisel deneyimleri, dünya görüşü ve motivasyonu ile ele alınan konu arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Fotoğrafçının kendi kimliğine dair algısı ve dünyayla kurduğu bağ, görsel çalışmaların biçimlenmesinde rol oynamaktadır. Bu durum, belgesel fotoğrafın bir konuyu, gerçekliği belgeleyen bir alan olmasının dışında onun aynı zamanda öznel deneyimlerin bir ifade

alanı olarak sonuçlanmasına katkı sunmaktadır. Çalışma belgesel fotoğrafı, estetik amaçların ötesinde toplumsal olguları yansıtma çabası, tarihsel ve kültürel kaygı taşıyabilen, eleştirel bir farkındalık üretmeyi amaçlayan ifade biçimi olarak ele almıştır. Belgesel fotoğrafçılığı sadece belgeleyici değil aynı zamanda yorumlayıcı bir nitelik taşımakta; bu manada fotoğrafçının bireysel bakış açısı ve dünyayla kurduğu ilişkiyi görsel anlatının ayrılmaz bir parçası hâline getirmektedir. Dolayısıyla Ergun Çağatay'ın fotoğraf projeleri örneğinde olduğu gibi belgesel fotoğraflar bireysel deneyim ile kolektif hafıza arasında kurulan dinamik bir temsil alanı olarak konumlandırılmıştır. Nitekim Çağatay'ın, saldırı sonrasında geliştirdiği belgesel projelerde belirgin bir tematik yönelim olan Türk kültürel kimliği ekseninde projelere yönelmesi, bireysel terör deneyimi ile sanatsal üretim arasındaki ilişkinin bir örneğini oluşturmaktadır.

Terör eylemleri fiziksel tahribat yapmanın yanı sıra ruhsal tahribat yaratmak suretiyle kolektif kimlik algıları, kültür ve toplumsal hafıza üzerinde izler bırakmaktadır. Bu nedenle, belgesel fotoğraf gibi sanatsal üretimler güvenlik ve iletişim çalışmalarında ihmal edilen, tehdit algısının toplumsal ve bireysel düzeyde nasıl konumlandığını somutlaştıran alanlardır. Çağatay'ın Türk dünyasına yönelik belgesel fotoğrafları terörün yarattığı güvensizlik ve kırılganlık ortamına karşı kültürel hafıza ve kimlik temelli bireysel bir sahip çıkma ve temsil çabası olarak okunmaktadır.

Politik bir söylem veya bir güvenlik eylemine alternatif olarak sanatsal üretim yapılmış olması ve böylelikle kültürel kimliğin, sürekliliğin belgelenmeye çalışılması güvenlik tehditlerine sembolik bir direnç çabası olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda, terörizme karşı askeri ve güvenlik çalışmaları dışında kültürel ve sanatsal üretim ile de direnç yaratılabileceği çalışma neticesinde tespit edilmiştir. Belgesel fotoğrafçılık yoluyla Türk kültürel mirasını belgelemek, kimliğe yönelik olduğu düşünülen tehdide karşı anlatı oluşturma işlevi görebilmektedir. Bu yönüyle belgesel fotoğraf, güvenlik çalışmalarında tartışma konusu olan insan güvenliği ile ilintili bir ifade alanı, terörün çok katmanlı etki alanını görünür kılan önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Bu noktada Ergun Çağatay örneğinde görüldüğü üzere belgesel fotoğraf kültürel hafızayı inşa etmenin yollarından biri olmuştur.

Sonuç olarak çalışma, terör eylemlerinin etkilerinin yalnızca güvenlik ve siyaset bağlamında değil; kültürel üretim, kimlik ve kolektif hafıza ekseninde de ele alınmasının gerekliliğine işaret etmektedir. En nihayetinde, terörizmin bireysel ve toplumsal düzeyde yarattığı travmatik etkilerin, disiplinlerarası çalışmalarla ele alınması hem terörün anlaşılmasına hem de önleyici stratejilerin geliştirilmesine katkı sunabilecek yeni kuramsal ve uygulanabilir açılımlar yaratacaktır.

Teşekkür

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde, Ergun Çağatay ve araştırma konusuna ilişkin anı ve değerlendirmelerini bizimle paylaşan foto muhabiri, belgesel film yapımcısı Sayın Coşkun Aral'a ve Sipa Press döneminde Ergun Çağatay ile birlikte çalışmış olan Sayın Perihan Sarıöz'e teşekkür ederiz.

Kaynakça

Akoğul, M. (Ed.). (2018). *Eczacıbaşı fotoğraf sanatçıları dizisi 9: Ergun Çağatay retrospektifi*. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.

Aral, C. (2019, 10 Nisan). *Terör mağduru bir fotomuhabiri: Ergun Çağatay* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=N2j2mdTOxW8

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(2), 368–388.

Becker, H. S. (2006). Fotoğraf ve sosyoloji. *Toplumbilim Fotoğraf Özel Sayısı, 19*, 45–47.

Benjamin, W. (2017). *Fotoğrafın kısa tarihi: Teknik araçlarla yeniden üretim (çoğaltma) çağında sanat eseri* (O. Akınhay, Çev., 3. bs.). Agora Kitaplığı.

Berger, J. (1986). *Görme biçimleri* (Y. Salman, Çev.). Metis Yayınları.

Berman, S. L., Montgomery, M. J., & Ratner, K. (2020). Trauma and identity: A reciprocal relationship? *Journal of Adolescence, 79*, 275–278.

Branscombe, N. R., Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. İçinde N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (Eds.), *Social identity: Context, commitment, content* (ss. 35–58).

Buçan, N. (2020). *Post belgesel fotoğraf: Belgesel fotoğrafın değişen sınırları*. Espas Sanat Kuram Yayınları.

Clarke, G. (1997). *The photograph*. Oxford University Press.

Çağatay, E. (2007). *Türkçe konuşanlar: Orta Asya'dan Balkanlar'a 2000 yıllık sanat ve kültür*. Tetragon.

Çağatay, E. (2018). *Eczacıbaşı fotoğraf sanatçıları dizisi 9: Ergun Çağatay retrospektifi*. İçinde M. Akoğul (Ed.), Eczacıbaşı Vakfı Yayınları.

Çelikağı, G., & Günay, D. (2022). Travmatik yaşantıların bireysel kimlik ve sanat üretimi üzerindeki etkileri. *Sanat ve Tasarım Dergisi, 12*(1), 45–60.

Çevik, A. (2010). *Politik psikoloji*. Dost Kitabevi.

Çoban Öztürk, E. (2014). İnşacı kuram gözüyle ulusal kimlik, ikili ilişkiler ve uzlaşma. *Ermeni Araştırmaları, 47*, 85–102.

Eden, C. (2020). *A journey through the Turkic heartlands: The land of Anka Bird*. Cornucopia Books.

Erçetingöz, A. (2022). Hakikatin önemsizleştiği çağda belgesel fotoğraf: "Post-truth" ve "post-doc" kavramlarını bir arada düşünmek. *Moment Dergi, 9*(2), 543–566.

Eryılmaz, H. (2016). Tekniğin olanaklarıyla herkesin fotoğrafçı olabildiği çağda sokak fotoğrafçılığı. *Route Educational and Social Science Journal, 3*(2), 419–431.

Gerevich, J. (2017). Facilitating role of traumatic experiences in art. *Orvosi Hetilap, 158*(17), 668–677.

Herman, J. L. (2015). *Trauma and recovery: The aftermath of violence, from domestic abuse to political terror*. Basic Books.

Hogg, M. A. (2006). Social identity theory. İçinde P. J. Burke (Ed.), *Contemporary social psychological theories* (ss. 111–136). Stanford University Press.

Hyland, F. P. (1991). *Armenian terrorism: The past, the present, the prospects*. Westview Press.

Kartashyan, A. (2023). The Ottoman Armenians discuss Ottoman civic identity during Tanzimat reforms. *Analytical Bulletin of Armenian and Regional Studies, 17*(2).

Küçükyılmaz, M. (2022). Wir sind von hier. Türkisch-Deutsches Leben 1990: Fotografien von Ergun Çağatay. İçinde Ş. Özil, M. Hofmann, J. P. Laut, Y. Dayıoğlu-Yücel, C. Zierau, & D. Uca (Eds.), *Türkisch-Deutsche Studien: Jahrbuch 2022* (ss. 137–140). Universitätsverlag Göttingen.

Kümbetoğlu, B. (2012). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma* (3. bs.). Bağlam Yayınları.

Light, K. (2006). Belgesel fotoğrafçılık üzerine. *Toplumbilim Fotoğraf Özel Sayısı, 19*, 13–15.

Malkinson, R., Rubin, S. S., & Witztum, E. (2005). *Traumatic and non-traumatic loss and bereavement: Clinical theory and practice*. Psychosocial Press.

Milliyet. (1983, 16 Temmuz). *Asala, bu kez de THY Orly Bürosu'nu bombaladı.*

Milliyet. (1985, 23 Şubat). *Fransız hostes Christine Garbicyan ve Soner Nayır'ı tanıdı: Katilleri Orly'de gördüm.*

Newhall, B. (1986). *The history of photography*. Secker and Warburg.

Oral, M. (2011). *Toplumsal belgeci fotoğraf ve Fikret Otyam örneği*. Espas Sanat Kuram Yayınları.

Özdamar, G. (2016). Sosyolojinin ve etnografinin vazgeçilmezi: Fotoğraf. *Kontrast Dergi, 50*.

Sarıöz, P. (2000). *İstanbul–Paris–İstanbul*. Doğan Kitap.

Short, M. (2015). *Yaratıcı fotoğrafçılıkta bağlam ve anlatı* (B. Berkman Padar, Çev.). Literatür Yayınları.

Sontag, S. (1999). *Fotoğraf üzerine* (R. Akçakaya, Çev.). Altıkırkbeş Yayınları.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. İçinde S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (2. bs., ss. 7–24). Nelson-Hall.

TRT 2. (2014). *Ustalarla Türkiye Defteri: Ergun Çağatay ve Hacıbektaş* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=x-yzJGIQ_Is

Turan, N., & Özkan, B. (2019). Travmatik terör yaşantıları sonrası kendine yabancılaşma. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 11*(4), 496–505.

Uysal, A. (2006). Sanatçının kimlik arayışı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 19*, 116–119.

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis, 34*(1), 79–97.

Volkan, V. D. (2006). *Killing in the name of identity: A study of bloody conflicts*. Pitchstone Publishing.

Volkan, V. D. (2009). *Körü körüne inanç: Kriz ve şiddet dönemlerinde geniş gruplar ve liderleri* (Ö. Karaçam, Çev.). Okuyan Us Yayınları.

Waterman, A. S. (2020). "Now what do I do?": Toward a conceptual understanding of the effects of traumatic events on identity functioning. *Journal of Adolescence, 79*, 59–69.

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 451-465
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.286
Article type: Research Article

Received: 24.04.2025
Accepted: 04.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Yusuf Yakşi*, Bayram Kayantaş**

Türkiye'de Dış Borçlar Sürdürülebilir mi? Yapısal Kırılmalı Birim Kök Analizinden Yeni Kanıtlar

Is External Debt Sustainable In Türkiye? New Evidence From Structural Break Unit Root Analysis

Öz

Türkiye'de 2024 yıl sonu itibarıyla brüt dış borç stoku 515,5 milyar ABD doları ile tarihsel zirveye ulaşmıştır. Bu gelişme, dış borç dinamiklerinin sürdürülebilirliği konusunu hem akademik hem de politika düzeyinde daha önemli hale getirmiştir. Bu kapsamda çalışmada, Türkiye'de dış borç sürdürülebilirliği 1993–2024 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri aracılığıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, dış borç göstergelerinin büyük bir kısmının uzun dönemde istikrarlı bir yapı sergilemediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, yalnızca ihracata dayalı borç göstergesinin (DB/İHR) sınırlı düzeyde istikrar gösterdiği tespit edilmiştir. Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'de dış borç sürdürülebilirliğinin zayıf ve kırılgan bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu doğrultuda, borçlanma politikalarının özellikle kamu harcama disiplinini güçlendirecek şekilde daha ihtiyatlı bir çerçevede yürütülmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Abstract

As of the end of 2024, Türkiye's gross external debt stock reached an all-time high of USD 515.5 billion. This development has made the analysis of external debt sustainability increasingly important in both academic and policy contexts. In this study, external debt sustainability in Türkiye over the period 1993–2024 is examined using unit root tests that account for structural breaks. The findings indicate that most external debt indicators do not exhibit long-run stability. However, only the export-based debt indicator (DB/EXP) shows a limited degree of stability. Overall, the results suggest that external debt sustainability in Türkiye is weak and fragile. In this regard, it is concluded that borrowing policies should be conducted within a more cautious framework, particularly by strengthening public expenditure discipline.

Anahtar Kelimeler

Dış Borç Sürdürülebilirliği, Borç Dinamikleri, Yapısal Kırılmalar, Birim Kök Testleri, Türkiye Ekonomisi

Keywords

External Debt Sustainability, Debt Dynamics, Unit Root Analysis, Structural Breaks, Unit Root Tests, Turkish Economy

* Dicle Üniversitesi, , yusuf.yaksi@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6247-0268.

** Batman Üniversitesi, b.kayantas@gmail.com, ORCID: 0009-0002-7783-5420.

Giriş

Türkiye'nin toplam brüt dış borç stoku, 2024 yılı sonunda 515,5 milyar ABD doları ile tarihsel olarak en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu gelişmede, Türkiye'de kronik hale gelen bütçe açıkları ve cari açıklar önemli bir rol oynamaktadır. Söz konusu açıkların büyük ölçüde dış borçlanma ile finanse edilmesi, dış borç stokunun sürekli artmasına neden olmaktadır. Bu durum, ekonomide dış finansmana olan bağımlılığı artırarak borç dinamiklerinin kalıcı biçimde yükselmesine yol açmaktadır. Öte yandan, son yıllarda yaşanan iç ve dış kaynaklı şoklar da borç kırılganlıklarını belirgin şekilde artırmıştır. Bu şoklar arasında 2016'daki 15 Temmuz darbe girişimi, 2019'da ortaya çıkan COVID-19 salgını, 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik askeri müdahalesi ve 2023 yılında Kahramanmaraş merkezli depremler yer almaktadır. Söz konusu gelişmeler, ülkenin risk primini (CDS) yükseltmiş, uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarının not indirimlerine yol açmış ve döviz rezervleri üzerinde baskı oluşturmuştur. Bu çerçevede dış borçlanma maliyetleri artarken, dış borçların sürdürülebilirliği üzerindeki baskı da daha belirgin hale gelmiştir.

Makroekonomik istikrarın sağlanmasında temel politika alanlarından biri, dış borçların sürdürülebilirliğinin temin edilmesidir. Çünkü dış borçların sürdürülebilirlik koşullarını kaybetmesi, ekonomik krizlerin ortaya çıkmasına veya mevcut krizlerin derinleşmesine yol açabilmektedir. Bu kapsamda, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlar dış borç sürdürülebilirliğine yönelik kapsamlı çalışmalar yürütmektedir. Söz konusu kuruluşlar, Borç Sürdürülebilirlik Analizi (Debt Sustainability Analysis - DSA) çerçevesinde çeşitli borç göstergeleri geliştirmekte ve bu göstergeler dış borç dinamiklerinin değerlendirilmesinde önemli sinyaller sunmaktadır. DSA kapsamında üretilen veri setleri, akademik çalışmalarda da yaygın biçimde kullanılmakta; özellikle birim kök ve eşbütünleşme testleri aracılığıyla dış borçların sürdürülebilir olup olmadığı ampirik olarak analiz edilmektedir.

Türkiye özelinde dış borç sürdürülebilirliğinin incelendiği bu çalışmada, birim kök analizlerinden yararlanılmıştır. Çalışma kapsamında ilk olarak, dış borç sürdürülebilirliğine ilişkin teorik çerçeve ortaya konulmuştur. İzleyen bölümde, Türkiye özelinde gerçekleştirilen ampirik çalışmalar literatür çerçevesinde özetlenmiştir. Üçüncü bölümde, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu metodolojisi ile veri setleri kullanılarak 1993–2024 dönemi için yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök analizi uygulanmıştır. Son bölümde ise elde edilen bulgular, seçili makroekonomik değişkenler çerçevesinde değerlendirilmiş ve politika önerileri sunulmuştur.

Dış Borçların Sürdürülebilirliği

Dış borçların sürdürülebilirliği, bir ülkenin mevcut ve gelecekteki dış borç ödeme yükümlülüklerini, borç erteleme veya yeniden yapılandırma olmaksızın ve ekonomik büyümeye zarar vermeden tamamen geri ödeyebilme yeteneğini ifade etmektedir (IMF, 2018: 5). Literatürde dış borç geri ödemelerinin yerine getirilememesinin temel nedenleri arasında likidite yetersizliği, ödeme

güçlüğü ve ödeme isteksizliği gösterilmektedir (Öner ve Utkulu, 2006). Bu nedenle dış borç sürdürülebilirliği, hem ödeme gücünün hem de likidite koşullarının karşılanmasını gerektirmektedir. Bununla birlikte, bir ülkenin ödeme gücüne ve ödeme isteğine sahip olup olmadığını tespit etmek oldukça karmaşık bir süreçtir. Ödeme gücü ile likidite sorunlarının ayrımını yapmak zor olsa da, borç göstergeleri, açık analizleri ve orta vadeli borç dinamiklerinin sistematik değerlendirilmesi, bir ülkenin ödeme gücünün risk altında olup olmadığını anlamada önemli bir çerçeve sunmaktadır (Roubini, 2001: 2). Ulusal perspektiften bakıldığında ödeme gücü, ekonominin dış yükümlülüklerini sürekli olarak yerine getirebilme kabiliyeti olarak tanımlanmaktadır. Likidite yetersizliği ise, bir ekonominin kısa vadeli dış yükümlülüklerini karşılama yeteneğini zayıflatmakta ve buna bağlı olarak iflasa ilişkin riskleri artırabilmektedir. Bu bağlamda borcun para birimi, faiz oranı bileşimi, vade yapısı ve borçları ödeyecek varlıkların mevcudiyeti, bir ekonominin dış likidite şoklarına karşı kırılganlığını belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır (IMF, 2013:166). Bu çerçevede, bir ülkenin hem "ödeme gücüne" hem de "yeterli likiditeye" sahip olması durumunda dış borcun sürdürülebilir olduğu kabul edilmektedir.

Dış borç sürdürülebilirlik analizinin temel amacı, bir ülkenin politika hedeflerini finanse etme kapasitesi ile dış borç servis yükümlülüklerinin karşılama gücünü değerlendirmektir. Bu analizler genellikle orta vadeli senaryolar kapsamında yürütülmektedir. Söz konusu senaryolar, borç dinamiklerinin ve diğer makroekonomik göstergelerin hangi koşullar altında makul seviyelerde istikrar kazanacağını, ekonomiye yönelik başlıca riskleri, olası politika ayarlaması ihtiyacını ve kapsamını, ekonomik değişkenlerin ilişkin beklentileri ve diğer faktörleri dikkate alan sayısal değerlendirmeleri içermektedir (Mulder, 2000: 26). Bu çerçevede dış borç stokunun ve borç servis yükünün GSYH ile ihracat gelirlerine oranlanmasıyla elde edilen rasyolar, dış borç sürdürülebilirliğine ilişkin önemli sinyaller üreten temel göstergeler arasında yer almaktadır. Sürdürülebilirlik değerlendirmesi ise, söz konusu rasyoların Uluslararası mali kuruluşlar tarafından belirlenen eşik değerlerle karşılaştırılması veya ampirik olarak uzun dönemde ortalamaya dönüş eğilimi gösterip göstermediğinin analiz edilmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir (Yalçınkaya, 2019: 47).

Dış borç sürdürülebilirlik analizinin önemli bileşenlerinden biri de, bir ülkenin dış borç yapısının zaman içerisindeki değişiminin ve geleceğe yönelik görünümünün ortaya konulmasıdır (IMF, 2013: 165). Borç sürdürülebilirliği ile ilişkili kırılganlıklar yalnızca borç seviyeleriyle değil, aynı zamanda borç profilinin yapısıyla da yakından ilişkilidir. Bu nedenle, dış borç sürdürülebilirliğinin daha sağlıklı değerlendirilebilmesi açısından borç yapısının analiz edilmesi gerekmektedir. Dış borç yapısının incelenmesi, yükümlülüklerin niteliğinin anlaşılması ve bunların ekonomik etkilerinin ortaya konulması bakımından da önem taşımaktadır.

Literatür Araştırması

Bu çalışmada Türkiye'de dış borç sürdürülebilirliği analiz edildiğinden, literatür incelemesi yalnızca Türkiye odaklı çalışmalarla sınırlandırılmıştır. Literatüre ilişkin özet bulgular **Tablo 1**'de

yer almaktadır.

Tablo 1
Türkiye'de Dış Borçların Sürdürülebilirliğine Yönelik Ampirik Literatür

Yazar	Dönem	Yöntem	Sonuç
Azgün (2005)	1981-2003 2001-2004	Engle-Granger ve Johansen Eşbütünleşme	Türkiye ekonomisinin dış borç geri ödemeleri itibariyle geri ödeme yeteneği koşulunu sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.
Önel ve Utkulu (2006)	1970-2002	Birim Kök ve Eşbütünleşme	Türkiye'de dış borçların uzun vadede zayıf formda bir sürdürülebilirliğe sahip olduğunu tespit etmişlerdir.
Yılancı ve Özcan (2008)	1990-2007	Birim Kök Analizi	Türkiye'de dış borçların sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Yurt (2008)	1980-2005	Rasyo Analizi	Türkiye'de dış borçların sürdürülemeyecek boyuta geldiği tespit edilmiştir.
Kıran (2012)	1970-2010	Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi	Türkiye'de söz konusu dönemde dış borçların sürdürülemez olduğunu tespit etmiştir.
Çukurçayır (2014)	1980-2010	Eşbütünleme	Türkiye'nin dış boç çevrilebilirliği koşulunu sağladığı bulgusuna ulaşmıştır.
Göktaş ve Hepsağ (2015)	1990-2012	Yapısal Kırılmalı Birim Kök	Türkiye'de dış borçların sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Korlu (2016)	2000-2014	Rasyo Analizi	Türkiye'nin orta derecede borçlu ülke konumunda olduğu ve gerekli önlemlerin alınmaması durumunda ileriki yıllarda dış borçların sürdürülemeyeceğini tespit etmiştir.
Sellavtzi (2017)	1980-2014	Birim Kök Testleri	Dış borç stoku ve dış borç stoku/ihracat serilerine göre borçların sürdürülebilir olduğu; dış borç stoku/GSYH ve dış borç servisi/ihracat serilerine göre ise sürdürülemez olduğu tespit edilmiştir.
Dağ ve Kızılkaya (2018)	2004-2017	Birim Kök Testleri	Türkiye'de dış borçlarının sürdürülemez olduğunu göstermektedir
Yalçınkaya (2019)	1970-2018	Birim Kök Testleri	Türkiye ekonomisinde 1970-2018 dönemindeki dış borçlarının sürdürülemez olduğu sonucuna ulaşmıştır.
Uslu (2019)	1970-2018	Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri	Dış borç faiz ödemelerinin ihracat gelirlerine oranı serisi durağan bulunmuş ve bu kritere göre dış borçların sürdürülebilir olduğu tespit edilmiştir. Ancak diğer göstergelerin çoğu sürdürülemezliğe işaret etmektedir.
Yenisu (2020)	1990-2016	ARIMA Modeli	Türkiye'de dış borçların sürdürülebilir olduğu tespit edilmiştir.
Çakmak (2020)	1989–2019	Rasyo Analizi	Türkiye'de dış borçların sürdürülebilirliği son yıllarda zayıf formda bir görünüm sergilediği sonucuna ulaşmıştır.
Özbek ve Türkmen (2021)	1980-2019	Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri	Bulgular geleneksel birim kök ve durağanlık testlerinin yanısıra yapısal kırılmalı birim kök testleri doğrultusunda Türkiye'de dış borçların sürdürülebilir olmadığını göstermektedir.

Dallı (2022)	1974-2020	Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri	Borç servislerinin ihracat gelirleri ve gayrisafi milli hasıla içindeki payı serilerinin birim kök sürecine sahip olduğunu bu nedenle de söz konusu dönemde dış borçların sürdürülemez olduğu tespit edilmiştir.
Gümüş (2022)	1991-2020	Rasyo ve Birim Kök Analizi	Rasyo ve birim kök analizine göre Türkiye'de dış borçların sürdürülebilir olduğu düşüncesi ağırlık kazanmakla birlikte ihracatın artırması ve cari işlemler açığının azaltılması önem arz etmektedir.
Barut (2023)	2000-2022	Rasyo Analizi	Türkiye'nin ağır orta derecede borçlu bir ülke olduğunu ancak ihracat gelirlerindeki artışlar sayesinde dış borçların sürdürülebilir olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Ampirik literatür incelendiğinde, dış borç sürdürülebilirliğinin test edilmesinde genellikle birim kök (durağanlık) ve eşbütünleşme analizleri ile dış borç rasyolarının kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede yapılan çalışmaların bir kısmı dış borçların sürdürülebilir olduğunu ortaya koyarken, bir kısmı ise sürdürülebilirlik koşullarının sağlanmadığını göstermektedir. Dolayısıyla dış borç sürdürülebilirliğine ilişkin literatürde ortak bir bulgudan söz etmek mümkün değildir. Bu farklılaşmada, kullanılan veri dönemleri, değişken setleri ve uygulanan ekonometrik yöntemlerdeki çeşitliliğin belirleyici olduğu değerlendirilmektedir.

Metodoloji

Veri Seti

Dış borç servis yükü ile dış borç stokunun, GSYH ve ihracat gelirlerine oranlanmasıyla elde edilen dış borç ödeme yükü rasyoları, hem teorik hem de ampirik literatürde dış borç yükünün karşılanabilirliğini ve sürdürülebilirlik düzeyini değerlendirmede kullanılan temel göstergeler arasında yer almaktadır (Roubini, 2001: 2; Yalçınkaya, 2019: 31). Bu doğrultuda, 1993-2024 dönemi için oluşturulan ve ekonometrik analizde kullanılan veri seti **Tablo 2**'de sunulmuştur.

Tablo 2
Veri Seti

Değişkenlerin Kısaltması	Değişkenlerin Tanımı	Veri Kaynağı
DB/GSYH	Dış Borç Stokunun GSYH İçerisindeki Payı	World Bank (WDI),
DB/İHR	Dış Borç Stokunun İhracat İçerisindeki Payı	World Bank (WDI),
DBS/İHR	Dış Borç Servislerinin İhracat İçerisindeki Payı	World Bank (WDI),
KVDB/DB	Kısa Vadeli Dış Borçların Toplam Dış Borç İçerisindeki Payı	World Bank (WDI),

Yöntem

Bu bölümde, çalışmada kullanılan zaman serilerinin durağanlık özelliklerinin incelenmesi amacıyla başvurulan ekonometrik yöntemler kapsamlı biçimde ele alınmaktadır. Bu çerçevede, gele-

neksel birim kök testleri olan Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testlerinin yanı sıra, yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews testi ile çoklu yapısal kırılma olasılığını modelleyen Kapetanios testi de metodolojik olarak açıklanmaktadır. Söz konusu testler aracılığıyla, değişkenlerin hem kırılma içermeyen hem de yapısal kırılma içeren durumlarda durağanlık özellikleri değerlendirilerek, analizde kullanılan ekonometrik yaklaşımın teorik temeli ortaya konulmaktadır.

Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi

Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi, serilerde birim kök varlığını incelemek amacıyla geliştirilen ve otokorelasyon sorununu gidermek için gecikmeli fark terimlerini modele dahil eden bir testtir (A. Dickey ve Fuller, 1979).

ADF testinin genel formu aşağıdaki gibidir:

Sabitli model:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \gamma i \, \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Sabit ve trendli model:

$$\Delta y_t = \alpha + \delta y + \beta y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \gamma i \, \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Δy_t : serinin birinci farkı
y_{t-1} : gecikmeli seviye değeri
k : gecikme uzunluğu
ε_t: hata terimi

Test hipotezleri:

$H_0 : \beta = 0 \rightarrow$ Birim kök vardır (durağan değil)
$H_1 : \beta < 0 \rightarrow$ Durağandır
Bu çalışmada ADF testi aşağıdaki değişkenlere uygulanmıştır:

$$DB/GSYH_t,\ DBSRV/İHR_t,\ KVDB/DB_t, DB/İHR_t$$

Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi

Phillips-Perron (PP) testi, ADF testine alternatif olarak geliştirilmiş olup, serilerde otokorelasyon ve değişen varyans problemlerini parametrik olmayan yöntemlerle düzeltmektedir (Peter C. B. Phillips & Pierre Perron, 1988).

PP testinin temel regresyon denklemi şu şekildedir:

Sabitli model:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Sabit ve trendli model:

$$\Delta y_t = \alpha + \delta y + \beta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

PP testinde ADF'den farklı olarak gecikmeli fark terimleri modele eklenmez; bunun yerine hata terimi üzerindeki otokorelasyon ve heteroskedastisite Newey-West düzeltmesi ile giderilir.

Test hipotezleri:

$H_0 : \beta = 0 \rightarrow$ Birim kök vardır (durağan değil)

$H_1 : \beta < 0 \rightarrow$ Durağandır

Bu çalışmada PP testi de aşağıdaki değişkenler için uygulanmıştır:

$$DB/GSYH_t,\ DBSRV/İHR_t,\ KVDB/DB_t, DB/İHR_t$$

Bu çalışmada Türkiye'de dış borç sürdürülebilirliğinin analizi amacıyla zaman serisi özellikleri, yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri ile incelenmiştir. Bu kapsamda, tek kırılmayı içsel olarak belirleyen Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi ile birden fazla kırılmayı dikkate alan Kapetanios çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır. Analizde kullanılan değişkenler; dış borç stokunun milli gelire oranı (DB/GSYH), dış borç servisi/ihracat oranı (DBSRV/İHR), kısa vadeli dış borcun toplam dış borç içindeki payı (KVDB/DB) ve dış borç stokunun ihracata oranı (DB/İHR) olarak belirlenmiştir.

Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Geleneksel birim kök testleri (ADF, PP vb.) serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almadığından yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Bu nedenle Zivot-Andrews (1992) testi, kırılma tarihini içsel olarak belirleyerek serilerin durağanlık özelliklerini daha sağlıklı biçimde analiz etmeye olanak tanımaktadır.

Test üç farklı model üzerinden uygulanmaktadır:

Model A (Sabitte Kırılma):

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(\tau) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Model B (Trendde Kırılma):

$$y_t = \mu + \beta t + \gamma DT_t(\tau) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Model C (Sabit ve Trendde Kırılma):

$$y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(\tau) + \gamma DT_t(\tau) + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} c_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

$DU_t(\tau)$ = kırılma sonrası sabit değişimi gösteren kukla değişken
$DT_t(\tau)$ = kırılma sonrası trend değişimini gösteren değişken
τ = kırılma tarihini ifade etmektedir

Testin temel hipotezleri:

H_0 : Seri birim kök içerir (durağan değildir)

H_1 : Seri kırılma altında durağandır

Bu çalışmada Zivot-Andrews testi, aşağıdaki değişkenlere uygulanmıştır:

$$DB/GSYH_t,\ DBSRV/İHR_t,\ KVDB/DB_t, DB/İHR_t$$

Kapetanios Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot-Andrews testi tek kırılmayı dikkate alırken, ekonomik seriler genellikle birden fazla yapısal değişim içerebilmektedir. Bu nedenle Kapetanios (2005) testi, birden fazla kırılmayı modele dahil ederek daha kapsamlı sonuçlar sunmaktadır.

Kapetanios testinin genel formu şu şekildedir:

$$y_t = \mu + \beta t + \sum_{j=1}^{m} \theta_j DU_{j,t} + \sum_{j=1}^{m} \gamma_j DT_{j,t} + \alpha y_{t-1} + \varepsilon_t$$

m = kırılma sayısı
$DU_{j,t}$ = j'inci kırılma için sabit değişim kuklası
$DT_{j,t}$ = j'inci kırılma için trend değişim kuklası

Test hipotezleri:

H_0 : Seri birim kök içerir

H_1 : Seri çoklu kırılmalar altında durağandır

Bu çalışmada Kapetanios testi kapsamında her bir değişken için iki kırılma dikkate alınmıştır:

$$DB/GSYH_t,\ DBSRV/İHR_t,\ KVDB/DB_t, DB/İHR_t$$

Zivot-Andrews ve Kapetanios testlerinin birlikte kullanılması, serilerin hem tek hem de çoklu yapısal kırılmalar altında durağanlık özelliklerinin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu yaklaşım, özellikle dış borç gibi makroekonomik değişkenlerin zaman içerisindeki kırılgan yapısını daha doğru biçimde ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda, serilerin büyük ölçüde birim kök içerdiği ve bu nedenle analizlerde uzun dönem ilişkileri dikkate alan yöntemlerin kullanılması gerektiği değerlendirilmektedir.

ADF – PP Birim Kök Analizi

ADF birim kök testi sonuçları incelendiğinde, değişkenlerin düzey değerlerinde karışık bir durağanlık yapısı sergilediği görülmektedir. DB/İHR değişkeni hem sabitli hem de sabitli trendli modellerde istatistiksel olarak anlamlı bulunarak düzeyde durağan I(0) bir yapı göstermektedir. DBS/İHR değişkeni ise sabitli ve trendli modelde düzeyde I(0) durağan bulunmuştur. Buna karşılık, DB/GSYH ve KVDB/DB değişkenleri çoğu model spesifikasyonunda anlamlılık göstermemiş ve birim kök hipotezi reddedilememiştir. Bu durum söz konusu değişkenlerin düzeyde durağan olmadığını ve birinci dereceden bütünleşik I(1) özellik taşıdığını ortaya koymaktadır. Birinci fark alındığında ise tüm değişkenlerin her üç model türünde de yüksek düzeyde istatistiksel anlamlılık gösterdiği ve birim kök hipotezinin güçlü biçimde reddedildiği görülmektedir. Bu sonuçlar değişkenlerin büyük ölçüde I(1) süreçler tarafından üretildiğini doğrulamaktadır.

Tablo 3
ADF Birim kök test sonucu

Değişken	Sabitli t	p	Sabitli + Trend t	p	Sabitsiz/Trendsiz t	p	Sonuç
DBS/İHR	–2.3821	0.1547	–4.0829**	0.0177	–0.6984	0.4061	n0
DB/İHR	–3.8720***	0.0059	–3.9993**	0.0193	–1.5864	0.1047	n0
DB/GSYH	–2.4377	0.1405	–2.6494	0.2630	–0.3142	0.5641	n0
KVDB/DB	–1.7021	0.4203	–2.7285	0.2331	–0.0533	0.6572	n0
DDBS/İHR	–5.2921***	0.0002	–4.8872***	0.0032	–5.3678***	0.0000	I(1)
DDB/İHR	–5.5771***	0.0001	–5.4133***	0.0007	–5.6705***	0.0000	I(1)
DDB/GSYH	–5.7413***	0.0000	–5.6195***	0.0004	–5.8449***	0.0000	I(1)
DKVDB/DB	–5.5561***	0.0001	–5.3856***	0.0007	–5.5506***	0.0000	I(1)

Not: (*) %10 (**) %5 (***) %1 anlam düzeyini ifade etmektedir

Phillips-Perron (PP) birim kök testi sonuçları ADF test bulgularını genel olarak desteklemektedir. Düzey değerlerde DB/İHR değişkeni dışında kalan DBS/İHR, DB/GSYH ve KVDB/DB serileri birim kök içerdiği yönünde sonuç vermekte ve bu değişkenlerin durağan olmadığı

anlaşılmaktadır. DB/İHR değişkeni ise sabitli ve trendli modelde anlamlılık göstererek düzeyde durağan bir yapı sergilemektedir. Birinci fark değerlerinde ise tüm değişkenler için yüksek düzeyde istatistiksel anlamlılık elde edilmiş ve serilerin tamamında birim kök hipotezi güçlü biçimde reddedilmiştir. Bu bulgular, veri setindeki değişkenlerin genel olarak I(1) süreçler tarafından karakterize edildiğini ve ADF sonuçlarıyla uyumlu biçimde karışık derecede bütünleşme yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 4
PP Birim kök test sonucu

Değişken	Sabitli t	p	Sabitli + Trend t	p	Sabitsiz/Trendsiz t	p	Sonuç
DBS/İHR	–2.5332	0.1177	–2.6556	0.2604	–0.6404	0.4317	n0
DB/İHR	–3.8624***	0.0061	–4.0166**	0.0186	–1.5864	0.1047	I(0)
DB/GSYH	–2.5436	0.1154	–2.3775	0.3832	–0.3033	0.5682	n0
KVDB/DB	–1.7021	0.4203	–3.0705	0.1307	0.0227	0.6824	n0
d(DBS/İHR)	–5.4547***	0.0001	–5.8562***	0.0002	–5.5510***	0.0000	I(1)
d(DB/İHR)	–5.0730***	0.0003	–4.8797***	0.0025	–5.0639***	0.0000	I(1)
d(DB/GSYH)	–5.7156***	0.0000	–5.5997***	0.0004	–5.8159***	0.0000	I(1)
d(KVDB/DB)	–5.7811***	0.0000	–5.5642***	0.0005	–5.6039***	0.0000	I(1)

Not: (*) %10 (**) %5 (***) %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre DB/GSYH değişkeni, tüm model türlerinde (sabit, trend ve birleşik kırılma durumları) birim kök içermekte olup duraganlık göstermemektedir. Test istatistiklerinin tüm senaryolarda kritik değerlerin mutlak olarak altında kalması, sıfır hipotezinin reddedilemediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, değişkenin yapısal kırılmalar altında dahi istikrarlı bir denge etrafında hareket etmediğini ve zaman içinde kalıcı etkiler barındıran bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle 2004 ve 2005 yıllarında tespit edilen kırılmalar, dış borçların milli gelir içindeki seyrinde önemli değişimlerin yaşandığı dönemlere işaret etmektedir. Elde edilen sonuçlar, söz konusu değişkenin analiz dönemi boyunca (1993-2024) sürdürülebilir olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 5
Ziwot Andrews Yapısal Kırılmalı Test Sonucu

Değişken	Model	Kırılma Türü	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	%1 Kritik	%5 Kritik	%10 Kritik	Sonuç
DB/GSYH	A	Intercept	-3.158	2004	-5.34	-4.80	-4.58	Birim kök var
DB/GSYH	B	Trend	-2.500	2005	-4.93	-4.42	-4.11	Birim kök var
DB/GSYH	C	Intercept + Trend	-3.127	2004	-5.57	-5.08	-4.82	Birim kök var

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre DBSRV/İHR serisinin Model A, Model B ve Model C kapsamında elde edilen test istatistikleri mutlak değer itibarıyla %5 kritik değerlerin altında kalmaktadır. Bu durum, ilgili değişken için birim kök yokluğu hipo-

tezinin reddedilemediğini ve serinin yapısal kırılmalar altında dahi durağan bir yapı sergilemediğini göstermektedir. Elde edilen bulgular, dış borç göstergesinin analiz dönemi boyunca şoklara karşı kalıcı tepkiler verdiğini ve zaman içinde istikrarlı bir denge etrafında hareket etmediğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Zivot-Andrews testi sonuçları, Türkiye'de 1993-2024 döneminde dış borç dinamiklerinin sürdürülebilir olmadığını açık biçimde göstermektedir.

Tablo 6
Ziwot Andrews Yapısal Kırılmalı Test Sonucu

Değişken	Model	Kırılma Türü	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	%1 Kritik	%5 Kritik	%10 Kritik	Sonuç
DBS/İHR	A	Intercept	-3.999	1999	-5.34	-4.80	-4.58	Birim kök var
DBS/İHR	B	Trend	-3.332	2002	-4.93	-4.42	-4.11	Birim kök var
DBS/İHR	C	Intercept + Trend	-3.949	1999	-5.57	-5.08	-4.82	Birim kök var

KVDB/DB değişkeni, kısa dönem dış borcun toplam dış borç içindeki payını ifade etmektedir. Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları, bu değişkenin tüm model türlerinde (sabit, trend ve birleşik kırılma durumları) birim kök içerdiğini göstermektedir. Test istatistiklerinin %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak olarak altında kalması, sıfır hipotezinin reddedilemediğine işaret etmektedir. Bu durum, serinin yapısal kırılmalar altında dahi durağan bir yapı sergilemediğini ve zaman içinde şoklara karşı kalıcı tepkiler verdiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, kısa dönem dış borcun toplam dış borç içindeki ağırlığının analiz dönemi boyunca istikrarlı bir denge etrafında hareket etmediğini ve 1993–2024 döneminde bu oranın sürdürülebilir bir yapı göstermediğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 7
Ziwot Andrews Yapısal Kırılmalı Test Sonucu

Değişken	Model	Kırılma Türü	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	%1 Kritik	%5 Kritik	%10 Kritik	Sonuç
KVDB/DB	A	Intercept	-3.627	2010	-5.34	-4.80	-4.58	Birim kök var
KVDB/DB	B	Trend	-3.134	2002	-4.93	-4.42	-4.11	Birim kök var
KVDB/DB	C	Intercept + Trend	-3.592	2010	-5.57	-5.08	-4.82	Birim kök var

Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçlarına göre DB/İHR değişkeni, Model A ve Model C kapsamında birim kök içermekte olup serinin bu modellerde durağan olmadığı görülmektedir. Test istatistiklerinin %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak olarak altında kalması, sıfır hipotezinin reddedilemediğini göstermektedir. Model B kapsamında ise değişkenin %10 anlamlılık düzeyinde sınırlı düzeyde durağanlık sergilediği tespit edilmiştir. Genel olarak bulgular, dış borç stokunun ihracata oranının analiz dönemi boyunca istikrarlı bir denge etrafında hareket etmediğini ve ekonomik şoklara karşı kalıcı tepkiler verdiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede elde edilen sonuçlar, söz konusu oranın incelenen dönem (1993–2024) itibarıyla sürdürülebilir olmadığını açık biçimde göstermektedir.

Tablo 8
Ziwot Andrews Yapısal Kırılmalı Test Sonucu

Değişken	Model	Kırılma Türü	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	%1 Kritik	%5 Kritik	%10 Kritik	Sonuç
DB/İHR	A	Intercept	-4.466	1999	-5.34	-4.80	-4.58	Birim kök var
DB/İHR	B	Trend	-4.372*	2019	-4.93	-4.42	-4.11	%10'da durağan
DB/İHR	C	Intercept + Trend	-4.387	2020	-5.57	-5.08	-4.82	Birim kök var

Not: Not: (*) %10 (**) %5 (***) %1 anlam düzeyini ifade etmektedir.

Kapetanios çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları, dış borç sürdürülebilirliği açısından incelenen değişkenlerin büyük ölçüde durağanlık sergilemediğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgulara göre DBS/İHR, KVDB/DB ve DB/GSYH değişkenlerinin test istatistikleri kritik değerlerin üzerinde kaldığından, bu seriler için birim kök yokluğu hipotezi reddedilememekte ve söz konusu değişkenlerin durağan olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, ilgili dış borç göstergelerinin yapısal kırılmalar altında dahi zaman içinde istikrarlı bir dengeye yakınsamadığını ve şokların etkisinin kalıcı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık DB/İHR değişkeni için hesaplanan test istatistiğinin %1 anlamlılık düzeyinde kritik değerin altında olması, bu serinin durağan olduğunu ve ihracatla ilişkili dış borç göstergesinin belirli bir denge etrafında hareket edebildiğini ortaya koymaktadır. Kırılma tarihleri incelendiğinde 2001, 2011, 2013, 2019 ve 2020 yıllarının öne çıktığı görülmekte olup, bu dönemler dış borç dinamiklerinde belirgin değişimlerin yaşandığı zaman dilimlerine işaret etmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, dış borç göstergelerinin büyük kısmının durağan olmaması, Türkiye'de incelenen dönem itibarıyla dış borç yapısının sürdürülebilir bir görünüm sergilemediğini, yalnızca DB/İHR değişkeni açısından sınırlı bir istikrarın söz konusu olduğunu göstermektedir.

Tablo 9
Kapetanios Çok Kırılmalı Birim Kök Testi Sonucu

Değişkenler	Kırılma Sayısı	1. ve 2. Kırılma Tarih	Test İst.	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	Sonuç / Karar
DBS/İHR	2	2001 - 2020	-4.261	-5.616	-5.096	Birim kök içeriyor (Durağan değil)
DB/İHR	2	2019 - 2020	-7.577***	-5.616	-5.096	%1 düzeyinde anlamlı (Durağan)
KVDB/DB	2	2013 - 2019	-3.079	-5.616	-5.096	Birim kök içeriyor (Durağan değil)
DB/GSYH	2	2011 - 2020	-4.366	-5.616	-5.096	Birim kök içeriyor (Durağan değil)

Sonuç

1993–2024 dönemi itibarıyla Türkiye'de dış borçlanmanın gelişimi değerlendirildiğinde, ülkenin her dönem dış finansman ihtiyacı nedeniyle dış borçlanma yoluna başvurduğu ve bu durumun

dış borç stokunun sürekli artış göstermesine neden olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, değerlendirmelerde yalnızca dış borç stokundaki artış değil, borcun kullanım biçimini yansıtan dış borç yükü daha belirleyici bir gösterge olarak öne çıkmaktadır. Dış borçların kullanım alanı dönemler itibarıyla incelendiğinde, farklı dönemlerde farklı politikaların borçlanma yapısını şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, dış borç yönetiminde uzun vadeli ve etkin bir stratejik çerçevenin oluşturulamadığına işaret etmektedir.

Literatürde dış borç rasyoları, uzun dönemde istikrarlı bir yapıda seyretmesi teorik olarak sürdürülebilirliği ifade ederken, ampirik olarak ortalamaya dönüş eğilimi göstermesi durağanlık koşuluna işaret etmektedir. Bu çerçevede birim kök testleri, dış borçların sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesinde temel araçlardan biri olarak kullanılmaktadır. Çalışmada Zivot-Andrews ve Kapetanios çoklu yapısal kırılmalı birim kök testleri birlikte değerlendirildiğinde, 1993–2024 döneminde incelenen dış borç göstergelerinin büyük bölümünün durağan olmadığı ve yapısal kırılmalar altında dahi istikrarlı bir denge etrafında hareket etmediği görülmektedir. Zivot-Andrews testi sonuçları, DB/GSYH, DBS/İHR ve KVDB/DB değişkenlerinin çoğu modelde birim kök içerdiğini ortaya koyarken, yalnızca DB/İHR değişkeninde sınırlı düzeyde durağanlık sinyali gözlemlenmiştir. Kapetanios testi de benzer şekilde DBS/İHR, KVDB/DB ve DB/GSYH serilerinin durağan olmadığını doğrulamakta, yalnızca DB/İHR değişkeninde güçlü bir durağanlık göstermektedir. Kırılma tarihlerinin özellikle 2001, 2004–2005, 2011, 2013, 2019 ve 2020 yıllarında yoğunlaşması, dış borç dinamiklerinde bu dönemlerde yapısal dönüşümlerin yaşandığını göstermektedir. Genel olarak her iki testten elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, dış borç göstergelerinin büyük kısmının uzun dönemli istikrar sergilemediği ve dış borçların genel olarak sürdürülebilirlik açısından zayıf bir görünüm sunduğu, yalnızca ihracata dayalı gösterge (DB/İHR) açısından sınırlı bir istikrarın bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Sonuç olarak, dış borçlanma doğru alanlara yönlendirildiğinde ekonomik kalkınmayı destekleyerek gelecek nesillerin refahını artırma potansiyeline sahiptir. Ancak kaynakların etkin ve verimli kullanılmaması durumunda, dış borç birikimi gelecek kuşaklar üzerinde önemli bir yük oluşturabilmektedir. Tarihsel olarak Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen ve uzun yıllar boyunca ödenen dış borç yükü dikkate alındığında, benzer bir yükün gelecek nesillere aktarılmaması için politika yapıcıların dış borçları etkin, verimli ve üretken alanlara yönlendirmesi büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Azgün, S. (2005). Dış borç sürdürülebilirliği: Zamanlararası bütçe kısıtı testleri. Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 57–68.

Barut, T. (2023). Borçların sürdürülebilirliği ve çok borçluluk ölçütleri açısından Türkiye'de 2000 sonrası dış borçların incelenmesi (Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi).

Çakmak, U. (2020). Türkiye'de dış borçların sürdürülebilirliği ve ekonominin finansal kırılganlığı üzerine analizler: 1989–2019. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 55(3), 1837–1862.

Çukurçayır, S. (2014). Türkiye ekonomisinde dış borçların sürdürülebilirliği: Eşbütünleşme analizi. Sosyoekonomi, 22(22). https://doi.org/10.17233/se.75578

Dağ, M., & Kızılkaya, F. (2018). Türkiye'de dış borçların sürdürülebilirliği: Fourier yaklaşımı ile bir uygulama. 1. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, Şanlıurfa.

Dallı, T. (2022). Dış borçların sürdürülebilirliği: Türkiye üzerine ampirik bir analiz. Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi, 2(2), 1–11.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. Journal of the American Statistical Association, 74(366a), 427–431. https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531

Göktaş, O., & Hepsağ, A. (2015). The analysis of external debt sustainability by periodic unit root test with structural break: The case of Turkey. Research in Applied Economics, 7(4), 1–15.

International Monetary Fund. (2013). External debt statistics: Guide for compilers and users. IMF. https://tffs.org/pdf/edsg/edsgcha14.pdf

International Monetary Fund. (2018). Assessing external debt sustainability and foreign reserves. Singapore Regional Training Institute.

Kapetanios, G. (2005). Unit-root testing against the alternative hypothesis of up to m structural breaks. Journal of Time Series Analysis, 26(1), 123–133. https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2005.00393.x

Kıran, B. (2012). The sustainability of Turkish external debt: Evidence from fractionally integrated approach under structural breaks. Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 25(1), 18–29.

Konat, G. (2021). Türki cumhuriyetlerinde dış borç sürdürülebilirlik analizi: Doğrusal olmayan panel birim kök testi. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(3), 1725–1734.

Korlu, S. G. (2016). Dış borcun sürdürülebilirliği ve 2000'li yıllar sonrası Türkiye'de dış borcun sürdürülebilirliğinin değerlendirilmesi (Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi).

Önel, G., & Utkulu, U. (2006). Modeling the long-run sustainability of Turkish external debt with structural changes. Economic Modelling, 23(4), 669–682.

Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. Biometrika, 75(2), 335–346. https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335

Roubini, N. (2001). Debt sustainability: How to assess whether a country is insolvent? New York University Stern School of Business.

Sellavtzi, A. (2017). Türkiye'de dış borç sürdürülebilirliğinin yapısal kırılmalı birim kök testi ile analizi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi).

Uslu, H. (2019). Türkiye'de dış borçların sürdürülebilirliği: Yapısal kırılmalı bir analiz. Sakarya İktisat Dergisi, 8(4).

Yalçınkaya, Ö. (2019). Türkiye ekonomisinde dış borçların sürdürülebilirliğinin analizi: Doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testlerinden kanıtlar (1970–2018). Maliye Dergisi, 176, 27–51.

Yenisu, E. (2020). Türkiye'de dış borçlar sürdürülebilir mi? ARIMA modeli. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(1), 195–213.

Yılancı, V., & Özcan, B. (2008). External debt sustainability of Turkey: A nonlinear approach. International Research Journal of Finance and Economics, 20, 91–99.

Yurt, E. (2008). Türkiye'nin dış borçlarının gelişimi ve sürdürülebilirliği. Öneri Dergisi, 8(29), 159–176.

Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. Journal of Business & Economic Statistics, 20(1), 25–44. https://doi.org/10.1198/073500102753410372

Kitap Değerlendirmeleri
Book Reviews

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 469-473
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.288
Article type: Book Review

Received: 31.10.2025
Accepted: 05.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Burçin Yazar*

William Nordhaus (2013) İklim Kumarı: Isınan Dünyada Risk, Belirsizlik ve İktisat

William Nordhaus (2013) The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World

2018 Nobel Ekonomi ödüllü William Nordhaus "İklim Kumarı" adlı eserinde küresel ısınmanın nasıl algılandığını ve bu algının medya aracılığıyla nasıl şekillendiğini tartışarak başlamaktadır. Yazar konuya ilişkin haberlerin sıklıkla çelişkili ve yönlendirici olduğunu vurgulamakta, bir yandan tarihin en sıcak 10 yılını yaşandığı belirtilirken diğer yandan küresel ısınmanın hiç yaşanmadığı öne sürülerek bu çelişkili söylemlerin bireylerin küresel ısınmanın gerçekliği ve önemi hakkında sağlıklı bir yargıya ulaşmasını güçleştirdiğini belirtmektedir. Yazar bu karışıklığı iklim kumarı metaforuyla ele alarak insan faaliyetlerinin iklim sistemleri üzerinde geri döndürülemez etkiler yaratabileceği uyarısında bulunarak henüz bu sürecin başında olunduğu ve etkili müdahalelerle yön değiştirmenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

Kitabın ilk kısmı iklim bilimini açıklamakta ve küresel ısınmanın temel sebebinin fosil yakıtların yakılması sonucu atmosfere dağılan karbondioksit olduğunu ortaya koymakta, karbondioksit gibi sera gazlarının atmosferde birikmesi yalnızca sıcaklık artışına değil aynı zamanda yağış rejimlerinin bozulmasına, buzulların erimesine, temiz su kaynaklarının değişimine ve ekosistemlerin dengesizleşmesi neden olmaktadır. Yazar geçmişteki iklim değişikliklerinin doğa kaynaklı olduğunu günümüzdeki değişim ise tamamen insan faaliyetlerine dayandığını vurgulamakta, ekonomik büyümede büyük bir yavaşlama ya da karbondioksit salımlarını ciddi oranda azaltmak için güçlü adımlar atılmadıkça salımların atmosferde giderek yoğunlaşmasına ve sonuç olarak küresel ısınmanın ve tüm sonuçların ortaya çıkmasını bekleyebiliriz demektedir.

Kitabın I. Kısmı, bilim insanlarının küresel iklimi değiştirdiğimizi nasıl keşfettiklerini anlatırken, II. Kısım jeofiziksel değişimlerin belirlenmesinden uzaklaşıp bu değişikliklerin insan ve diğer yaşam sistemleri üzerindeki etkilerini öngörmeye odaklanıyor. Bu konu iklim biliminin karmaşık fizik ve kimyasına nazaran daha kolay bir alan gibi gözükebilir çünkü bu alan

* İstanbul Bilgi Üniversitesi, burcin.yazar@bilgi.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0227-4374.

bize daha tanıdık gelir. Halbuki gerçekte bunun tam tersi geçerlidir. Etkileri tahmin edebilme işi çok zordur ve küresel ısınmayla ilgili tüm bu süreçler arasında en büyük belirsizliğe sahip olan alan budur. Etkileri incelenirken dikkate alınan en önemli kavram etkilenen sistemin yönetilip yönetilemeyeceğidir. Yüksek gelirli ülkeler belli sektörlerde uyum kapasitesine sahip olsa da düşük gelirli ve tropikal bölgelerde örneğin Afrika, Latin Amerika, kıyı ülkelerinde ve Hindistan'ın alt kıtası çok daha büyük kayıplar yaşaması muhtemeldir. Özellikle yağmura bağlı tarım kıyı toplulukları mevsimsel kar döngüsü doğal habitatlar bu değişikliklerden ciddi biçimde etkilenecektir. Bilim insanlarının endişe duydukları büyük buz örtülerinin (Grönland gibi) hızla erimesi, Gulf Stream gibi okyanus akıntılarında yaşanacak büyük çaplı değişimler gibi kırılma noktalarının aşılması halinde sistemde ani ve geri dönüşü olmayan değişimlerin yaşanacağına dikkat çeker bu da geri besleme etkisi ve uzun vadede daha da artacak sıcaklıklardır ve bir kez tetiklendiklerinde geri döndürülmeleri neredeyse imkansızdır.

III. kısımda iklim değişikliğini yavaşlatmaya karşı geliştirecek stratejinin ekonomik yönü tartışılır. Nordhaus' a göre birçok yöntem arasında en umut verici olanı *mitigation,* yani karbondioksit ve diğer sera gazı salımlarının azaltılmasıdır. Ancak yazar, bu yaklaşımın oldukça maliyetli olduğuna dikkat çeker. Çeşitli çalışmaların sonuçlarını aktararak, uluslararası iklim hedeflerine ulaşmanın küresel gelirlerin yaklaşık yüzde 1-2'sine, yani yıllık 600 ila 1.200 milyar ABD dolarına mal olacağını belirtir. Uzak gelecekte teknolojik gelişmelerin bu maliyetleri azaltabileceğini kabul etse de yakın dönemde böyle bir ihtimalin düşük olduğunu ifade eder. Yazara göre iklim değişikliğinin ekonomik temeli, dışsallık kavramıyla açıklanabilir. Fosil yakıtların yakılmasıyla atmosfere salınan karbondioksit, küresel ölçekte zararlara yol açmakta; ancak bu zararın bedeli, salımı yapan aktörler tarafından ödenmemektedir. Bu nedenle, düzenlenmemiş piyasalarda karbon salımı aşırı düzeyde gerçekleşmekte, çünkü bu salımların toplumsal maliyeti piyasa fiyatlarına yansımamaktadır. Yazar, küresel ısınmayı tüm dünyayı etkileyen ve uzun vadeli sonuçlar doğuran karmaşık bir dışsallık olarak tanımlar. Yazar, etkili bir iklim politikasının karbondioksit ve diğer sera gazı salımlarının piyasa fiyatlarını artırması gerektiğini vurgular. Bu amaca ulaşmak için iki temel araç önerir: karbon vergisi ve müsaade edilen salım miktarına kısıtlayıcı bir ticari limit koymak. Her iki yöntem de salımların maliyetini artırarak çevresel zararların ekonomik karşılığını piyasaya yansıtır. Ekonomik tarih perspektifinden yazar, teşvikin gücünün önemini öne çıkarır. Ona göre, iklim değişikliğini yavaşlatabilmek için oluşturulacak teşviklerin küresel ölçekte geçerli olması, yani hem bireyleri hem işletmeleri kapsaması gerekir. Bu bağlamda en etkili araç, karbona yüksek bir fiyat koymaktır. Yazar, karbon fiyatlandırmasının dört temel işlevi olduğunu belirtir: İlki, tüketicilere karbon yoğun ürünlerden kaçınmaları gerektiğini gösterir. İkincisi, üreticileri düşük karbonlu girdiler ve enerji kaynaklarına yönlendirir. Üçüncüsü, yenilikçileri ve yatırımcıları düşük karbonlu teknolojiler geliştirmeye teşvik eder. Dördüncüsü ise, ekonomik aktörlerin karar alırken ihtiyaç duyduğu bilgi miktarını azaltarak piyasanın çevresel hedeflere kendi dinamikleriyle ulaşmasını kolaylaştırır.

IV. kısım iklim değişikliği politikalarının temel sorularını ele alır: ülkelerin sera gazı salımlarını ne hız azaltması gerektiği, azaltımın hangi zaman aralıklarında gerçekleşmesi gerektiği ve bu çabanın ülkeler arasında nasıl paylaşılacağı. Ayrıca, hangi politika araçlarının (vergiler, emisyon kotaları, düzenlemeler ya da sübvansiyonlar) en etkili sonuçları doğurduğu tartışılır. İlk bakışta, iklim hedeflerini ekolojik ilkeler veya tarihsel sıcaklık değerlerine dayalı olarak "katı hedefle biçiminde belirlemek çekici görünebilir. Ancak bu yaklaşım, hedeflere ulaşmanın ekonomik maliyetini ardı ettiği için yetersizdir. İktisatçılar, politika belirlemede fayda-maliyet dengesini esas alan bir yaklaşımı savunur. İklim sisteminin karmaşıklığı nedeniyle, bilim insanları ve ekonomistler uzun vadeli eğilimleri öngörmek ve politika senaryolarının etkilerini değerlendirmek için entegre değerlendirme modelleri kullanırlar. Bu modeller, emisyon azaltım politikalarının vakit kaybetmeden uygulanması gerektiğini vurgular. En etkili politikalar, tüm ülkelerin ve sektörlerin salımları birlikte azaltarak artan marjinal maliyetleri dengelemesini sağlar. Küresel ölçekte etkinlik için geniş katılım şarttır; yani, mümkün olan en fazla sayı ülke ve sektörün kısa sürede bu sürece dahil olması gerekir. Parçalı girişimlerden kaçınılmalı, "beleşçilik" (yani başkalarının çabalarından yararlanma eğilimi) önlenmelidir. Ayrıca, politikaların kademeli biçimde sıkılaştırılması, hem bireylerin yüksek karbon maliyetine uyum sağlamasına hem de uzun vadeli dönüşümün daha istikrarlı gerçekleşmesine yardımcı olur. Tüm emisyon azaltım yaklaşımları üç ilkeyi paylaşır: evrensel katılım, yıllar arasında artan maliyetin dengelenmesi ve sistemin giderek sıkılaştırılması. Ancak, bu sıkılaştırmanın hangi hızda gerçekleşmesi gerektiği tartışmalıdır. Analizler, maliyet düzeyi, katılım oranı ve iskonto oranına göre optimum hedeflerin değiştiğini gösterir: düşük maliyet, yüksek katılım ve düşük iskonto durumunda ısınmayı sanayi öncesi döneme göre 2-3°C ile sınırlamak uygundur, tersi adımda daha yüksek hedefler kabul edilebilir hale gelir. Etkili bir iklim politikasının küresel iş birliği temelinde yürütülmesi zorunludur. Kyoto Protokolü gibi önceki anlaşmalar, katılımı teşvik edici mekanizmalar içermedikleri için başarısız olmuştur. Ülkeler genellikle kendi emisyonlarını azaltmak yerine başkalarının çabalarından yararlanmayı tercih eder; çünkü salım azaltımı yüksek yerel maliyetler yaratırken faydaları küresel ve uzun vadelidir. Bu nedenle, etkili bir küresel düzenleme hem katılımı teşvik etmeli hem de beleşçiliği önleyecek güçlü yaptırımlar içermelidir. En uygulanabilir çözüm, anlaşmaya katılmayan ülkelerin mallarına karbon temelli gümrük vergileri uygulamaktır. Bu tür bir ekonomik baskı, ülkeleri uluslararası iklim rejimlerine katılmaya zorlayabilecek güçlü bir araç olarak görülmektedir.

Kitabın son bölümü olan V. kısım, küresel ısınmayı yavaşlatmaya yönelik etkili politikaların önünde duran temel engelleri gerçekçi biçimde değerlendirmektedir. Her ne kadar iklim bilimciler, iklim sisteminin temel dinamiklerini çözümlemede büyük ilerlemeler kaydetmiş olsalar da bu bilgilerin politik eyleme dönüştürülmesi hâlâ oldukça güç görünmektedir. Bu yavaş ilerlemenin temel nedenlerinden biri, ulusal çıkarlarla evrensel sorumluluk arasındaki çatışmadır. Bu durum, ülkelerin birbirlerinin çabalarından bedel ödemeksizin yararlanmasına yol açar. Emisyon azaltımına yönelik uluslararası mutabakatlara katılmayan devletler, di-

ğer ülkelerin üstlendiği ekonomik yükün sonuçlarından faydalanırken, herhangi bir maliyet üstlenmezler. Bu tablo, günümüz küresel siyasetinde de gözlemlenen bir adaletsizlik biçimini yansıtır. Her ne kadar iklim anlaşmaları diplomatik açıdan yankı uyandırsa da yaptırım gücü taşımamaları nedeniyle etkileri sınırlı kalmaktadır. Olası bir çözüm olarak, yükümlülüklerini yerine getirmeyen ülkelerin ticaret alanında cezai vergilerle karşılaşması, "beleşçilik" olarak adlandırılan bu sorunun hafifletilmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca, mevcut kuşakların iklim değişikliğiyle mücadele etme yükünü geleceğe erteleme eğilimi de önemli bir sorundur. Bunun arkasında, emisyon azaltımının bugünkü ekonomik maliyetlerinin yüksek oluşu ve buna karşın faydalarının ancak ileriki nesiller tarafından hissedilecek olması yatmaktadır. "Beleşçilik" sorununun çözümünü güçleştiren bir diğer unsur ise, bilimsel verilerin çarpıtılması ve kamuoyunun yanıltılmasıdır. Bazı çıkar çevreleri, iklim değişikliğini destekleyen güçlü bulguları görmezden gelerek, belirsizlikleri abartan veya yanlış yorumlayan analizlerle süreci baltalamaktadır. Bu durum, özellikle ideolojik kutuplaşmanın belirgin olduğu ülkelerde, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, iklim politikalarının uygulanmasını daha da zorlaştırmaktadır. Artan toplumsal kaygılara karşın, etkili önlemlerin yürürlüğe girmesi, bu tür siyasal ve ekonomik dirençler nedeniyle yavaş ilerlemektedir.

Nordhaus günümüzde sorumluluk bilinci taşıyan bireyler ve kurumlar, küresel ısınmanın yıkıcı etkilerini yavaşlatmak adına hangi adımların atılması gerektiği sorusuna yanıt aramaktadır. Bu süreç, yalnızca teknik değil; ekonomik, politik ve kültürel boyutlarıyla da ele alınması gereken çok katmanlı bir dönüşüm sürecidir. Bu bağlamda, insanlığın öncelikli olarak odaklanması gereken üç temel alan öne çıkmaktadır. İlk olarak, toplumsal farkındalığın güçlendirilmesi gerekmektedir. İnsanların iklim krizinin hem doğa hem de insan yaşamı üzerindeki derin etkilerini kavramaları, sorunun ciddiyetini içselleştirmeleri zorunludur. Bilimsel araştırmaların yalnızca doğa bilimleriyle sınırlı kalmadan, ekonomi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler gibi disiplinlerde de sürdürülmesi hayati önem taşır. Bununla birlikte, "zamanımız var" anlayışını savunan görüşlere karşı temkinli olunmalı; erteleme, eylemsizlik ve inkârın en büyük tehditlerden biri olduğu unutulmamalıdır. İkinci olarak, sera gazı salımlarının maliyetini artıracak düzenlemelerin hayata geçirilmesi elzemdir. Bu tür politikalar, başlangıçta dirençle karşılaşsa da, uzun vadede düşük karbonlu teknolojilerin yaygınlaşmasını teşvik ederek sürdürülebilir bir ekonomik yapının oluşmasını sağlar. Ancak bu çabaların yalnızca ulusal düzeyde kalması yeterli değildir; iklim değişikliği küresel bir sorun olduğundan, çözüm de uluslararası iş birliği ve eşgüdüm gerektirir. Dolayısıyla, iklim politikalarının sınırları aşan bir dayanışma içinde şekillendirilmesi kaçınılmazdır. Üçüncü olarak, enerji sistemlerinde düşük karbonlu ya da karbonsuz teknolojilere geçişin hızlandırılması zorunludur. Fosil yakıtların yerini alabilecek yenilikçi enerji çözümleri, ancak karbon salımlarına yönelik ekonomik yaptırımların uygulanmasıyla gerçek bir alternatif haline gelebilir. Bu doğrultuda, devletlerin ve özel sektörün araştırma ve geliştirme yatırımlarını karbonsuz teknolojilere yönlendirmesi, geleceğin iklim politikalarının temelini oluşturacaktır. Teknolojik yenilikler, diğer önlemler başarısız olsa dahi, iklim hedeflerine ulaşmada son savunma hattı olarak değerlendirilebilir.

Kitabın genelinde de vurgulandığı üzere, iklim krizine karşı etkili bir mücadele; toplumsal bilinç artışı, karbon salımlarının ekonomik olarak sınırlandırılması ve temiz enerji teknolojilerinin hızla geliştirilmesi üçgeninde şekillenmektedir. Bu üç alanın birbirini tamamlayan bir bütün olarak ele alınması, sürdürülebilir bir gelecek için vazgeçilmezdir. İklim krizine dair düşünsel bir temel oluşturmak isteyen okurlar için hem bilgilendirici hem de düşündürücü bir kaynak niteliğindedir.

Görüşler
Reflections

reflektif
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Reflektif Journal of Social Sciences, 2026, Vol. 7(2)

2026, Vol. 7(2), 477-492
© The Author(s) 2026
Article reuse guidelines:
https://dergi.bilgi.edu.tr/index.php/reflektif
DOI: 10.47613/reflektif.2026.287
Article type: Commentary Article

Received: 05.05.2026
Accepted: 05.05.2026
Published Online: 18.06.2026

Hakan Yılmaz*

Metabiliş: Kendini Bilmek, Ötekine Erişmek, Kamusallaşmak

Öz

Metabilişsel zekâ, "yürütücü işlevler" piramidinin zirvesinde yer alan; bireyin kendi zihinsel süreçlerini bir nesne gibi karşısına alarak izleme, denetleme ve yönetme yeteneğidir. Bu yetenek, prefrontal korteks aracılığıyla bir "gözlemci benlik" inşa ederek bireyi egonun rasyonelleştirme tuzaklarından ve otopilotundan çıkarır. Bu çalışma, metabiliş kavramını disiplinlerarası bir perspektifle ele almaktadır. Metin boyunca kavramın izleri, Platon ve İbn Sina'nın kadim felsefesinden Jung'un psikolojisine, Dunning-Kruger etkisinin yol açtığı "bilişsel körlük"ten Habermas, Sennett ve Arendt'in kamusal alan teorilerine uzanan geniş bir yelpazede sürülmektedir. Çalışmanın temel iddiası, metabilişin sadece bireysel bir zihinsel performans kriteri değil, aynı zamanda demokratik bir kamusallığın inşası için zorunlu bir bilişsel önkoşul olduğudur. Kendi akıllarının sınırlarını ve önyargılarını metabilişsel bir süzgeçten geçirebilen yurttaşlar, narsisizm tuzağından kurtularak ötekini "etik bir eşit" olarak tanıma ve ötekiyle "iletişimsel bir akıl" zemininde buluşma kapasitesine erişebilirler. Bu bağlamda metabiliş, demokrasinin bağışıklık sistemini oluşturan hayati bir "yurttaşlık becerisi" olarak tanımlanabilir. Sonuç olarak, nöroplastisite yoluyla geliştirilebilir bir "zihinsel yazılım" olan metabilişsel zekâ, insanı biyolojik bir makine olmaktan çıkarıp bilinçli bir özneye ve sorumlu bir kamusal aktöre dönüştürür.

Anahtar Kelimeler
Metabiliş, Öz-Farkındalık, Entelektüel Tevazu, Kamusal Alan, Demokrasi.

* Bahçeşehir Üniversitesi, hakan.yilmaz@bau.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9258-3271.

Giriş: Kendini Bilmek, Ötekine Erişmek, Kamusallaşmak

Bu kısa denemede Platon'dan Jung'a, sinirbilimden felsefeye, yapay zekâdan ahlâka, "kendini bilme" sanatını inceleyeceğiz. Bilişsel yetenek açısından en yüksek, sosyal açıdan en işlevsel ve ahlâki açıdan vazgeçilmez bir zekâ türü olan metabilişsel zekâyı disiplinlerarası bir perspektifle ele alacağız.

Metabiliş (*metacognition*), "yürütücü işlevler" piramidinin en tepesinde yer alan; dış dünyaya değil, bireyin kendi içsel bilgi, dürtü ve duygularına yönelen bir farkındalık biçimidir. Sinirbilimsel açıdan bakıldığında beynin prefrontal korteks bölgesinde oluşan bu yetenek, insanın sadece dış dünya hakkında bir şeyler öğrenmesini mümkün kılmakla kalmaz, aynı zamanda nasıl öğrendiğini ve hangi önyargılarla hareket ettiğini sorgulamasını sağlayarak, biyolojik evrimin ulaştığı en üst bilişsel noktayı temsil eder. Metabilişsel zekâ, "yalan dünyayı" rasyonelleştiren ego ile daimi bir mücadele halindedir; bireyi otopilottan çıkararak manuel kontrole geçirir ve kendi kendisini gözleyen bir "gözlemci benlik" inşa eder.

Yazı boyunca bu kavramın izlerini hem kadim felsefenin hem de modern psikolojinin bazı temel metinlerinde süreceğiz. İlk etapta, kavramın köklerini, Platon'un "kendini bil" (*gnóthi seaftón*) ilkesinden Descartes'ın *Cogito*'suna, İbn Sina'nın "Uçan Adam" metaforundan Yunus Emre'nin "İlim kendin bilmektir" dizesine uzanan kadim felsefi metinlerde arayacağız.

İkinci etapta ise, modern psikoloji kuramlarına geçiş yapıp, metabilişsel zekânın çağrışımlarını Carl Jung'un "gölgeyle yüzleşme" kavramında, insanın acıyla yüzleşerek bireyleşme yolundaki en kritik adımlarını atması eyleminde arayacağız. Metabilişin modern psikolojideki bir başka bağlantısını ise Dunning-Kruger deneyi çerçevesinde ele alacağız. Dunning-Kruger kuramına göre metabilişsel yetersizliğin nasıl bir "bilişsel körlüğe" ve "bilmediğini bilmeme" durumuna yol açtığından, bu durumun bireylere nasıl bir "çifte yük" (*double burden*) yüklediğinden söz edeceğiz. Modern sosyal-psikoloji ve sosyal bilim bağlamında, metabilişin, sadece bir bireysel başarı aracı değil; narsisist eğilimi kıran, entelektüel tevazuyu besleyen, ötekini "etik açıdan eşit" olarak görmeyi sağlayan, böylelikle bireyler arası (toplumsal) bir düzen kurmaya yardımcı olan bir bilişsel kapasite olduğundan bahsedeceğiz.

Yazının üçüncü ve son etabında ise, metabilişsel zekânın bireysel bir yetkinlikten öte, demokratik bir kamusallığın inşası için zorunlu bir politik önkoşul olduğunu savunacağız. Jürgen Habermas'ın "iletişimsel akıl", Richard Sennett'in "kamusal insanın çöküşü" ve Hannah Arendt'in "genişlemiş zihniyet" kavramları ışığında; metabilişsel kapasite düşüklüğünün kamusal alanı nasıl bir narsisizm tuzağına ve bir "sağırlar diyaloğuna" dönüştürdüğünü inceleyeceğiz. Metabilişin, bireyin kendi önyargılarıyla arasına "eleştirel bir mesafe" koyarak ötekini etik bir eşit olarak tanımasını sağlayan, dolayısıyla demokrasinin bağışıklık sistemini güçlendiren hayati bir "yurttaşlık becerisi" olduğunu vurgulayacağız.

Sonuç olarak, nöroplastisite ve meta-öğrenme kapasitesiyle geliştirilebilir bir "zihinsel yazılım" olan metabilişsel zekânın, insanı biyolojik bir makine olmaktan çıkarıp, onu kendi

hayatının bestesini yapan bilinçli bir özneye ve kamusal bir aktöre dönüştürdüğünü savunacağız.

Metabilişsel Zekâ: Zekânın Evrimsel Zirvesi

Bir insanın verili şartlarda en doğru kararları almasını sağlayan, girdiği yanlış yollardan en kısa zamanda geri dönmesine yardımcı olan, saçma işler yaparak başını belâya sokmasını önleyen, zor durumlarda ayakta kalmasına katkıda bulunan, değişime adapte olmasını kolaylaştıran, bilişsel yetenek açısından en yüksek, sosyal açıdan ise en işlevsel zekâ türü nedir? Matematiksel-mantıksal zekâ mıdır (IQ), duygusal zekâ mıdır (EQ), yoksa bir başka zekâ türü müdür?

Sinirbilimcilerin bulgularına göre, bilişsel yetenek açısından en yüksek, sosyal açıdan en işlevsel, ahlâki açıdan ise vazgeçilmez zekâ türü, metabilişsel (*metacognitive*) zekâdır. Metabilişsel zekâ, dışa değil içe dönük bir zekâ olarak tanımlanıyor: yani insanın kendi bilgilerinin, dürtülerinin, sezgilerinin ve duygularının farkında olmasını; bir karar almadan önce kendisini bu karara sevk eden bilgiyi, dürtüyü, sezgiyi veya duyguyu eleştirel bir süzgeçten geçirmesini; normalde dış dünyadan gelen sinyallere uyguladığı bilişsel filtreyi kendi içinden yükselen sinyallere de uygulamasını; harekete geçmesi gerektiği zaman kendisini harekete geçirip, durması gerektiği zaman da kendisini durdurabilmesini ifade ediyor. John Flavell (1979) klasikleşmiş makalesinde metabilişin "bilgi izleme" işlevini şöyle anlatıyor: "Metabiliş, kişinin, bilişsel aktörler olarak kendisi ve başkaları hakkında; yürüttükleri görevler, eylemler ve stratejiler konusunda; ve tüm bunların birbirleriyle etkileşime girerek entelektüel girişimlerin sonuçlarını nasıl şekillendirdiğine dair biriktirdiği bilgi ve inançlarının toplamıdır. Metabilişsel bilgi, bilişsel girişimlerin seyrini ve sonucunu etkilemek üzere, hangi faktörlerin veya değişkenlerin birbirleri üzerinde hangi etkilerde bulunduğuna ve birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğine dair bilgi ve inançlardan oluşur." (Flavell, 1979, s.906).

Metabiliş (*metacognition*), "yürütücü işlevler" (*executive functions*) piramidinin en tepesinde yer alır. Diğer zekâ türleri (sayısal, sözel, görsel vb.) bilgiyi işlerken, metabiliş bilme işleminin kendisini yönetir. Yani orkestradaki enstrümanlar diğer zekâ türleriyse, metabiliş o orkestranın şefidir. Şef olmadan enstrümanlar kendi başlarına bir parçayı iyi-kötü çalabilirler, ancak bir başyapıt ortaya koyamazlar. Sinirbilimsel açıdan, bu yeteneğin merkezi olan prefrontal korteks, beynin evrimsel olarak en son gelişen ve insanı diğer canlılardan ayıran en temel bölgesidir. Diğer canlılar öğrenir, hatırlar ve problem çözer; ancak sadece insan, "Ben şu an nasıl öğreniyorum?" veya "Bu kararımı hangi önyargı etkiledi?" diye sorabilir. Bu anlamda metabiliş, biyolojik evrimin ulaştığı en gelişmiş seviyeyi temsil eder. Metabilişin, yürütücü işlevler piramitinin tepesindeki yerini Adele Diamond şöyle anlatıyor: "Yürütme işlevleri (Yİ'ler), fikirlerle zihinsel olarak oynamayı; harekete geçmeden önce düşünmek için zaman ayırmayı; yeni ve beklenmedik zorluklarla başa çıkmayı; cazibelere karşı direnmeyi; ve elimizdeki işlere odaklanmayı mümkün kılar. Temel Yİ'ler, engelleme [tepki engelleme (özdenetim -cazibelere direnme ve dürtüsel davranışlara direnme) ve müdahale kontrolü (seçici dikkat

ve bilişsel engelleme)], çalışma belleği ve bilişsel esnekliktir (her şeyi farklı bakış açılarından görmeyi kapsayacak bir şekilde 'kalıpların dışında' düşünme)." (Diamond, 2013, s.135). Diamond'un yürütücü işlevlerin ne olduğunu açıkladığı videosu da konu hakkında bütüncül bir bakış sunuyor (Dimaond, 2016).

Zihnin Nöbetçisi: Prefrontal Korteks

Sinirbilimsel bir perspektifle baktığımızda, metabilişin beynimizin "yönetim kurulu başkanı" gibi çalıştığını görürüz. Alt beyin bölgelerimizden, yani duyguların ve temel dürtülerin merkezi olan limbik sistemden gelen ani tepki sinyalleri, metabilişsel süzgeç sayesinde planlama ve karmaşık düşünmeden sorumlu ön beyin bölgesi olan prefrontal kortekste mola verir. Bu kısa duraklama, sinirbilimde değişen durumlara göre strateji değiştirme yeteneği olarak adlandırılan "bilişsel esneklik" sürecini harekete geçirir. Yani kişi, sadece "aç hissettiği için" yemek yemez; o anki açlığın gerçek bir biyolojik ihtiyaç mı yoksa sadece stres kaynaklı bir dürtü mü olduğunu sorgulayarak sinirsel devrelerini bilinçli bir şekilde yönlendirir.

Psikolojik açıdan bu süreç, zihnin "otopilottan" çıkıp "manuel kontrole" geçme anıdır. Çoğu zaman düşüncelerimiz ve kararlarımız, geçmiş deneyimlerin oluşturduğu kalıplarla otomatik olarak akar. Ancak metabiliş devreye girdiğinde, kişi kendi zihinsel süreçlerini bir nesne gibi karşısına alıp inceleyen bir "gözlemci benlik" inşa eder. Örneğin, önemli bir toplantıda aniden öfkelendiğinizi fark ettiğinizde, bu öfkeyi geldiği gibi yaşamak yerine, "Şu an neden öfkeleniyorum ve neye karşı savunmaya geçme ihtiyacı hissediyorum?" diye sormanız, duygu ve davranışlarınızı hedefleriniz doğrultusunda kontrol edebilme becerisine, yani öz-düzenleme kapasitesine sahip olduğunuzu gösterir.

Metabilişsel Zekâ, Egoyla Daimi Bir Mücadele Halindedir

Metabilişsel zekâ, insana acı veren bir zekâ türüdür; çünkü son derece kıskanç, kırılgan ve benmerkezci olan, daima kendisini korumaya ve her durumda kendisini haklı çıkarmaya çalışan egodan şüphe eder, egonun bağımsızlığını kısıtlar. Ego ise şüphe edilmekten ve kısıtlanmaktan hiç hoşlanmaz. Ego, "ben" olarak gördüğü inançlarının, kendisine haz vereceğine inandığı dürtülerinin, kendisini hep haklı çıkaran mağduriyet duygusunun, baldan tatlı öfkesinin metabilişsel katta yaşayan bilmiş bir filozof tarafından "Dur bakalım, harekete geçmeden önce bekleyelim biraz!" denerek dizginlenmesini bir hakaret olarak kabul edip, isyan eder. Egoyu mütemadiyen yaraladığı için, metabilişsel zekâ insanlar arasında pek makbul ve yaygın bir zekâ türü değildir; işin aslı, en nadir bulunan zekâ türlerinden biridir.

Konuya sinirbilimsel bir mercekten baktığımızda, egonun bu isyanı aslında beynin enerji tasarrufu yapma arzusundan kaynaklanır. Beynimiz, varsayılan mod şebekesi (zihin dış dünyayla meşgul değilken aktif olan, "ben" merkezli düşüncelerin ve geçmiş/gelecek kurgularının üretildiği ağ) üzerinden çalışmayı sever; çünkü bu şebeke, egonun o bildik, güvenli ve "ken-

disini haklı çıkaran" hikâyelerini tekrar etmekten ibarettir. Metabilişsel zekâ devreye girip egoyu sorguladığında ise beyin, bilişsel maliyet (zihinsel bir işlem için harcanan enerji ve çaba miktarı) dediğimiz o ağır faturayı ödemek zorunda kalır. Egonun o "baldan tatlı" öfkesinden vazgeçip durmak ve düşünmek, kelimenin tam anlamıyla beynin vites küçültüp daha fazla yakıt harcaması demektir. İşte bu yüzden biyolojimiz, bizi o yorucu "bilmiş filozofun" sesini kısmaya ve egonun zahmetsiz otopilotuna dönmeye teşvik eder.

Psikolojik açıdan ise bu çatışma, egonun hayatta kalmak için kuşandığı savunma mekanizmalarının (kişinin içsel çatışmalarla başa çıkmak için farkında olmadan kullandığı zihinsel stratejilerinin) metabiliş tarafından tek tek sorgulanmasıdır. Ego, kendisini korumak için sıklıkla rasyonelleştirme (hatalı bir davranışı mantıklı görünen ama aslında gerçek olmayan nedenlerle açıklama çabası) yöntemine başvurur. Metabilişsel zekâ, bu rasyonelleştirme perdesini aralayıp egonun yüzüne o meşhur aynayı tuttuğunda, birey yoğun bir bilişsel çelişki (kişinin sahip olduğu değerler ile gerçek davranışları arasındaki tutarsızlık sonucunda hissettiği huzursuzluk) yaşar. Bu sancı o kadar gerçektir ki, kişi bu içsel huzursuzluktan kaçmak için metabilişi "fazla düşünmek" veya "kendine fazla yüklenmek" olarak yaftalayıp reddedebilir. Nadir bulunmasının sebebi de budur: İnsan, kendi yarattığı o muazzam illüzyonu (egoyu) yıkmak yerine, onun içine bir kedi gibi kıvrılıp huzurla uyumayı tercih eder. Egonun "otopilot" konforuna dönme arzusu ile metabilişin zahmetli "izleme" süreci arasındaki çatışmayı vurgulamak için Stephen Fleming'in (2021) insan zihninin "kırılgan ve garip" doğasına dair şu tespitini paylaşalım: "Metabiliş, yani düşünme üzerine düşünme, kendi zihnimizi anlamak için elimizdeki en önemli araçtır. Bu, insan zihninin çok kırılgan, çok güzel ve açıkçası çok tuhaf bir özelliğidir. Akıllı bir insan, sinirbilimcilerin "metabiliş" olarak adlandırdığı şeyi kendi hayatında uygulamalıdır. Metabiliş, en saf haliyle ne diğer hayvanların ne de günümüzdeki yapay zekâların sahip olmadığı, insana özgü en üstün özelliktir." (Fleming, 2021, s.4).

Eski Düşünürlerde Metabilişsel Zekâ'nın İzlerini Sürmek: Platon ve Descartes

Eskiler de bu nadir zekâ türünün farkına varmışlar. Nitekim Helen filozofu Platon, felsefenin temel ilkesinin "kendini bilmek" (*gnóthi seaftón*) olduğunu söylerken tam da bu metabilişsel zekâyı kastetmiştir. Sokrates'in bütün diyalogları, neyi bildiğini ve neyi bilmediğini bilmeden, varsayımlarının ve önyargılarının ayırdında olmadan, yani metabilişsel bir farkındalık geliştirmeden bir şey bildiğini zanneden insanlara bildiklerinin aslında ne anlama geldiğini gösteren soru-cevaplarla örülmüştür.

Platon'un *Sokrates'in Savunması*'nda (Apología Sokrátous) vurguladığı "kendini bilme" hali, sinirbilimsel düzeyde beynin kortikal orta hat yapıları (beynin merkez hattında bulunan ve kendilik algısı, iç gözlem gibi süreçlerden sorumlu olan bölgeler) arasındaki yoğun veri akışıdır. Sokrates, sorularıyla muhatabını bir *apori* (çözümsüzlük; kişinin kendi bilgisiyle ilgili bir çıkmaza girmesi sonucu oluşan zihinsel boşluk) durumuna soktuğunda, aslında onların

beyinlerindeki hata izleme sistemi olan ön singulat korteksi (*anterior cingulate cortex*) tetikliyordu. Bu sinirsel uyarı, kişinin o ana kadar "doğru" kabul ettiği veriyi sorgulamasını sağlar.

Psikolojik bir perspektiften bakıldığında Sokrates'in yöntemi, modern dünyada "entelektüel tevazu" (kişinin kendi bilgisinin sınırlarını fark etmesi ve hatalı olabileceğini kabul etmesi) dediğimiz en sağlıklı metabilişsel tutumun temelini atar. Kişi "ne bilmediğini bildiğinde", egonun o yukarıda bahsettiğimiz kör savunma mekanizmaları kırılır ve yerine açık fikirlilik (yeni kanıtlar ışığında inançlarını güncelleyebilme becerisi) gelir. Sokrates'in "Sorgulanmamış bir hayat yaşanmaya değmez" sözü, bu metabilişsel farkındalığın sloganı gibidir. Platon'un Sokrates'in Savunması'ndaki şu meşhur pasaj, metabilişsel zekânın özü olan "kendini sorgulamayı" çok güzel anlatır: "Size şunu söyleyeyim: Bir insan için, erdem hakkında konuşmaktan; benim kendimi ve başkalarını incelediğim diğer konular hakkında konuşmaktan daha büyük bir iyilik yoktur; sorgulanmayan bir hayat, yaşanmaya değmez." (Plato, 1961, s.24).

Erken modern dönemin en önemli filozoflarından Descartes'a göre düşünmek veya kendisini bilmek, var olduğunun tek kanıtı, var olduğunu anlamanın tek yoludur. Descartes'ın meşhur "Düşünüyorum, öyleyse varım / *cogito ergo sum*" sözünü günümüzde şu şekilde yeniden yazabiliriz: "kendi bilincime dışarıdan bakabiliyorum; kendi bilgimi bir başkasının bilgisi gibi eleştirel bir süzgeçten geçirebiliyorum; kendi kendisinin farkında olan metabilişsel bir varlık olarak varım." Descartes'ın kendi sözleriyle anlatacak olursak: "Peki, o zaman, düşünen bir varlık nedir? Şüphe duyan, anlayan, kavrayan, onaylayan, onaylamayan, isteyen, reddeden, hayal kuran ve algılayan bir varlıktır. Bütün bu özellikler benim doğamda varsa, bu hiç de azımsanacak bir şey değildir. Bundan yola çıkarak, kim olduğumu şimdiye kadarkinden biraz daha açık ve belirgin bir şekilde anlamaya başlıyorum." (Descartes, 1641/2008, s.20).

Descartes'ın *Metot Üzerine Konuşma* (*Discourse on the Method*) eserinde kurguladığı o meşhur şüpheci süzgeç, sinir sistemimizin en gelişmiş fonksiyonu olan, bir düşüncenin içeriğini değil, o düşüncenin varlığını ve yapısını temsil etme yeteneğine denk düşen üst-temsil kapasitemizin ilk felsefi manifestosudur. Descartes, *Meditasyonlar* (*Meditations*) adlı eserinde aslında zihinsel bir laboratuvar kurar. Onun "*Cogito*"su, sadece bir varlık kanıtı değil; aynı zamanda insanın kendi zihinsel süreçlerini birer nesne gibi dışarıdan izleyebildiği o meşhur ayrışma (kişinin kendi düşünceleriyle arasına mesafe koyarak onları uzaktan gözlemleyebilmesi) anıdır. Bu an, psikolojideki en yüksek "sağlık" göstergelerinden biridir; çünkü kendi düşüncesinden şüphe edebilen insan, o düşüncenin esiri olmaktan kurtulur.

Eski Düşünürlerde Metabilişsel Zekâ'nın İzlerini Sürmek: İbn Sina ve Yunus Emre

İslam dünyasının büyük alimi ve filozofu İbn Sina da metabilişsel zekâyı, yani "kendini bilme"yi, insanın ulaşabileceği en üst bilgi seviyesi olarak tanımlar. İbn Sina, kendini bilmeyi bir düşünce deneyi yaparak kurduğu "uçan adam" metaforuyla gösterir. Bu metafora göre, kişinin kendisini dış dünyadan gelen algılardan tamamen soyutladığı, boşlukta asılı kaldığı

muhayyel bir durumda kendi varlığı ve benliği hakkında erişeceği bilgi, onu Tanrısal özüne yaklaştıran en yüksek bilgi düzeyini temsil eder.

İbn Sina'nın *Kitabü'ş-Şifa* (*Şifa Kitabı*) adlı eserinde kurguladığı "Uçan Adam" metaforu, modern sinirbilimdeki *eksterosepsiyon* (dış dünyadan gelen duyusal uyaranları algılama yetisi) ve *interosepsiyon* (vücudun içinden gelen sinyalleri, kalp atışını veya nefesi hissetme farkındalığı) ayrımının bin yıl önceden yapılmış muazzam bir provasıdır. Uçan adam, dış dünyayla tüm bağlarını kestiğinde, geriye kalan o "saf benlik" hissi, beynimizdeki insula (duygusal farkındalık ve içsel sinyallerin işlendiği beyin bölgesi) ve ön singulat korteks (hata tespiti ve öz-denetimden sorumlu alan) arasındaki kopmaz bağın bir sonucudur. İbn Sina'nın, benlik farkındalığının duyulardan bağımsız olduğunu kanıtlamak için kullandığı Uçan Adam deneyi, "interosepsiyon" (içsel farkındalık) kavramının felsefi önceli olarak çok değerlidir: "İçimizden birinin, bir anda, tam olarak gelişmiş ve kusursuz bir şekilde yaratıldığını, ancak dış nesneleri algılamasını engelleyen bir örtüyle gözlerinin bağlı olduğunu varsayalım. Bu kişi, kendisini taşıyan algılanabilir bir hava akımının da etkisine maruz kalmadan, uzuvları birbirleriyle temas etmeyecek ve birbirlerini hissetmeyecek şekilde birbirinden ayrılmış halde havada süzülsün. Bu kişinin, bu haldeyken, kendi varlığını onaylayıp onaylamayacağını düşünelim. Kendi varlığını onaylayacağına şüphe yoktur..." (Avicenna, 1952, s. 1).

Psikolojik bir perspektifle yaklaştığımızda, İbn Sina'nın "Uçan Adam"ı bize en yüksek öz-farkındalık (kişinin kendi karakterini, duygularını ve motivasyonlarını net bir şekilde algılaması) düzeyini anlatır. Psikolojide buna "zihinselleştirme" denir; yani kendi zihnini bir başkasının zihnini okur gibi okuyabilme becerisi. Bu seviyeye ulaşan birey için bilgi artık dışsal bir ezber değil, karakterin bir parçası olan içgörü (bir durumun veya kendisinin iç yüzünü aniden ve derinden kavrama yetisi) haline dönüşür.

Büyük ozan Yunus Emre de metabilişsel zekâyı ve onun felsefedeki yansıması olan "kendini bil" ilkesini şu dizelerle anlatmıştır: "İlim kendin bilmektir; sen kendisini bilmezsin; ya nice okumaktır." Sinirbilimsel açıdan bakıldığında, Yunus Emre'nin işaret ettiği "kendini bilme" hali, beynin dışarıdan gelen gürültüyü susturup kendi operasyonel sistemine odaklanma kapasitesinin, yani meta-temsil (bir düşünceyi değil, o düşüncenin oluşum sürecini temsil etme kapasitesi) yeteneğinin en rafine halidir. Yunus Emre'nin "İlim kendin bilmektir" uyarısı ise modern eğitim psikolojisindeki deklaratif bilgi (gerçekler ve veriler hakkındaki "ne" bilgisi) ile prosedürel farkındalık (bir şeyi nasıl bildiğine ve kendi zihinsel süreçlerini nasıl yönettiğine dair "nasıl" bilgisi) arasındaki keskin çizgiyi çizer. İnsan, dış dünyaya dair sonsuz veri toplayabilir (*ya nice okumaktır*), ancak bu bilgiyi işleyen "benliğin" dinamiklerini, ön yargılarını ve duygusal filtrelerini tanımıyorsa, topladığı bilgi sadece bir yükten ibaret kalır.

Modern Psikolojide Metabilişsel Zekânın İzini Sürmek: Carl Jung

Metabilişsel zekânın izlerini modern psikolojinin çeşitli kuramlarında da bulabiliriz. Örneğin, Carl Jung için metabilişsel zekâ, insanın acılarının farkında olması, kederlerini içine atmaması,

kayıplarının yasını tutması, korkularıyla baş etmeyi öğrenmesi, kırılganlıklarını gizlememesidir. Ruh sağlığı, sakin kalmakla, pozitif olmakla ya da "kendini toparlamak" ile ilgili bir şey değildir. Ruh sağlığı, bir kişinin metabilişsel olarak gerçek acının farkına varıp varmamasıyla, gerçek acıyı kabullenip kabullenmemesiyle, onu derinden hissedip hissetmemesiyle ilgilidir. Carl Jung'un dediği gibi, ruhsal hastalık, farkında olunmayan ve bu yüzden de gereğince çekilmeyen gerçek acının yerine geçer. Keder, hissedilmediğinde, uyuşukluğa dönüşür. Korku, hissedilmediğinde, kaygıya dönüşür. Kırılganlık, hissedilmediğinde, yalnızlığa dönüşür. Acının farkına varmaktan kaçtığımızda acı ortadan kaybolmaz, zihnimizde kendisine başka bir yol bulur ve çoğu kez kontrol edemediğimiz tuhaf davranışlarla, garip alışkanlıklarla kendisini belli eder. Jung, yaşanmayan acının nasıl nevroza dönüştüğünü şöyle anlatıyor: "Nevroz, her zaman meşru acının yerine geçer. Birinin hem kendisinin hem de başkalarının hayatını nasıl mahvettiğini, tüm bu trajedinin kendisinden kaynaklandığını, bu trajediyi nasıl sürekli besleyip ayakta tuttuğunu görmek, çok acı bir durumdur. İnsanın gerçek dünyasının üstünü örten illüzyonlarını besleyen bilinçdışı bir faktörden söz ediyoruz." (Jung, 1933/2001, s.225).

Jung'un işaret ettiği bu "fark edilmeyen acı", sinirbilimsel düzeyde duygu regülasyonu (duygusal tepkileri hedefler doğrultusunda kontrol etme ve yönetme becerisi) mekanizmasının bir tıkanıklığıdır. Gerçek acıdan kaçtığımızda, yani onu metabilişsel bir dikkatle işlemediğimizde, amigdala (beynin "tehlike çanı" gibi çalışan ve temel duyguları tetikleyen bölgesi) alarm vermeye devam eder. Ancak bu alarm bilişsel bir süzgeçten geçirilmediği için "isimsiz bir kaygı" olarak sinir sistemine yayılır. Sinirbilimde somatizasyon (psikolojik bir sıkıntının fiziksel bir belirti olarak bedene yansıması) olarak bilinen süreç tam da burada başlar; metabilişsel katman tarafından "görülmeyen" yas, bedensel bir uyuşukluğa veya açıklanamayan kronik ağrılara yol açar. Beyin, yüzleşilmeyen duyguyu sildiğini zannederken, onu sadece daha derin, kontrol dışı ve arka planda sürekli enerji tüketen bir alt-programa hapsetmiş olur.

Jungiyen bir perspektifle baktığımızda, metabilişsel zekâ aslında bireyin kendi gölge'siyle (kişiliğin reddedilen ve bilinçaltına itilen, "istenmeyen" yönleriyle) kurduğu cesur bir diyalogdur. Acıyı ve kırılganlığı halı altına süpürmek, egonun sahte bir bütünlük illüzyonu yaratmasına hizmet eder. Ancak bu illüzyonun bedeli, "gereğince çekilmeyen acının" bir nevroz (içsel çatışmalardan kaynaklanan ve günlük işlevselliği bozan psikolojik huzursuzluk) şeklinde geri dönmesidir. Psikolojide buna "duygusal kaçınma" (rahatsız edici hislerden uzaklaşma stratejisi) denir. Oysa metabilişsel zekâ, kişiye "Şu an canım yanıyor; çektiğim acı benim gerçeğimdir" dedirterek, o "tuhaf davranışların" arkasındaki kök nedeni gösterir. Bu yüzleşme, Jungiyen terapinin nihai hedefi olan bireyleşme (kişinin kendi gerçek ve bütünsel benliğini inşa etme süreci) yolundaki en kritik adımdır: Acıyı uyuşturmak yerine onu hissetmek, zihnin kendi kendisini tedavi etme biçimidir.

Modern Psikolojide Metabilişsel Zekânın İzini Sürmek: Dunning-Kruger Etkisi ve "Cehaletin Özgüveni"

Metabilişsel zekânın zihinde üstlendiği "orkestra şefi" rolünün amacı, sadece doğru notaya basılmasını sağlamak değil, aynı zamanda sazlar detone olduğunda bunu fark edip müdahalede bulunmaktır. Bu mekanizma bozulduğunda nasıl trajik sonuçların ortaya çıktığını en iyi anlatan kuramlardan biri, Justin Kruger ve David Dunning tarafından geliştirilen ve "Dunning-Kruger Etkisi" olarak bilinen kuramdır. 1999 yılında Cornell Üniversitesi'nde Justin Kruger ve David Dunning tarafından gerçekleştirilen ve "Hem Yetersiz Hem de Bunun Farkında Değil: Kendi Yetersizliğini Fark Etmede Yaşanan Zorluklar, Nasıl Kendi Değerini Olduğundan Çok Görmeye Yol Açar?" başlığıyla yayımlanan çalışma, metabilişsel kapasitenin "öz-değerlendirme" yetisindeki hayati yerini bilimsel bir zemine oturtmuştur. After Skool adlı Youtube kanalında yayınlanan bir eğitici video, Dunning-Kruger deneyinin popüler bir açıklamasını sunar ve yazarların bulgularını gerçek hayattan çeşitli örneklerle betimler (After Skool, 2018).

Dunning ve Kruger, katılımcıları mizah, dil bilgisi ve mantıksal akıl yürütme gibi alanlarda test etmiş; ardından onlardan kendi performanslarını tahmin etmelerini istemişlerdir. Deneyin çarpıcı bulgusu, test sonuçlarına göre alt çeyrekte yer alan, yani en düşük performansı sergileyen katılımcıların, kendi yeteneklerini devasa bir farkla abartmalarıdır. Bu bireyler, gerçek puanları 12. yüzdelik dilimdeyken, kendilerini 62. yüzdelik dilimde (ortalamanın çok üstünde) görme eğilimi göstermişlerdir. Yazarlar bu durumu Çifte Yük (*Double Burden*) olarak tanımlarlar: Bu bireyler hem belirli bir alanda yetkinlikten yoksundurlar hem de bu yetkinlik eksikliğini fark etmelerini sağlayacak olan "metabilişsel beceriden" yoksundurlar. Metabilişsel yetersizliğin insana yüklediği çifte yükü yazarlar şöyle tarif ediyorlar: "Bu alanlarda yetkin olmayan kişiler çifte bir yükle karşı karşıyadır: Bu kişiler sadece hatalı sonuçlara varıp talihsiz seçimler yapmakla kalmaz; yetersizlikleri, bunu fark etmelerine olanak tanıyan metabilişsel yeteneklerini de ellerinden alır. Çeşitli araştırmalarda, katılımcılar performanslarını büyük ölçüde abartmışlardır; bu yanlış değerlendirme, doğru ile yanlışı birbirinden ayırt etme yeteneği olan metabilişsel becerideki eksikliklerle bağlantılıdır." (Kruger and Dunning, 1999, s. 1121).

Sinirbilimsel açıdan Dunning-Kruger etkisi, "yürütücü işlevler" piramidinin en tepesindeki yer alan denetim mekanizmasındaki ciddi bir "kalibrasyon hatasını" göstermektedir. Beynin yönetim kurulu başkanı olarak tanımlayabileceğimiz prefrontal korteks ve hata izleme sinyallerini üreten ön singulat korteks (*anterior cingulate cortex)*, yetkinliği düşük bireyde gerekli "mola" sinyalini üretemez. Kişi, zihinsel çıktılarını eleştirel bir süzgeçten geçirecek bir "gözlemci benlik" inşa edemediği için, yetersizliğinin farkına varamaz. Dunning ve Kruger'in ifadesiyle, bu kişiler sadece yanlış sonuçlara ulaşmakla kalmazlar, aynı zamanda ulaştıkları sonuçların yanlış olduğunu anlama kapasitesine de sahip değildirler.

Öte yandan, deneyin bir diğer ilginç bulgusu en üst çeyrekteki bireylerle ilgilidir. Nesnel olarak en yüksek performansa sahip bu grup, kendi yetkinliklerini olduğundan az görme eğilimi göstermiştir. Ancak bu, düşük yetkinlikteki grubun aksine bir öz-bilgi eksikliğinden değil, bir Yanlış Uzlaşı Etkisi'nden (*False Consensus Effect*) kaynaklanmaktadır. Bu bireyler, metabilişsel süreçlerini o kadar rafine ve zahmetsizce yönetirler ki, karşılaştıkları problemleri çözmenin herkes için aynı derecede kolay olduğunu varsayarlar. Metabilişsel kapasitesi yüksek birey, kendi zihinsel hızını bir standart sanırken; yetersiz birey kendi yavaşlığının farkında bile değildir. Felsefi bir perspektiften bakıldığında, Dunning-Kruger Etkisi bizi tekrar Sokrates'in "bilmediğini bilme" erdemine götürür. Kişi "bilmediğini bilmediği" sürece, "cehalet dağı"nın (*Mt. Ignorance*) zirvesinden inemez. Metabilişsel zekâ, bireyi bu zirveden indirip "Umutsuzluk Vadisi"ne (*Valley of Despair*) sokan, ona kendi bilişsel sınırlarını göstererek "entelektüel tevazu" kazandıran bir içsel aynadır.

Sonuç olarak, metabilişsel zekânın geliştirilmesi, "bilmediği halde biliyorum zannetme" şeklindeki bilişsel illüzyonun kırılması için şarttır. Kendini izleme (*self-monitoring*) ve yansıtıcı düşünme pratikleri yoluyla, birey kendi zihinsel algoritmasını optimize edebilir. Donanımı (beyni) daha akıllı bir meta-yazılımla yönetmeyi öğrenmek, cehaletin sahte öz-güveninden kurtulup, bilginin mütevazı ve eleştirel gücüne kavuşmak mümkündür.

Metabilişsel Zekâ Geliştirilebilir mi Yoksa Genetik Bir Sabit midir?

Metabilişsel zekâ geliştirilebilir mi yoksa genetik bir sabit midir? Bir donanım mıdır yoksa bir yazılım mıdır? Bu soruya dört farklı açıdan yaklaşarak cevap vermeye çalışalım.

Metabilişsel zekâya yapay zekâ kuramı ve uygulaması açısından baktığımızda, bu zekâ türünü kendi kodunu optimize eden bir sistem gibi görebiliriz. Yapay zekâ dünyasında metabiliş, sistemin sadece veriyi işlemesi değil, kendi işlem süreçlerini de analiz edip iyileştirmesi anlamına gelen meta-öğrenme (öğrenmeyi öğrenme; bir modelin yeni görevlere uyum sağlama yeteneğini geliştirmesi) kavramıyla karşılık bulur. Bir YZ uzmanı için insan beyni, sınırları belli bir mimari (bir sinir ağının katmanları ve bağlantı kapasitesi) gibi görüldüğünde, metabiliş bu mimari üzerinde çalışan ve sürekli güncellenen bir algoritmaya denk düşer. Tıpkı bir modelin öz-denetimli öğrenme (dışarıdan bir müdahale olmadan, sistemin kendi hatalarını fark ederek kendisini eğitmesi) yoluyla performansını artırması gibi, insan da metabilişsel farkındalıkla kendi "zihinsel çıktılarını" denetleyebilir. Sonuç olarak, donanım (beyin) ne kadar güçlü olursa olsun, onu yöneten "meta-yazılım" (metabiliş) optimize edilmediği sürece sistem tam potansiyeline ulaşamaz.

Sinirbilimsel açıdan bakıldığında, metabilişsel zekâyı genetik olarak sabitlenmiş bir "donanım" olarak tanımlamak, beynin muazzam potansiyelini göz ardı etmektir. Nitekim, Stephen Fleming metabilişin sinirsel altyapısının sabit bir genetik miras olmadığını vurguluyor: "Metabilişin sinirsel altyapısı sabit bir miras değildir. Beyin plastik bir yapıya sahip olduğu için, ön frontal korteksin devreleri zihinsel faaliyetlerimiz ve deneyimlerimizle fiziksel

olarak yeniden şekillendirilebilir. Düzenli olarak iç gözlem ve izleme faaliyetlerinde bulunmak, kendi zihnimiz hakkındaki farkındalığımızı destekleyen sinaptik yolların tam anlamıyla 'yeniden kablolanmasına' yol açabilir." (Fleming, 2021, s.209). Beynimiz, deneyimler ve öğrenme yoluyla sinirsel bağların yeniden yapılandırılabilmesi yeteneği olarak tanımlayabileceğimiz nöroplastisite prensibiyle çalışır. Özellikle planlama, karar verme ve hata izleme gibi süreçleri yöneten prefrontal korteks, zihinsel egzersizlerle fiziksel olarak güçlenebilir. Dolayısıyla, genetik mirasımız bize bir başlangıç kapasitesi (donanım) sunsa da, bu donanım statik değildir; düşünme biçimimizi metabilişsel yönde değiştirdikçe beynimizdeki sinaptik yollar da kelimenin tam anlamıyla "yeniden kablolanır." Adele Diamond'un aşağıdaki sözleri beynin yürütücü işlevlerinin zihinsel egzersizlerle geliştirilebilir olduğunu vurguluyor: "Beyin plastiktir ve yürütme işlevlerini (Yİ) destekleyen sinir devreleri deneyimlerimizle şekillenir. Yürütme işlevlerinin tekrar tekrar uygulanması, performansın artmasına ve altta yatan sinir devrelerinin değişmesine yol açar. Yürütme işlevleri ve ön frontal korteks bir kas gibidir: Egzersiz yaparak çalıştırırsanız, güçlenirler." (Diamond, 2013, s.153).

Bir psikolog için metabiliş, bireyin kendi zihinsel süreçlerini bir gözlemci gibi izlemesini sağlayan üst düzey yürütücü işlevler (hedefe yönelik davranışları yönetmek için kullanılan zihinsel yetenekler) kümesidir. Bu perspektiften bakıldığında, metabiliş, doğuştan gelen bir ve sabit bir zihinsel kapasiteden ziyade, öğrenilen ve optimize edilen bir "yazılım" gibidir. Birey, kişinin kendi bilişsel performansını ve anlama düzeyini anlık olarak takip etmesi anlamına gelen öz-izleme becerisini geliştirdikçe, hangi durumda hangi stratejiyi kullanacağını daha iyi seçer. Yani, "akıllı bir işletim sistemi" gibi, hatalarından dersler çıkararak kendi kodunu güncelleyebilir ve bilişsel esnekliğini artırabilir.

Meseleye eğitim perspektifinden yaklaştığımızda, metabilişsel zekânın kesinlikle geliştirilebilir bir yetkinlik olduğunu görürüz. Eğtimcilerin bir görevi, öğrencilere sadece bilgiyi değil, o bilgiyi nasıl işleyeceklerini de öğretmektir. Metabiliş, bir öğrencinin "Ben bu konuyu nasıl daha iyi anlıyorum?" sorusunu sormasıyla başlar. Genetik bir "tavan kapasitemiz" olsa bile, çoğu insan kendi kapasitesinin sınırlarına ulaşmaktan çok uzaktır. Doğru stratejiler ve yansıtıcı düşünme (geçmiş deneyimler üzerine derinlemesine düşünerek çıkarımlarda bulunma süreci) alışkanlığıyla, bu zihinsel yazılımı her yaşta daha verimli hale getirmek mümkündür.

Metabilişsel Zekâ, Etik Değerlerin Birey Düzeyinde Edinilmesi ve Etik Değerlere Dayalı Bir Toplumsal Düzenin Kurulması İçin Şarttır

Metabilişsel zekânın ahlâki (etik) bir boyutu da vardır. Özel olarak metabilişsel zekâ, genel olarak da metabilişsel düşünce, birey bazında etik değerlerin gelişmesi açısından elzemdir. İnsanın kendi aklının, bilgisinin, yeteneklerinin sınırlarını görmesi; kendi egosunu, dürtülerini, isteklerini sınırlaması, etik açıdan vazgeçilmez şu üç değerin edinilmesi açısından şarttır: "kendini görme ve tevazu", "ötekini görme ve ötekine saygı", "ötekiyle kendisi arasında etik bir eşitlik kurma". Efendi-köle arasında etik bir düzen kurulamaz. Etik bir düzen eşitler ara-

sında, daha doğrusu birbirlerini etik açıdan eşit gören bireyler arasında, kurulabilir. İnsan, metabilişsel zekâ ile kendi sınırlarını görünce, ötekinden daha üstün olmadığını, hatta birçok bakımdan başkalarının kendisinden daha akıllı, daha yetenekli, daha çekici, daha güçlü vs. olabileceğini de anlar. Anlamakla kalmaz, bunu idrak eder ve hazmeder. Bazı bakımlardan da kendisinin ötekilerden daha iyi, daha üstün olduğunu görür. Bu çelişen algıların net sonucu, ötekilerle etik açıdan eşit olduğunun kavranmasıdır. Bu eşitlik duygusu, ötekilere karşı duyulan sorumluluk duygusunun da temelidir. Öteki senin ne efendindir ne de kölen; senin etik eşitindir. Bu etik boyut, metabilişi sadece bir "başarı aracı" olmaktan çıkarıp, bir "birlikte yaşama sanatı"na dönüştürür.

Sinirbilimsel bir pencereden bakıldığında, metabilişsel zekânın bireysel etik açısından esas işlevi narsisist yanlılığın kırılmasıdır. Etik bir duruşun temeli olan "tevazu", beynin, "kendilik önceliği / kendilik yanlılığı" (beynin bilgiyi işlerken ister istemez kendi çıkarlarını ve bakış açısını merkeze koyma eğilimi) mekanizmasını metabilişle dizginlemesidir. Beynimizdeki sosyal biliş (başkalarının niyetlerini ve duygularını anlama yetisi) ağları, ancak kendi zihinsel süreçlerimizin sınırlarını fark ettiğimizde tam kapasiteyle çalışmaya başlar. Kişi metabilişsel bir farkındalıkla kendi egosunun "yanılabilir" olduğunu idrak ettiğinde, beynindeki empati ve ahlâki kararlarla ilişkilendirilen bölge olan ön insula (*anterior insula*) daha aktif hale gelir. Bu durum, "ötekini" bir tehdit veya araç olarak değil, biyolojik ve ahlâki bir eşdeğer olarak algılamamızı sağlar. Yani etik bir tutumun temelinde, beynin kendi üzerindeki mutlak iktidarından vazgeçip, dış dünyaya karşı bilişsel bir açık kapı bırakması yatar. Stephen Fleming, metabilişsel zekânın etik boyutu konusunda şunları söylüyor: "Metabiliş, bize kendi bilgimizin sınırlarını gösterir. Hem özfarkındalığı mümkün kılan hem de başkalarının zihinleri hakkında düşünmemizi sağlayan şey budur. Kendi belirsizliğimizi fark ederek, başkalarının zihinlerini tanıma için bir alan açarız; böylece "öteki"ni bir tehdit ya da araç olarak değil, etik ve biyolojik açıdan eşdeğer bir varlık olarak görmeye başlarız." (Fleming, 2021, s.214.).

Psikolojik açıdan bu durum, karakter gelişiminin en üst basamağı olan ve kişinin kendi bilgi ve inançlarının hatalı olabileceğini içtenlikle kabul etme yetisini ifade eden entelektüel tevazu kavramıyla açıklanır. Metabilişsel zekâ, bireyin "Ben her şeyi en iyi bilirim" illüzyonunu yıkarak, ona kendi eksikliklerini hazmetme gücü verir. Bu "hazmetme" süreci, narsisist yaralanmaların önüne geçer; çünkü kişi, başkasının üstünlüğünü bir tehdit değil bir çeşitlilik olarak görür. Bireyler arasındaki "bu cihanda kimse ne efendi ne köle" mottosu, psikolojideki sağlıklı özerklik (başkalarıyla bağımlı olmadan eşitlik temelinde bağ kurabilme yetisi) haline denk düşer. Bu ahlâki eşitlik duygusu, sorumluluk bilincini, başkalarının hak ve ihtiyaçlarını kendi çıkarlarıyla aynı seviyede gözetme duygusunu, güçlendirir. Ötekini "etik eşit" olarak görmenin temelinde metabilişsel süzgecin bencilliği eleyip geriye hem özsaygıyı hem de ötekine saygıyı bırakması yatar.

Metabiliş, Kamusal Alan, Demokrasi

Metabilişsel zekânın sadece bireysel bir "zihinsel performans" kriteri olmadığını, aksine kamusal alanın ve oradan hareketle de demokrasinin inşası için bilişsel bir önkoşul olduğunu söyleyebiliriz. Bir bireyin kendi zihinsel sınırlarını, önyargılarını ve bilişsel kör noktalarını fark etme yeteneği, onun kamusal bir aktör haline gelmesinin; yani kendi özel çıkarlarının ötesine geçerek başkalarıyla ortak bir akılda buluşma iradesini göstermesinin temelidir.

Yakın zamanda kaybettiğimiz Jürgen Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* (*The Structural Transformation of the Public Sphere*) adlı eserinde, kamusal alanın rasyonel-eleştirel bir tartışma kültürü üzerine yükseldiğini belirtir. Bu tartışma kültürü, bireyin kendi öznel yargılarını kamusal bir denetime açmasını gerektirir. Metabilişsel kapasitesi düşük bir yurttaşta bu denetim mekanizması işlemez; çünkü kişi kendi argümanlarını "mutlak gerçeklik" sanma eğilimindedir. Habermas'a göre, kamusal alanın işleyişi bireyin kendi öznel kesinliğinden feragat edebilme kapasitesine bağlıdır: "Burjuva kamu alanını, özel bireylerin bir kamu olarak bir araya geldiği alan olarak anlayabiliriz. Bu özel bireyler, oluşturdukları kamusal alanı kullanarak, kamu otoritelerini, aslında özelleştirilmiş ancak kamusal öneme sahip olan meta mübadelesi ve toplumsal emek alanındaki ilişkileri düzenleyen genel kuralları kendileriyle tartışmaya çağırırlar." (Habermas 1989, 27). Habermas'ın "İletişimsel Eylem Kuramı"nda bireylerin tahakkümden uzak, rasyonel bir tartışma ortamında bir araya geldiği bir ortam olarak tanımladığı kamusal alanda oluşabilen "ideal konuşma durumu", katılımcıların en üst düzeyde metabilişsel performans sergilemesini gerektirir. Birey, kendi öznel "yaşam dünyasından" (*lifeworld/Lebenswelt*) gelen ve doğru kabul ettiği önkabullerini, kamusal tartışma süzgecinden geçirebilmeli ve bu iddiaların "hakikatini" ötekiyle kurduğu öznelerarası ilişkide sınayabilmelidir. Metabilişsel kapasitesi düşük bir yurttaş, kendi argümanlarını "mutlak gerçeklik" sanma eğilimindedir (Dunning-Kruger etkisinin politik tezahürü). Oysa Habermas'a göre kamusal özgürlük, tam da bu öznel kesinlikten vazgeçme ve ötekinin geçerli iddialarına açık olma kapasitesine bağlıdır: "Başkalarıyla anlaşma ve kendini anlama süreçlerinin yapısını ve gidişatını tek bir katılımcı kontrol edemez. Konuşanların ve dinleyenlerin iletişim özgürlüğünü nasıl kullandıkları... onların öznel takdirine bağlı bir mesele değildir. Zira hem konuşanlar hem de dinleyenler, birbirlerine karşı ileri sürdükleri haklı taleplerin bağlayıcı gücü kadar özgürdürler." (Habermas 1996, p.120).

Metabilişin siyasal alandaki en çarpıcı karşılığı Hannah Arendt'in "Genişlemiş Zihniyet" (*Enlarged Mentality*) kavramıdır. Arendt'e göre politik düşünmek, başkalarının perspektiflerini zihinde "misafir etme" sanatı olan "temsili düşünme" (*representative thinking*) kapasitesine dayanır. Bu süreç, prefrontal korteksin sunduğu bilişsel esneklikle kendi dar dünyasından çıkmayı ve dünyaya başkasının gözünden bakmanın "metabilişsel maliyetini" üstlenmeyi gerektirir: "Genişletilmiş bir zihinle düşünmek demek, insanın hayal gücünü [baş-

kalarının zihninde] gezintiye çıkmaya alıştırması demektir." (Arendt 1982, 43). Arendt'in "genişletilmiş zihin" kavramının bir paralelini de Martha Nussbaum'un kamusal duygular kuramında buluruz. Nussbaum, *Siyasal Duygular* (*Political Emotions*) adlı eserinde, sağlıklı bir demokrasinin yurttaşlarından kendi anlık dürtüleri ve önyargılarıyla aralarına "eleştirel bir mesafe" koymalarını talep ettiğini vurgular. Bu durum, metabilişin ahlaki ve siyasi bir yetkinlik olarak önemini pekiştirir: "Kamusal duygular... kişinin kendi anlık dürtüleriyle arasına belirli bir eleştirel mesafe koymasını; kendi önyargılarını titizlikle içsel olarak gözlemlemesini; bu şekilde 'ben'den 'biz'e doğru bir geçiş yapmasını gerektirir." (Nussbaum 2013, 15). İnsanların "ben"de takılıp kalmalarının ve diğerlerini ancak kendi "ben"lerine yakınlıkları ölçüsünde değerlendirmeleri şeklindeki "narsisizmin" kamusal alanı nasıl çökerttiğine ilişkin bir görüşü siyasal kuramcı Richard Sennett'in *Kamusal İnsanın Çöküşü* (*The Fall of Public Man*) adlı kitabında da buluruz. Sennett, modern toplumda kamusallığın yerini "yakınlık" (*intimacy*) takıntısının aldığını savunur. Sennett'e göre bu durum, bireyin dünyayı sadece kendi duygusal dünyasının bir uzantısı olarak görmesine yol açan bir tür "metabilişsel narsisizm" problemidir. Kamusal alanın tesisi için gereken mesafeli duruş, ancak bireyin kendi duygusal tepkilerini metabilişsel bir denetimle askıya almasıyla mümkündür: "Narsisizm, takıntılı bir biçimde, 'bu kişi ya da şu olay benim için ne anlama geliyor?' sorusuna odaklanmaktır. Diğer insanların ve dışsal olayların kişisel anlamı hakkındaki bu soru o kadar sık sorulur ki, o kişi ve olayların gerçekte ne olduklarına dair net bir algının ortaya çıkması mümkün olmaz." (Sennett 1977, 324).

Özetle, ortalama yurttaşın metabilişsel düzeyi, demokrasinin bağışıklık sistemini oluşturur. Eğer bireyler kendi akıllarının sınırlarını göremiyorlarsa, ötekini etik açıdan eşiti bir özne olarak değil, ya bir tehdit ya da bir araç olarak algılarlar. Demokratik bir rejim, ancak "bilmediğini bilen" ve ötekinin aklına erişmek için kendi egosunu metabilişsel bir süzgeçten geçiren yurttaşların varlığıyla sürdürülebilir.

Sonuç: İçsel Aynadan Kamusal Akla

Toparlamak gerekirse, metabilişsel zekâ biyolojik bir kader değil, yaşam boyu süren bilinçli bir inşa sürecidir. İster genetik bir başlangıç kapasitesi, ister sürekli güncellenen zihinsel bir yazılım olarak görülsün; bu yetenek insanı "otopilotta" yaşayan biyolojik bir makine olmaktan çıkarıp, kendi hayatının bestesini yapan bilinçli bir özneye ve daha önemlisi, sorumlu bir kamusal aktöre dönüştürür. Platon'un mağarasından çıkmak, Descartes'ın şüphe süzgecinden geçmek, İbn Sina'nın boşluğunda kendi varlığına dokunmak ve Jung'un gölgeleriyle cesurca barışmak; tüm bu kadim ve modern yollar aynı kapıya çıkar: "Kendini bilmek." Ancak bu çalışma göstermektedir ki, "kendini bilmek" sadece bireysel bir aydınlanma projesi değildir. Kendi zihnine ayna tutabilen insan, sadece kendi iç dünyasını düzenlemekle kalmaz; aynı zamanda kendi bilişsel sınırlarını, önyargılarını ve "bilmediği noktaları" fark ederek "öteki" ile kuracağı ilişkinin etik zeminini hazırlar.

Metabilişsel zekâ, bu anlamda demokrasinin "bağışıklık sistemidir". Yurttaşlar, kendi öznel hakikat algılarını metabilişsel bir denetime tâbi tutabildikleri ölçüde, Habermas'ın işaret ettiği "iletişimsel akıl" canlanır ve Sennett'in uyardığı narsisist içe kapanma tehdidi bertaraf edilir. Arendt'in "genişlemiş zihniyet" kavramında vücut bulan başkasının zihnini ziyaret edebilme yetisi, ancak yüksek bir metabilişsel kapasite ve entelektüel tevazu ile mümkündür.

Nöroplastisite prensibi uyarınca zihinsel egzersizlerle geliştirilebilen bu kapasite, toplumsal barışın ve demokratik kamusallığın en temel yapı taşıdır. Kendi zihinsel süreçlerini bir nesne gibi karşısına alıp sorgulayabilen birey, "sağırlar diyaloğuna" hapsolmuş bir kitle insanı olmaktan çıkarak, ortak akılda buluşma iradesi gösteren bir "yurttaş" kimliği kazanır. Sonuç olarak metabiliş, sadece zekâmızı değil, kamusal varlığımızı da özgürleştirir. Çünkü kendi zihnine ayna tutan insan, sadece dünyayı algılama biçimini dönüştürmekle kalmaz; ötekini "etik bir eşit" olarak tanımanın verdiği güçle, daha adil ve daha rasyonel bir ortak dünyayı inşa etme gücünü kazanır.

Kaynakça

After Skool. (2018). *The Dunning-Kruger Effect – Cognitive Bias – Why incompetent people think they are competent* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=y50i1bI2uN4

Arendt, H. (1982). *Lectures on Kant's political philosophy* (R. Beiner, Ed.). University of Chicago Press.

Avicenna. (1952). *The book of healing (Kitāb al-Shifāʾ): On the soul* (F. Rahman, Trans.). Oxford University Press.

Descartes, R. (2008). *Meditations on first philosophy* (M. Moriarty, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1641)

Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology, 64*, 135–168. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143750

Diamond, A. (2016). *What are executive functions?* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=__8mV-7yAaE

Dunning, D. (2005). *Self-insight: Roadblocks and detours on the path to knowing thyself*. Psychology Press.

Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911. https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.906

Fleming, S. M. (2021). *Know thyself: The science of self-awareness*. Basic Books.

Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere* (T. Burger, Trans.). MIT Press.

Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy* (W. Rehg, Trans.). MIT Press.

Jung, C. G. (2001). *Modern man in search of a soul* (W. S. Dell & C. F. Baynes, Trans.). Routledge. (Original work published 1933)

Kruger, J., & Dunning, D. (1999). Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one's own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology, 77*(6), 1121–1134. https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1121

Kruger, J., & Dunning, D. (2008). If you're so smart, why aren't you rich? The effects of metacognitive skills on economic success. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*(12), 1581–1595.

Metcalfe, J., & Shimamura, A. P. (Eds.). (1994). *Metacognition: Knowing about knowing*. MIT Press.

Nelson, T. O., & Narens, L. (1990). Metamemory: A theoretical framework and some new findings. In G. H. Bower (Ed.), *The psychology of learning and motivation* (Vol. 26, pp. 125–173). Academic Press.

Nussbaum, M. C. (2013). *Political emotions: Why love matters for justice*. Harvard University Press.

Plato. (1961). The apology. In E. Hamilton & H. Cairns (Eds.), *The collected dialogues of Plato* (pp. 3–26). Princeton University Press.

Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. Alfred A. Knopf.